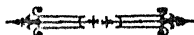

Beauties from Kalidas

or

कालिदाससूक्तिमंजूषा.

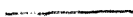
BY

Keshav Appa Padhye, B. A. LL. B.
Vakil High Court, Bombay.

FIRST EDITION.

(All rights reserved.)

Price Re. 1-8 0.

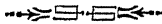

1927.

This Book is dedicated
TO
BHAWANRAO
Shrimant Shrinivasrao

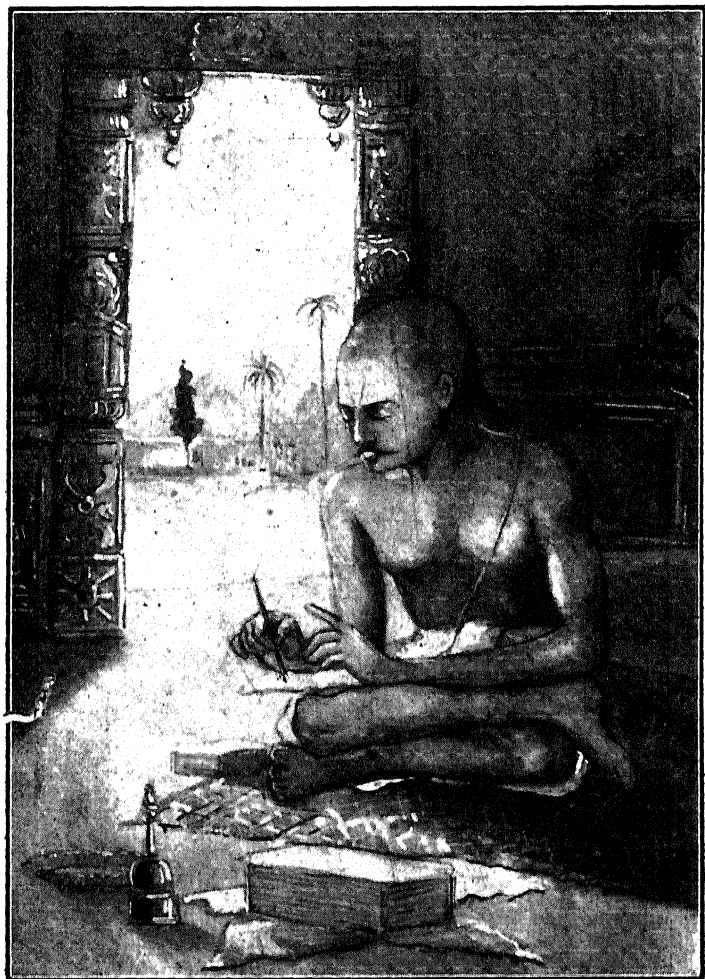
alias

Balasaheb, Pant Pratinidhi B. A.,
Chief of Aundh

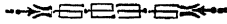
as a mark of appreciation of his various intellectual and educational activities in promoting the cause of Sanskrit Literature in general and of his efforts to bring out an authoritative edition of the Mahabharat and to popularise the great Indian Epics by illustrating the main incidents therein by vivid paintings drawn with great personal skill.

K. A. Padhye.

कविकुलगुरुः कालिदासः ।

FOREWORD.

I consider it an honour and a privilege to be asked to write a foreword to this book. My friend Mr. Padhye must be congratulated upon his excellent idea of presenting the reader world with select quotations and extracts from the works of Kalidas, distributed under different heads. "A thing of beauty is a joy for ever". And his readers will feel grateful to the author for supplying them, in a good handy form, so many beauties culled and selected from the writings of the greatest poet in the Sanskrit language. Few can, I think, demur to the charge brought by Mr. Padhye that, though the Indian people are proud of Kalidas, they do not study him with sufficient devotion and assiduity. No doubt such study requires time and close attention. But both these are sure to be repaid by the joy one feels while reading Kalidas even cursorily, and specially so when one enters into his spirit and sentiment.

It is probable that some other readers of Kalidas may put their names to some other beauties which have not found a place in this book. Tastes in a matter like this will always differ. I have no doubt that the collection actually made by Mr. Padhye includes passages as to the beauty of which opinion will be absolutely unanimous. It is, I think, impossible to find such elegance of diction, such happiness of expression, and such sublimity of thought in any other Sanskrit poet. Bhavabhuti and Bana have certainly their strong points. The former, in my opinion, sometimes excels Kalidas in his pathos of sentiment, and it would be difficult to imagine how the gushing flow of Bana and his

unending avenues of prose, enlivened by a superior kind of punning wit or shrewdness can be surpassed. But tested both by the sample and bulk, Kalidas as a poet certainly stands superior to all other Sanskrit poets. He can successfully pry into the inner secrets of human nature. His acquaintance with the world and especially his perception of the really sublime and the beautiful are unique.

On one point, perhaps, I may have to differ from the author. Mr. Padhye probably thinks that Kalidas' descriptions of nature were in every case based upon direct and first hand observation of the aspects of nature described by him. May I hazard the opinion, however, that in some cases the description, though it sounds beautiful, appears to be more subjective than objective? It appears to be in some cases based on time-honoured poetic conventions, or if I may so put it, on the consecrated formulae of hereditary proverbial admiration of nature. I am even inclined to agree with those who think that the Ritusamhar may not really be the work of Kalidas. In my opinion Ritusamhar gives a poor description of both winter and autumn. His own description of spring in Kumarsambhavam is much better than the one given in Ritusamhar. As for autumn, poet Bharavi, in the fourth canto of Kiratarjuniya, gives a far better description of that season, based, as I fancy, upon greater personal observation than shown by the Ritusamhar. The description of the rainy season in Mrichhakatika is, I think, more poetic than that in Ritusamhar. The style and diction of Ritusamhar, though graceful, is distinctly inferior to that in Meghduta and Raghuvansha. In describing nature in this poem, Kalidas gives me the appearance of one who looks at outdoor scenes from only one point of view, and that too from a cosy

corner in a palace, as it were, where he sits surrounded with pleasures appropriate to every season, his body confined to a bed and cushions, but his fancy soaring and active. Further, love and love alone dominates the whole range of descriptions in the Ritusamhar. Kalidasa's fancy of course turns to love in any season and that too rather lightly. But my point is that the descriptions here lack that variety which is to be seen in his other works.

Then, again, may I hazard one suggestion to the author? In his second edition of this book, or even as an appendix to the present volume, he may devote one part to a selection of some of the similes and metaphors for which Kalidas is so pre-eminently and deservedly famous. The author will agree with me when I say that in no other Sanskrit poet it is possible to find such happy expressive similes and metaphors. Of course I cannot pretend to have read my Kalidas as critically as Mr. Padhye seems to have done. But I will just give a few references to the wealth of Upamânâs which Kalidas displays in his poems and other works. I would specially note one point, namely, that by no other poet have these Upamânâs been drawn so intimately and so successfully from religious literature and religious philosophy as has been done by Kalidas. He compares वैवस्वत Manu to प्रणव among ऋषयः (R. 1, 11.)

स ददर्श तपोनिधिम् ।

अन्वासितमरुन्धत्या ।

स्वाहयेव हविर्भुजम् । (Raghū 1-56)

श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् । (R. 2-2)

श्रद्धेव साक्षाद्विधि नोपपन्ना । (R. 2-16)

त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् । (R. 3-13)

वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे । (R. 5-25)

अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंज्ञाविव धर्मयोर्गतौ । (R. 8-16)

अपवाद इवोत्सर्गं व्यावर्तयितुमीश्वरः । (R. 15-7)

As for Upamânâs drawn from nature, there is hardly any department of her upon which Kalidas has not drawn. No eye could be keener than his for perceiving a point of beauty wherever it may be detected. His similies are often so happy and applicable on all fours that you must feel lost in admiration. I could, if I had the time and the books at my disposal, cite at least one hundred examples of Kalidas's best similes and metaphors. But I content myself with just quoting from memory one which always lingers on my lips. He describes Shakuntala in the company of Rishis like this:

मध्येतपोधनानाम् किसलयमिव पांडुपत्राणाम् ।

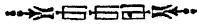
Now can any one, I ask, sufficiently admire this beautiful simile and exhaust the points on which it gracefully rests? The theme is tempting, and I would go on with this over a long space with great pleasure. But I must resist the temptation and wind up only with once more congratulating Mr. Padhye upon the good literary taste which must have been to him, as it has certainly been to me, a refreshing elixir in the pursuit of other and often prosaic tasks.

Poona }
13-7-27. }

N. C. Kelkar.

संस्कृतप्रस्तावः ।

(The Late Mulchandra Telliwalla)

श्रीमदार्यावर्त आदिकाविना शब्दार्थरसिकेन ब्रह्मणा भगवतो नारायणस्य सृष्ट्यादौ गुणगानाय वेदाः प्रादुर्भाविताः । तथैवादि-कविना वाल्मीकिना भगवतो रघुकुलरत्नस्य गुणगानं श्रीरामायणे कृतम् । तथैव श्रीमन्महाभारते यदुकुलचूडामणेर्गुणगानमादिकाविना व्यासेनापि कृतम् । एते त्रयोप्यादिकवित्वेन प्रसिद्धाः । तेषां काव्यस्यालौकिकविषयत्वात् तेषां ख्यातिः ऋषित्वेन जाता । येषां काव्यस्य विषयो लौकिकः, ते कवित्वेन प्रसिद्धा जाताः । एतेषु कविकुलगुरोः कालिदासस्य नाम नैवाप्रसिद्धम् । एतद्देशीयैः पाश्चात्यैः पण्डितैश्चास्य कविमुकुटमणेः प्रशंसा मुक्तकण्ठैः कृता दृश्यते । तत्त्वज्ञानिभिः श्रीवल्लभाचार्यैरपि ' स्त्रीहृदयज्ञ ' इत्येवमस्य कवेरुपन्यासो निजग्रन्थेषु कृतो दृश्यते । पाश्चात्यानामेतद्देशीयानां प्रशस्तयोस्मिन्नेव संग्रहे संग्रहीताः । महाकवेः कालिदासस्य परिचयो भारतवर्षीयैस्त्ववश्यमेव कर्तव्य इत्यत्र नैव संशयः । लौकिकव्यापृ-तिषु सर्वथा निमग्नैरस्य परिचयः कथं कर्तव्य इति प्रश्नः । कवि-कालिदासस्य वाङ्मयान् मणिरूपान् विभागान् संगृह्यास्मन्मित्रवरैः ' पाध्ये ' इति नामधेयैरयं ग्रन्थः प्रकाशितः । एतेनातिव्यापृताना-मपि कविकालिदासस्य स्वरूपपरिचयायातीव सौकर्यं भविष्यति । कविकालिदासस्य साङ्गोपाङ्गमध्ययनं यैः कर्तुमशक्यम्, तेप्यस्या-वगाहनेन तत्स्वरूपे निष्ठावन्तो भविष्यन्तीति ।

मूलचन्द्र तेलीवाला ।

INDEX.

Serial No.		Page.
1	Foreword (N. C. Kelkar Esqr.)	
	„ „ (Mulchandra Teliwalla Esqr.)	
2	Introduction (by the Author)	1
3	In praise of Kalidas	10
4	Part I ईशस्तुतिः (Devotional)	15
5	Part II निसर्गवर्णनम् (Description of Nature)	21
6	Part III संवादाः (Dialogues)	71
7	Part IV विलापाः (Emotional)	181
8	Part V अर्थान्तरन्यासाः (Proverbial sayings)	195
9	Appendix A (Summary of प्रत्यभिज्ञ philosophy as given by Pandit Kalla)	209
10	Appendix B: Kalidas and Music (Paper read by Sardar Abasahib Mujumdar.)	212
11	Appendix C (Specimens of Similes)	225

PREFACE.

It is a disgrace to Indians in general, and to lovers of Sanskrit language in particular, that the study of the works of Kalidasa—the greatest master-mind in Sanskrit Poetry and drama—has been so narrow that no book by an Indian Sanskrit scholar exists which in any worthy manner deals with the great Poet as a whole and traces the rise and growth of his genius from the romanticism of his early plays to the magnificence, the splendour, the divine intention which mark his best works. European scholars such as Goethe, Schlegel, Humboldt, Sir Williams Jones, Sir Monier Williams & others being struck by his poetic genius, have bestowed unstinted praise on him and have described him as the Indian Shakespeare. What is said about Shakespeare that “no age nor nation could easily in any branch of knowledge, exhibit another man in whom the riches of genius, natural endowments, original talents, and versatility of power were so great as in him”, would equally apply to Kalidasa. Oriental scholars, like Dr. Bhau Daji, Vishnu Shastri Chiplunkar, S. P. Pandit, K. T. Telang, Pathak, Dr. Dhruv & others, no doubt, made a special study of some of his works and exhibited to the world his excellence as a great poet and dramatist. But the attention paid by our Indian scholars to Kalidasa is very scanty as compared with that paid by European scholars to Shakes-

peare. In this short preface, it is not my purpose to dwell upon his poetic genius which brought Sanskrit Poetry to the highest elegance and refinement, or upon his pure and chaste style or upon the unaffected simplicity of his expressions. Suffice it to say that Kalidasa excels all other Sanskrit poets in his description of the sublime and the beautiful.

In this book, a modest attempt is made to present to the readers some of the beauties from the works of Kalidasa so that those who have not got the leisure or patience to study all his works, may get a glimpse of the Poet's genius. It is a standing reproach to our Indian Sanskrit scholars that they have not done justice to the greatest poet of their country. The labours of this writer in publishing these beauties or gems from the works of Kalidasa will be amply repaid if some Indian scholars come forward to give the result of their critical study about the works of Kalidasa as Henry Morley, Dowden, Gervinus, Moulton & others have done in respect of Shakespeare.

The personal history of Kâlidâsa, the national and immortal Poet of India—is shrouded in an impenetrable mist of obscurity. Great uncertainty prevails as regards the age, in which he lived and the place where he was born and bred. This is due to the fact that India is wanting in chronology. The absence of historic faculty is a serious defect in our national character. Through the influence and inspiration of Western education and

owing to the special attention paid by the Western scholars to Oriental Studies during the latter half of the last century, our scholars were awakened to a sense of this defect. A number of Indian scholars began to devote their attention to the uphill task of unveiling the past by making a special study of oriental languages. And we are glad to state that their efforts in this direction have met with success. A mass of numismatic and paleographic evidence has been brought to bear upon the solution of the vexed question regarding the personal history of Kalidasa and the age in which he lived. But in spite of the laborious and laudable efforts of Oriental Scholars—both Eastern & Western in finding out a solution of these vexed problems, they have not yet reached the region of certainty. Taking advantage of this uncertainty, the authorship of several productions of inferior quality is foisted upon Kalidasa. After careful investigations and critical analysis by scholars it is now agreed generally that the following seven works alone are the products of the master-mind of Kalidasa. (1) Shâkuntala, (2) Vikramorvasi, (3) Malavikâgnimitra, (4) Raghuvamsha, (5) Kumâr-sambhava, (6) Meghaduta, and (7) Ritu-Sanhâra. Kalidasa himself has observed reticence in his works about his own personality and the age he lived in. For the purposes of investigations, the scholars have, therefore, to draw upon the materials supplied in his works, the accounts furnished by foreign travellers, inscriptions, numismatics and upon every other available material calculated to help them in that direction.

Thus no unanimity exists among antiquarians regarding his date and birth place. His date has been placed somewhere between 300 B. C. and 11th Century A. D. Sir Willims Jones is of opinion that Kalidasa must have flourished in the 1st Century B. C., while Indian Scholars such as Dr. Bhau Daji, Pandit, Telang, Sir Bhandarkar, Pathak place his date in the latter half of the 6th century A. D. I do not propose in this volume to review or to discuss the interesting and elaborate arguments adduced by each scholar in support of his theory. Suffice it to say that the balance of authorities is in favour of the view that the great Poet lived at the end of the 5th or in the beginning of the 6th Century A. D.

The same uncertainty prevails as regards his birth place. Owing to numerous references made in his works to the city of Ujjain, and to Kings Vikramaditya and Bhoja, he is said to have been born either at Dhar or at Ujjain, in Malva. While according to Dr. Bhau Daji, and Pandit Lachmidhar Kalla who recently delivered scholarly lectures on the birth-place of Kalidasa at the Delhi University, the place where Kalidas was born and bred was Kashmir. The result of the discussion appears to be that Kalidasa though born and bred up in Kashmir in his early years must have resided in later years at the Court of the Kings of Ujjain or Dhar.

The following is a summary of the arguments showing Kashmir to be the birth place of Kalidasa, as given by Pandit Lachmidhar Kalla.

) Disproportionately detailed and minute physical and natural description of the Himalayas, especially the Northern part of Kashmir, and more definitely the Sindh valley in Kashmir.

) Feeling shown for and patriotic references to Kashmir.

) Unconscious and spontaneous references to scenes, sites, and legends of Kashmir.

) Direct allusions to local sites, and usages and social customs peculiar to the natives of Kashmir.

) The description in Meghaduta.

) Description of living saffron flower peculiar to Kashmir.

) The religious views of Kalidasa viz: the Kashmir Shaivism known as the Pratyabhijna Philosophy which has its home in Kashmir and which was not known outside Kashmir during his life time, till after its popularisation by Somânand in the 9th Century A. D.

e Poetic genius of Kalidasa has brought Sanskrit Poetry to the highest

Poetry, elegance and refinement. His style

style & is peculiarly chaste and pure. It has

fiction. neither the laxity of the Puranas,

nor the extravagant colouring of

later poems. It is highly unartificial and

characterised by brevity consistent with perspi-

cuity. An unaffected simplicity of expression and an easy flowing language mark all his writings which are embellished with similes unparalleled for their exquisite beauty, appropriateness and proverbial sayings generally of a didactic and moral nature. His diction is free from the long compounds, involved constructions, over-wrought rhetoric and artificial character which characterised the style of later writers. Kalidasa surpasses other poets in his description of the Sublime and the beautiful. The simple and chaste style of his writings stands in direct contrast with those of later poets like *Bhavabhuti* and *Bâna*.

Kalidasa is essentially a poet of Nature. He describes vividly and with effective touches the gorgeous scenery of the snow-clad and mineral-covered summits, the peaks where Sun-shine ever reigns, the musk-deer and Chamar deer, the powerful herbs shedding luster at night, the Mânasa Lake &c. &c., thus displaying his wonderful powers of describing nature. His description of the ocean, of the several rivers, places, hermitages &c which Rama had to cross on his return from Lanka to Ayodhya, bears us out in our estimate of Kalidasa as a great painter of Nature. While the lamentations of King Aja in the VIII.th Canto of *Raghuvamsha* and those of Rati in the IV.th Canto of *Kumara-Sambhava*, characterise him as a great interpreter of human nature. It is impossible in this small volume to do justice to the gifted talents of Kalidasa in this branch.

Kalidas occupies a pre-eminent position in the art of drama on account of his skill in delineating characters, in maintaining unity of action and in faithfully observing the rules of नाट्यशास्त्र

His Dramatic Art.

Sir Williams Jones has described Kalidasa as the Shakespeare of India. But the

Kalidasa and Shakespeare modern critics go still further and point out that as Shakespeare excels in his powers of analysis, in the art

of delineation of human character as it *is*, Kalidasa excels in his powers of synthesis, in the art of delineation of character as it *ought* to be; Shakespeare aims at characterization, while the aim of Kalidasa is perfection. It has been well observed by Pandit Lachmidhar Kalla in his Dehli University Lecture Series, that "The muse of Shakespeare cannot lead us beyond the experience of our physical and mental life on earth, while the poetic genius of Kalidasa can soar up to great heights in the land of spiritual experience and thus enrich our soul with the happy visions of the "Unseen". The art of transfiguration of physical things into objects of spiritual reality constitutes a rare and superior gift of Kalidasa. For fuller discussion on this point, readers are referred to an excellent contribution by Prof. V. G. Paranjapye in the Deccan Quarterly of 1906.

Kalidasa has given ample proofs of his mastery in the science of music and dancing

The Art of Music and Dancing. in his works, especially in the *Malavikagnimitra*, and in the IVth Act of *Vikramorvasi* where no less than 21 Râgâs are referred to. Readers

are referred to the learned essay written by my esteemed friend Sardar Abasaheb Muzumdar on this subject read by him before the first Oriental Conference.

Every student of Kalidasa knows that he was a worshipper of Shiva. All his dramas **Religion & Philosophy of Kalidasa** open with a prayer to Shiva. But in his works such as Raghuvamsha (Canto 10) and Kumar-Sambhava (Canto 2) prayers are offered to Brahma and Vishnu too, which would be acceptable to the followers of any sect among the Hindus. Thus the Shaivism of Kalidas was of a non-sectarian character, which though it regarded Shiva as the highest Deity, yet had room for worship of other gods and goddesses in Kashmir.

Pandit Lachmidhar Kalla says in his Delhi University Lectures that in the description of various schools of Shaivism given by Madhavacharya in his Sarva-Darshana-Sangraha, he describes "Pratyabhijna Darshana" or "recognition system" which corresponds to the type of Shaivism represented by Kalidasa and which was essentially monistic in its character. A brief summary of the system of Pratyabhijna Philosophy is given in appendix A, in the words of Prof. Kalla.

Whatever the merits of the Pratyabhijna Philosophy, which, according to Prof. Kalla, stands for the good of mankind, irrespective of caste, creed, colour or sex, one thing is certain that the dominant features of all the dramas of Kalidasa consist in the initial divine curse by some sage like Durvasas followed by separation; this separation again is

followed by recognition through some potent means, such as signet ring, *Mani* which brings about union. According to Pratyabhijna Philosophy, the realisation of the identity of self with God takes place through recognition of the divine self. On the other hand, it is just possible that Kalidasa independently of this System, might have invented this theory to embellish his plots and to secure unity of action.

Prof. Kalla has for the first time placed before the world this new phase of thought in his study of Kalidasa. It is for scholars to examine it in their own way. One has also to study the folk-lore current during Kalidasa's time to solve this problem.

Part V of this book contains the sayings or "words of wisdom" in the form of maxims to be met with in the works of Kalidasa. They clearly show that Kalidasa was a great and shrewd observer of human nature in all its aspects. They give further proof that he was essentially a preacher of morals.

My special thanks are due to Prof. H. D. Velankar M. A. and Messrs: Dinkar Vishnu Gokhale B. A., S. V. Phadnis B. A., and B. P. Adarkar B. A., for the valuable suggestions given by them to me from time to time. Mr. Teliwala whose services in the cause of Sanskrit Literature are well known to the lovers of the philosophy of Shri Vallabhacharya has written a Foreword in Sanskrit in praise of Kalidas. I am specially thankful to him for his voluntary contribution.

K. A. Padhye.

कालिदासप्रशस्तिः ।

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।

प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ।

—बाण-हर्षचरितम् ॥

साकूत-मधुर-कोकिल-विलासिनी-कण्ठकूजितप्राये ।

शिक्षासमयेऽपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥

—गोवर्धनाचार्यः ।

यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो

भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।

हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः

केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥

—जयदेवः ॥

एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित् ।

शृंगारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु ॥

—राजशेखरस्य सूक्तिमुक्तावलिः ।

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्रापि च शकुन्तला ।

तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥

पुरा कवीनां गणनाप्रसंगे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा ।

अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावाद्नामिका सार्थवती बभूव ॥

कालिदासकविता नवं वयो माहिषं दधि सशर्करं पयः ।

शारदेन्दुरिव सा च कोमला त्वर्गसौख्यमुपभुञ्जते नराः ॥

कविरमरः कविरचलः कविरामिनन्दश्च कालिदासश्च ।

अन्ये कवयः कपयश्चापलमात्रं परं दधति ॥

वयमपि कवयः कवयः कवयोऽपि च कालिदासाद्याः ।
दृषदो भवन्ति दृषदश्चिन्तामणयोऽपि हा दृषदः ॥

“Would'st thou the young year's blossoms
and the fruits of its decline,
And all by which the soul is charmed
enraptured, feasted, fed,
Would'st thou the earth and heaven
itself in one sole name combine,
I name thee, O Shakuntala, and
all at once is said.

—**Goethe** (Great German Philosopher)

“Kalidas is the Shakespeare of India ”

—**Sir Williams Jones.**

“No composition of Kalidas displays more the richness of his poetical genius, the exuberance of his imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of the human heart, his delicate appreciation of its merits, refined and tender imagination, his familiarity of the workings and counter workings of its conflicting feelings, in short, more entitles him to rank as the Shakespeare of India (than Shakuntala). ”

—**Sir Monier Williams.**

An ancient heathen poet, loving more
 God's creatures, and His women, and His flowers
 Than we who boast of consecrated powers;
 Still lavishing his unexhausted store
 Of love's deep, simple wisdom, healing o'er
 The world's old sorrows, India's griefs and ours;
 That healing love he found in palace towers,
 On mountain, plain, and dark, sea-belted shore,
 In songs of holy Raghu's kingly line
 Or sweet Shakuntala in pious grove,
 In hearts that met where starry jasmines twine
 Or hearts that from long, lovelorn absence strove
 Together. Still his words of wisdom shine:
 All's well with man, when man and woman love.

Kalidasa's knowledge of nature is not only sympathetic, it is also minutely accurate. Not only are the snows and windy music of the Himalayas, the mighty current of the sacred Ganges, his possession; his too are smaller streams and trees and every littlest flower. It is delightful to imagine a meeting between Kalidasa and Darwin. They would have understood each other perfectly; for in each the same kind of imagination worked with the same wealth of observed fact.

I have already hinted at the wonderful balance in Kalidasa's character, by virtue of which he found himself equally at home in a palace and in a wilderness. I know not with whom to compare him in this; even Shakespeare, for all his magical insight into natural beauty, is primarily a poet of the human heart. That can hardly be said of Kalidasa, nor can it be said that he is primarily a poet of natural beauty. The two characters unite in him, it might almost be said, chemically.

—Arthur W. Ryder.

PART I.
ईशप्रशस्तिः
Devotional.

Beauties from Kalidasa

Devotional.

Prayers offered by gods to Hari, when they were molested by Paulastya (Râvana).

ईशप्रशस्तिः ।

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु विभ्रते ।

अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधास्थितात्मने ॥ १ ॥

रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्रुते ।

देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥ २ ॥

अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थां प्रार्थनावहः ।

अजितो जिष्णुरत्यन्तमव्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥ ३ ॥

हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपास्विनम् ।

दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥ ४ ॥

सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।

सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ ५ ॥

सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।

सप्तार्चिर्मुत्तमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥ ६ ॥

चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।

चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् ॥ ७ ॥

अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।

ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ ८ ॥

अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विपः ।

स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥ ९ ॥

शब्दादीन्विषयान्भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः ।
पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुम् ॥ १० ॥
बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।
त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे ॥ ११ ॥
त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।
गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयःसंनिवृत्तये ॥ १२ ॥
प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो मद्यादिर्महिमा तव ।
आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥ १३ ॥
केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः ।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि ॥ १४ ॥
उद्धेरिव रत्नानि तेजांसीव विवस्वतः ।
स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते दूराणि चरितानि ते ॥ १५ ॥
अनवाप्तमवाप्तव्यं न ते किञ्चन विद्यते ।
लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः ॥ १६ ॥
महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संह्रियते वचः ।
श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥ १७ ॥
इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।
भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥ १८ ॥

ईशस्तुतिः

Devotional.

Prayer offered by gods to the Supreme Being, when they were molested by a Demon named Taraka.

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक्सृष्टेः केवलात्मने ।
 गुणत्रयविभागाय पश्चाद्भेदमुपेयुषे ॥ ४ ॥
 यदमोघमपामन्तरुप्तं बीजमज त्वया ।
 अतश्चराचरं विश्वं प्रभवस्तस्य गीयसे ॥ ५ ॥
 तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्माहिमानमुदीरयन् ।
 प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणतां गतः ॥ ६ ॥
 स्त्रीपुंसावात्मभागौ ते भिन्नमूर्तेः सिसृक्षया ।
 प्रसूतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ॥ ७ ॥
 स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिंशदिवस्य ते ।
 यौ तु स्वप्नावबोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ ॥ ८ ॥
 जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ।
 जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः ॥ ९ ॥
 आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मना ।
 आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥ १० ॥
 द्रवः संघातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः ।
 व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥ ११ ॥
 उद्धातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम् ।
 कर्म यज्ञः फलं स्वर्गस्तासां त्वं प्रभवो गिराम् ॥ १२ ॥

त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।

तद्दर्शिनमुदासनिं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥ १३ ॥

त्वं पितॄणामपि पिता देवानामपि देवता ।

परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि ॥ १४ ॥

त्वमेव हव्यं होता च भोज्यं भोक्ता च शाश्वतः ।

वेद्यं च वेदिता चासि ध्याता ध्येयं च यत्परम् ॥ १५ ॥

—कुमारसंभवे द्वितीयः सर्गः ।

PART II.

निसर्गवर्णनम् ।

Description of Nature.

Description of Nature.**हिमालयवर्णनम् ।****Description of the Himalayas.**

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
 पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥
 यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
 भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां दुदुर्धरित्रिम् ॥ २ ॥
 अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
 एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणोप्विवाङ्कः ॥ ३ ॥
 यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्विभर्ति ।
 बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥
 आमेखलं संचरतां घनानां छायामधःसानुगतां निषेव्य ।
 उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥ ५ ॥
 पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विषानाम् ।
 विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैर्मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥ ६ ॥
 न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः ।
 व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणामनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥ ७ ॥
 यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान् दरीमुखोत्थेन समीरयेत् ।
 उद्रास्यतामिच्छति किंनराणां तानप्रदायित्वमिदं ^{किंनराणां} ~~मिदं~~ ^{किंनराणां} ~~मिदं~~ ॥
 कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरल्लुम्बामाणाम् ।
 यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुसंभ्रवीकरीति ॥ ९ ॥

वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।
 भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ १० ॥
 उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागान् मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।
 न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ता भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥ ११ ॥
 दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
 क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥ १२ ॥
 लांगूलविक्षेपविसर्पिंशोभैरितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
 यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्यः ॥ १३ ॥
 यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां यदृच्छया किंपुरुषाङ्गनानाम् ।
 दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बास्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १४ ॥
 भागीरथीनिर्झरसीकराणां वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।
 यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः ॥ १५ ॥
 सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विवस्वान् परिवर्तमानः ।
 पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥ १६ ॥
 यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमं च ।
 अजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ १७ ॥

Description of the Ocean,**समुद्रवर्णनम् ।**

(Rama describing the beauty of the ocean from his celestial car while returning from Lankâ to Ayodhyâ)

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः ।

रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां रामाभिमानो हरिरित्युवाच ॥ १ ॥

वैदेहि पश्यामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलम्बुराशिम् ।

छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुताश्म् ॥ २ ॥

गुरोरियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरंगे ।

तदर्थमुर्वीमवदारयाद्भिः पूर्वैः किलायं परिवर्धितो नः ॥ ३ ॥

गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्विवृद्धिमत्राश्रुवते वसूनि ।

अबिन्धनं वह्निमसौ विभर्ति प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४ ॥

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।

विष्णोरिवास्यानवधारिणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥ ५ ॥

नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।

अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिसेते ॥ ६ ॥

पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धा शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।

नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७ ॥

रसातलादादिभवेन पुंसा भुवः प्रयुक्तोद्बहनक्रियायाः ।

अस्याच्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं मुहूर्तवक्रावरणं बभूव ॥ ८ ॥

मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः स्वयं तरंगाधरदानदक्षः ।

अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पिबत्यसौ पाययते च सिन्धुः ॥ ९ ॥

ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः संमीलयन्तो विवृताननत्वात् ।
 अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैरूर्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥ १० ॥
 मातंगनक्रैः सहस्रोत्पतद्भिर्भिन्नान् द्विधा पश्य समुद्रफेनान् ।
 कपोलसंसर्पितया य एषां व्रजन्ति कर्णक्षणचामरत्वम् ॥ ११ ॥
 वेलानिलाय प्रसृता भुजंगा महोर्भिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः ।
 सूर्यांशुसंपर्कसमृद्धरागैर्व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्थैः ॥ १२ ॥
 तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत्सहसोर्भिवेगात् ।
 ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कथंचित्क्लेशादपक्रामति शङ्खयूथम् ॥ १३ ॥
 प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुमावर्तवेगाद्भ्रमता घनेन ।
 आभाति भूयिष्ठमयं समुद्रः प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः ॥ १४ ॥
 दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला ।
 आभाति वेला लवणाम्बुराशोर्धारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥ १५ ॥
 वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते संभावयत्याननमायताक्षि ।
 मामक्षमं मण्डनकालहानेर्वेत्तीव बिम्बाधरबद्धतृष्णम् ॥ १६ ॥
 एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।
 प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात्कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥ १७ ॥
 कुरुष्व तावत्करभोरु पश्चान्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।
 एषा विदूरीभवतः समुद्रात्सकानना निष्पततीव भूमिः ॥ १८ ॥

Description of the view of the Godâvari
and her surroundings and Panchavati
from the celestial car of Râma.

क्वचित्पथा संचरते सुराणां क्वचिद्वनानां पततां क्वचिच्च ।
 यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥ १९ ॥
 असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धिस्त्रिमार्गागावीचिविमर्दशीतः ।
 आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थानाचामति स्वेदलवान्मुखे ते ॥ २० ॥
 करेण वातायनलम्बितेन स्पृष्टस्त्वया चाण्डि कुतूहलिन्या ।
 आमुञ्चतीवाभरणं द्वितीयमुद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते ॥ २१ ॥
 अमी जनस्थानमपोढविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि ।
 अव्यासते चीरभृतो यथास्वं चिरोज्जितान्याश्रममण्डलानि ॥ २२ ॥
 सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
 अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमानम् ॥ २३ ॥
 त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे ।
 अदर्शयन्वक्तुमशक्नुवत्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥ २४ ॥
 मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।
 व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्षमराजीनि विलोचनानि ॥ २५ ॥
 एतद्दिरेर्माल्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
 नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ॥ २६ ॥
 गन्धश्च धाराहतपल्वलानां कादम्बमर्धोद्गतकेसरं च ।
 स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां बभूवुर्यस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे २७ ॥
 पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र कम्पोत्तरं भीरु तवोऽगूढम् ।
 गुहाविसारीण्यतिवाहितानि मया कथंचिद्वनगर्जितानि ॥ २८ ॥

आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगान्मामक्षिणोद्यत्र विभिन्नकोशैः ।
 विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥ २९ ॥
 उपान्तवानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ।
 दूरावतीर्णा पिबतीव खेदादमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥ ३० ॥
 अत्रावियुक्तानि रथाङ्गनाम्नामन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि ।
 द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्तिना ते मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ॥ ३१ ॥
 इमां तटाशोकलतां च तन्वीं स्तनाभिरामस्तबकामिनम्राम् ।
 त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः सौमित्रिणा सास्त्रमहं निषिद्धः ॥ ३२ ॥
 अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनां श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।
 प्रत्युद्भ्रजन्तीव खमुत्पतन्त्यो गोदावरीसारसपङ्कयस्त्वाम् ॥ ३३ ॥
 एषा त्वया पेशलमव्ययापि घटाम्बुसंवर्धितबालचूता ।
 आल्हादयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात्पञ्चवटी मनो मे ॥ ३४ ॥
 अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरंगवातेन विनीतखेदः ।
 रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥ ३५ ॥
 भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।
 तस्याविलम्बःपरिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥ ३६ ॥
 त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्तैस्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।
 घात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समश्रुते मे लघिमानमात्मा ॥ ३७ ॥
 एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णेः पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि ।
 आभाति पर्यन्तवनं विदूरान्मेघान्तरालक्ष्यमिवेन्दुबिम्बम् ॥ ३८ ॥
 पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिध्वरन्मृगैः सार्धमृषिर्मघोना ।
 समाधिभीतेन किलोपनीतः पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् ॥ ३९ ॥

तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः प्रसक्तसंगीतमृदङ्गघोषः ।

वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ॥ ४० ॥

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटंतपसससतिः ।

असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥ ४१ ॥

अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्धसंदर्शितमेखलानि ।

नालं विकर्तुं जानितेन्द्रशङ्कं सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि ॥ ४२ ॥

एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।

सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥ ४३ ॥

वाचंयमत्वात्प्रणतिं ममैष कम्पेन किञ्चित्प्रतिगृह्य मूर्ध्नः ।

दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्रार्चिषि संनिधत्ते ॥ ४४ ॥

अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्नस्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः ।

चिराय संतर्प्य समिद्धिरग्निं यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ॥ ४५ ॥

छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसंभाव्यफलेष्वमीषु ।

तस्यातिथीनामधुना सपर्या स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥ ४६ ॥

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाग्रलग्नम्बुद्वप्रपङ्कः ।

बध्नाति मे बन्धुरगात्रि चक्षुर्दृप्तः ककुद्भानिव चित्रकूटः ॥ ४७ ॥

एषा प्रसन्नास्तिमितप्रवाहा सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी ।

मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥ ४८ ॥

अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।

यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी मयावतंसः पारिकल्पितस्ते ॥ ४९ ॥

अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वमपुष्पलिङ्गात्फलबन्धिवृक्षम् ।

वनं तपःसाधनमेतदत्रेराविष्कृतोदग्रतरप्रभावम् ॥ ५० ॥

अत्राभिषेकाय तपोधनानां सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्माम् ।
 प्रवर्तयामास किलानुसूया त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥ ९१ ॥
 वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाममी समध्यासितवेदिमध्याः ।
 निवातनिष्कम्पतया विभान्ति योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ॥ ९२ ॥
 त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
 राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपद्मरागः फलितो विभाति ॥ ९३ ॥
 क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
 अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥ ९४ ॥
 क्वचित्खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पाङ्क्तिः ।
 अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्त्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥ ९५ ॥
 क्वचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभिच्छायाविलीनैः शबलीकृतेव ।
 अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ ९६ ॥
 क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।
 पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरंगैः ॥ ९७ ॥
 समुद्रपत्न्योर्जलसंनिपाते पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् ।
 तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥ ९८ ॥

The Presiding Deity of the City of Ayodhya appears in female form in the inner apartment of King Kusha and graphically describes how the capital city which was very beautiful and prosperous, was reduced to a wretched state owing to the transfer of Government seat from her to the newlyformed Capital of Kushâvati.

अथार्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे
शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः ।
कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषा-
मदृष्टपूर्वां वनितामपश्यत् ॥ ४ ॥
सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धेः
स्थित्वा पुरस्तात्पुरुहूतभासः ।
जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं
तस्याञ्जलिं बन्धुमतो बबन्ध ॥ ५ ॥
अथानपोढागर्गलमप्यगारं
छायामिवादृशतलं प्रविष्टाम् ।
सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः
प्रोवाच पूर्वार्धविसृष्टतल्पः ॥ ६ ॥
लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे
योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।
बिभर्षि चाकारमानिर्वृतानां
मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥ ७ ॥

का त्वं शुभे कथय परिग्रहो वा
किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।

आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां
मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥ ८ ॥

तमब्रवीत्सा गुरुणानवद्या
या नतिपौरा स्वपदोन्मुखेन ।
तस्याः पुरः संप्रति वीतनाथां
जानीहि राजन्नधिदेवतां माम् ॥ ९ ॥

वस्तौकसारामभिभूय साहं
सौराज्यबद्धोत्सवया विभूत्या ।
समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये
सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥ १० ॥

विशोर्णतल्पादृशतो निवेशः
पर्यस्तशालः प्रभुणा विना मे ।
विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्यं
दिनान्तमुग्रानिलभिन्नमेघम् ॥ ११ ॥

निशासु भास्वत्कलनूपुराणां
यः संचरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।
नदन्मुखोल्काविचितामिषाभिः
स बाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥ १२ ॥

आस्फालितं यत्प्रमदाकराग्रै-
र्मृदङ्गधीरध्वनिमन्वगच्छत् ॥
वन्यैरिदानीं माहिषैस्तदम्भः
शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥ १३ ॥

वृक्षेशया यष्टिनिवासभङ्गा-

न्मृदङ्गशब्दापगमादलास्थाः ।

प्राप्ता द्वाल्काहतशेषवर्हाः

क्रीडामयूरा वनबर्हिणत्वम् ॥ १४ ॥

सोपानमार्गेषु च येषु रामा

निक्षिप्तवत्यश्चरणान् सरागान् ।

सद्यो हतन्यङ्कुभिरस्त्रदिग्धं

व्याघ्रैः पदं तेषु निधीयतेऽद्य ॥ १५ ॥

चित्रद्विपाः पद्मवनावतीर्णाः

करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ।

नखाङ्कुशावातविभिन्नकुम्भाः

संरब्धसिंहप्रहृतं वहन्ति ॥ १६ ॥

स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनाना-

मुत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।

स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गा-

न्निर्मोकपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥ १७ ॥

कालान्तरश्याममुधेषु नक्त-

मितस्ततो रूढट्टणाङ्कुरेषु ।

त एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि

हर्म्येषु मूर्च्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥ १८ ॥

आवर्ज्य शाखाः सदयं च यासां

पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ।

वन्यैः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः

क्लिश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥ १९ ॥

रात्रावनाविष्कृतदीपभासः

कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि ।

तिरस्क्रियन्ते कृमिन्तुजालैः

विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥ २० ॥

बलिक्रियावर्जितसैकतानि

स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवन्ति ।

उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा

शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥ २१ ॥

तदर्हसीमां वसतिं विसृज्य

मामभ्युपैतुं कुलराजधानीम् ।

हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां ।

यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिम् ॥ २२ ॥

तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः

प्रत्यग्रहीत्प्राग्रहरो रघूणाम् ।

पूरप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा

शरीरबन्धेन तिरोब्रभूव ॥ २३ ॥

तदद्भुतं संसदि रात्रिवृत्तं

प्रातर्द्विजेभ्यो नृपतिः शशंस ।

श्रुत्वा त एनं कुलराजधान्याः

साक्षात्पतित्वे वृतमभ्यनन्दन् ॥ २४ ॥

कुशावतीं श्रोत्रियसात्स कृत्वा

यात्रानुकूलेऽहनि सावरोधः ।

अनुद्भुतो वायुरिवाभ्रवृन्दैः

सैन्यैरयोभ्याभिमुखः प्रतस्थे ॥ २५ ॥

सा केतुमालोपवना बृहद्भि-
र्विहारशैलानुगतेव नागैः ।

सेना रथोदारगृहा प्रयाणे
तस्याभवज्जंगमराजधानी ॥ २६ ॥

तेनातपत्रामलमण्डलेन

प्रस्थापितः पूर्वनिवासभूमिम् ।

बभौ बलौघः शशिनोदितेन

वेलामुदन्वानिव नीयमानः ॥ २७ ॥

तस्य प्रयातस्य वरूथिनीनां

पीडामपर्याप्तवतीव सोढुम् ।

वमुंधरा विष्णुपदं द्वितीय-

मन्यारुरोहेव रजश्छलेन ॥ २८ ॥

उद्यच्छमाना गमनाय पश्चात्

पुरो निवेशे पथि च व्रजन्ती ।

सा यत्र सेना दृष्टशे नृपस्य

तत्रैव सामग्र्यमतिं चकार ॥ २९ ॥

तस्य द्विपानां मदवारिसैकात्

खुराभिघ्राताच्च तुरंगमाणाम् ।

रेणुः प्रपेदे पथि पङ्कभावं

पङ्कोऽपि रेणुत्वमियाय नेतुः ॥ ३० ॥

मार्गैषिणी सा कटकान्तरेषु

वैन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना ।

चकार रेवेव महाविरावा

बद्धप्रतिश्रुन्ति गुहामुग्वानि ॥ ३१ ॥

स धातुभेदारुणयाननेमिः

प्रभुः प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्यः ।

व्यलङ्घयद्विन्ध्यमुपायनानि

पश्यन्पुलिन्दैरुपपादितानि ॥ ३२ ॥

तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात्

प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।

अयत्नबालव्यजनीबभूवु-

र्हसा नभोलङ्घनलोलपक्षाः ॥ ३३ ॥

स पूर्वजानां कपिलेन रोषा-

द्भस्मावशेषीकृतविग्रहाणाम् ।

सुरालयप्राप्तिनिमित्तमम्भ-

स्त्रैस्त्रोतसं नौलुलितं ववन्दे ॥ ३४ ॥

इत्यध्वनः कैश्चिद्दहोभिरन्ते

कूलं समासाद्य कुशः सरय्वाः ।

वेदिप्रतिष्ठान्वितताध्वराणां

यूपानपश्यच्छतशो रघूणाम् ॥ ३५ ॥

आधूय शाखाः कुसुमद्रुमाणां

सृष्ट्वा च शीतान्सरयूतरङ्गान् ।

तं क्लान्तसैन्यं कुलराजधान्याः

प्रत्युज्जगामोपवनान्तवायुः ॥ ३६ ॥

अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्य-

स्तस्याः पुरः पौरसखः स राजा ।

कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि

निवेशयामास बली बलानि ॥ ३७ ॥

तां शिल्पिसंधाः प्रभुणा नियुक्ता-
स्तथागतां संभृतसाधनत्वात् ।
पुरं नवीचक्रुरपां विसर्गा-
न्मेघा निदाग्रग्लपितामिवोर्वीम् ॥ ३८ ॥
ततः सपर्यां सपशूपहारां
पुरः पराव्यप्रतिमागृहायाः ।
उपोषितैर्वास्तुविधानविद्धि-
निर्वर्तयामास रघुप्रवीरः ॥ ३९ ॥
तस्याः स राजोपपदं निशान्तं
कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य ।
यथार्हमन्यैरनुजीविलोकं
संभावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४० ॥
सा मन्दुरासंश्रयिभिस्तुरंगैः
शालाविधिस्तम्भगतैश्च नागैः ।
पूराबभासे विपाणिस्थपण्या
सर्वाङ्गनद्धाभरणेव नारी ॥ ४१ ॥
वसन् स तस्यां वसतौ रघूणां
पुराणशोभामधिरोपितायाम् ।
न मौथिलेयः स्पृहयांबभूव
भर्त्रे दिवो नाप्यलकेश्वराय ॥ ४२ ॥

Description of the natural scenery in the vicinity of the Hermitage of Sage Kashyapa by King Dushyanta.

राजा—(समन्तादवलोक्य ।) सूत, अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथायमाश्रमाभोगस्तपोवनस्येति ।

सूतः—कथमिव ।

राजा—किं न पश्यति भवान् । इह हि

नीवाराः शुकगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरूणामधः

प्रस्निग्धाः क्वचिदिङ्गुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः ।

विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगा-

स्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिप्यन्दरेखाङ्किताः ॥ १३ ॥

सूतः—सर्वमुपपन्नम् ।

—शाकुन्तले प्रथमोऽङ्कः ।

—०—

Description of the hermitage of Sage Maricha.

मातलिः—साधु दृष्टम् । (सबहुमानमवलोक्य ।) अहो, उदार-रमणीया पृथिवी ।

राजा—मातले, कतमोऽयं पूर्वापरसमुद्रावगाढः कनकरसे-निस्स्यन्दो सांव्य इव मेघपरिधिः सानुमानालोक्यते ।

मातलिः—आयुष्मन्, एष खलु हेमकूटो नाम किंपुरुषपर्वत-स्तपःसंसिद्धिक्षेत्रम् । पश्य ।

स्वायंभुवान्मरीचैर्यः प्रबभूव प्रजापतिः ।

पुरासुरगुरुः सोऽत्र सपत्नीकस्तपस्यति ॥ ९ ॥

राजा—तेन ह्यनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि । प्रदक्षणीकृत्य भग-
वन्तं गन्तुमिच्छामि ।

मातलिः—प्रथमः कल्पः ।

(नाट्येनावतीर्णौ ।)

राजा—(सविस्मयम् ।)

उपोढशब्दा न रथाङ्गनेमयः

प्रवर्तमानं न च दृश्यते रजः ।

अभूतलस्पर्शतयानिरुद्धत-

स्तवावतीर्णोऽपि रथो न लक्ष्यते ॥ १० ॥

मातलिः—एतावानेव शतक्रतोरायुष्मतश्च विशेषः ।

राजा—मातले, कतमस्मिन्प्रदेशे मारीचाश्रमः ।

मातलिः—(हस्तेन दर्शयन् ।)

वल्मीकाग्रनिमग्नमूर्तिरुरसा संदष्टसर्पत्वचा

कण्ठे जीर्णलताप्रतानवलयेनात्यर्थसंपीडितः ।

अंसव्यापि शकुन्तनीडनिचितं विभ्रज्जटामण्डलं

यत्र स्थाणुरिवाचलो मुनिरसावभ्यर्कबिम्बं स्थितः ॥ ११ ॥

राजा—नमस्ते कष्टतपसे ।

मातलिः—(संयतप्रग्रहं रथं कृत्वा ।) महाराज, एतावदितिपरि-
वर्धितमन्दारवृक्षं प्रजापतेराश्रमं प्रविष्टौ स्वः ।

राजा—स्वर्गादधिकतरं निर्वृतिस्थानम् । अमृतहृदमिवावगा-
दोऽस्मि ।

मातलिः—(रथं स्थापयित्वा ।) अवतरत्वायुष्मान् ।

राजा—(भवतीर्य) मातले, भवान्कथमिदानीम् ।

मातलिः—संयन्त्रितो मया रथः । वयमप्यवतरामः । (तथा कृत्वा ।) इत आयुष्मन् । (परिक्रम्य) दृश्यन्तामत्रभवतामृषीणां तपोवनभूमयः ।

राजा—ननु विस्मयादवलोकयामि ।

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे धर्माभिषेकक्रिया ।

ध्यानं रत्नशिलातलेषु विबुधस्त्रीसंनिधौ संयमो

यत्काङ्क्षन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी ॥ १२ ॥

मातलिः—उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना । (परिक्रम्य । आकशे) अये वृद्धशाकल्य, किमनुतिष्ठति भगवान्मारीचः । किं ब्रवीषि । दाक्षायण्या पतिव्रताधर्ममधिकृत्य पृष्टस्तस्यै महर्षिपत्नी-सहितायै कथयतीति ।

राजा—(कर्णे दत्त्वा) अये, प्रतिपाल्यावसरः खलु प्रस्तावः ।

मातलिः—(राजानमवलोक्य) अस्मिन्नशोकवृक्षमूले तावदास्ता-
मायुष्मान्, यावत्त्वामिन्द्रगुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेषी भवामि ।

राजा—यथा भवान्मन्यते । (इति स्थितः ।)

मातलिः—आयुष्मन्, साधयाम्यहम् । (इति निष्क्रान्तः ।)

—शाकुन्तले सप्तमोऽङ्कः ।

Description of landscape on earth by King
Dushyanta while descending from
Heaven to earth through
the celestial Car.

राजा—सत्यम् । अतीत्य हरितो हरींश्च वर्तन्ते वाजिनः ।
तथा हि

यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां
यदर्धे विच्छिन्नं भवति कृतसंधानमिव तत् ।
प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि समरेखं नयनयो-
र्न मे दूरे किञ्चित्क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥ ९ ॥

—शाकुन्तले प्रथमोऽङ्कः ।

राजा—मातले, असुरसंप्रहारोत्सुकेन पूर्वेद्युर्दिवमधिरोहता न
लक्षितः स्वर्गमार्गः । कतरस्मिन्मरुतां पथि वर्तामहे ?

मातलिः—

त्रिखोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां
ज्योतींषि वर्तयति च प्रविभक्तरश्मिः ।
तस्य द्वितीयहरिविक्रमनिस्तमस्कं
वायोरिमं परिवहस्य वदन्ति मार्गम् ॥ ६ ॥

राजा—मातले, अतः खलु सबाह्यकरणो ममान्तरात्मा प्रसी-
दति । (रथाङ्गमवलोक्य) मेघपदवीमवतीर्णौ स्वः ।

मातलिः—कथमवगम्यते ?

राजा—

अयमरविवरेभ्यश्चातकैर्निष्पतद्भि-

ह्रिभिरचिरभासां तेजसा चानुलिप्तैः ।

गतमुपरि घनानां वारिगर्भोदराणां

पिशुनयति रथस्ते सीकरक्लिन्ननेमिः ॥ ७ ॥

मातलिः—क्षणादायुष्मान्स्वाधिकारभूमौ वर्तिष्यते ।

राजा—(अधोऽवलोक्य) वेगावतरणादाश्चर्यदर्शनः संलक्ष्यते

अनुष्यलोकः । तथाहि—

शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी

पर्णाम्यन्तरलीनतां विजहति स्कन्धोदयात्पादपाः ।

संतानैस्तनुभावनष्टसालिला व्यक्तिं भजन्त्यापगाः

केनाप्युत्क्षिपतेव पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते ॥ ८ ॥

—शाकुन्तले सप्तमोऽङ्कः ।

Description of the East just before the
Moonrise.

विदूषकः—(निरूप्य) प्रत्यासन्नेन चन्द्रोदयेन भवितव्यम् ।

यथा तिमिरेणातिरिच्यमानं पूर्वदिशामुक्त्वमालोहितप्रभं दृश्यते ।

राजा—सम्यग्भवान्मन्यते ।

उदयगूढशशाङ्कमरीचिभि-

स्तमसि दूरतरं प्रतिसारिते ।

अलकसंयमनादिव लोचने

हरति मे हरिवाहनदिङ्मुखम् ॥ ९ ॥

—विक्रमोर्वशीये तृतीयोऽङ्कः ।

Salutation to the full bright Moon
by King Vikrama.

राजा—(सस्मितम्) सर्वत्रादरिकस्याभ्यवहार्यमेव विषयः ।

(प्राञ्जलिः प्रणम्य) भगवन् ऋक्षराज,

रविमाविशते सतां क्रियायै

सुधया तर्पयते पितृन्सुरांश्च ।

तमसां निशि मूर्च्छतां निहन्त्रे

हरचूडानिहितात्मने नमस्ते ॥ ७ ॥

—विक्रमोर्वशीये तृतीयोऽङ्कः ।

Benefits from Hunting.

मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः ।

सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।

उत्कर्षः स च धन्विनां यद्विषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले

मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥ ९ ॥

—शाकुन्तले द्वितीयोऽङ्कः ।

Description of the Dawn.

* शिष्यः—वेलोपलक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासादुपा-
वृत्तेन काश्यपेन । प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टं
रजन्या इति । (परिक्रम्यावलोक्य च) हन्त प्रभातम् । तथा हि—
यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना-

माविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः ।

तेजोद्वयस्य युगपद्द्वसनोदयाभ्यां

लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु ॥ १ ॥

अपि च ।

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।

इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य

दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि ॥ २ ॥

---शाकुन्तले चतुर्थोऽङ्कः ।

मेघवर्णनम् ।

Description of the Cloud and Poet's conception of
converting it as a carrier of his message to
his beloved.

काश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्तः

शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु

स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ १ ॥

तस्मिन्नद्रौ कतिचिद्बलाविप्रयुक्तः स कामी

नीत्वा मासान्कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।

आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं

वप्रक्रीडापरिणतगंजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥ २ ॥

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो-

रन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।

मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः

कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥ ३ ॥

प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी

जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन्प्रवृत्तिम् ।

स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै
प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥ ४ ॥

धूमज्योतिः सलिलमरुतां संनिपातः क्व मेघः
संदेशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्ता हि प्रणयकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥ ५ ॥

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।
तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद्दूरबन्धुर्गतोऽहं
याञ्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥ ६ ॥

संतप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियायाः
संदेशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य ।
गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥ ७ ॥

त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः
प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसन्त्यः ।
कः संनद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां
न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥ ८ ॥

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः ।
गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः
सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः ॥ ९ ॥

तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी-

मन्यापन्नामविहतगतिर्द्रक्ष्यासि भ्रातृजायाम् ।

आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां

सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥ १० ॥

कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्द्रामवन्ध्यां

तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः ।

आकैलासाद्विसक्तिसलयच्छेदपाथेयवन्तः

संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥ ११ ॥

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलं

वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलामु ।

काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य

स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो बाष्पमुष्णम् ॥ १२ ॥

मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं

संदेशं मे तदनु जलदं श्रोप्यासि श्रोत्रपेयम् ।

खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र

क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपभुज्य ॥ १३ ॥

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखाभि-

र्दृष्टौत्साहश्चकितचकितं मुग्धासिद्धाङ्गनाभिः ।

स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं

दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥ १४ ॥

रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ता-

द्वल्मीकाग्रात्प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य ।

येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते

वर्हेणैव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णोः ॥ १५ ॥

त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविलासानभिज्ञैः

प्रीतिस्लिग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः ।

सद्यःसीरोत्कषणसुरभि क्षेत्रमारूढ्य मालं

किञ्चित्पश्चाद्भ्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥ १६ ॥

त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्धा

वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः ।

न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय

प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ॥ १७ ॥

छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रै-

स्त्वय्यारूढे शिखरमन्त्रलः स्निग्धवेषासिवर्णे

नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां

मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः ॥ १८ ॥

स्थित्वा तस्मिन्वनचरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्तं

तोयोत्सर्गद्भुततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः ।

रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णा

भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥ १९ ॥

तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टि-

जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः ।

अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्ष्यति त्वां

रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गोरवाय ॥ २० ॥

नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केसरैरर्धरूढै-

राविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम् ।

जग्ध्वारण्येष्वधिकसुरभिं गन्धमाघ्राय चोर्व्याः

सारङ्गास्ते जललवमुचः सूत्रयिष्यन्ति मार्गम् ॥ २१ ॥

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः

कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।

शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः

प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥२२॥

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नै-

नीडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुलग्रामचैत्याः ।

त्वयासन्ने परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः

संपत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः ॥ २३ ॥

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं

गत्वा सद्यः फलमविकलं कामुकत्वस्य लब्धा ।

तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यत्ता-

त्सभ्रभङ्गं मुखामिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्म्याः ॥ २४ ॥

नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो-

स्त्वत्संपर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।

यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा-

मुद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि ॥ २५ ॥

विश्रान्तः सन् ब्रज वननदीतीरजानां निषिञ्च-

न्नुद्यानानां नवजलकणैर्युथिकाजालकानि ।

गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां

छायादानात्क्षणपरिचितः दुष्पलावीमुखानाम् ॥ २६ ॥

वक्रः पन्था तव भवतु च प्रस्थितस्योत्तराशां

सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः ।

विद्युद्दामस्फुरितचकितैस्तत्र पौराङ्गनानां

लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वाञ्छितोऽसि ॥ २७ ॥

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः

संसर्पन्त्याः स्वलितसुभगं दर्शितावर्तनाभेः ।

निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाम्भ्यन्तरः सन्निपत्य

स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥ २८ ॥

वेणीभूतप्रतनुसालिला तामतीतस्य सिन्धुः

पाण्डुच्छाया तटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः ।

सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती

कार्श्यं येन त्यजति विविना स त्वयैवोपपाद्यः ॥ २९ ॥

—मेघदूतम् (पूर्वमेघः ।)

अलकावर्णनम् ।

Description of Alaká.

विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः

संगीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ।

अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः

प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥ १ ॥

हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं
नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः ।
चूडापाशे नवकुरबकं चारु कर्णे शिरीषं
सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥ २ ॥
यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि
ज्योतिश्छायाकुसुमरचितान्युत्तमस्त्रीसहायाः ।
आसेवन्ते मधु रतिफलं कल्पवृक्षप्रसूनं
त्वद्गम्भीरध्वनिषु शनकैः पुष्करेष्वाहतेषु ॥ २ ॥
मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः सेव्यमाना मरुद्धि-
र्मन्दाराणामनुतटरुहां छायया वारितोष्णाः ।
अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः
संक्राडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥ ३ ॥
नीवीबन्धोच्छ्वासिताशियिलं यत्र बिम्बाधराणां
क्षौमं रागादनिभृतकरैष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु ।
अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपान्
ह्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥ ५ ॥
नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानाग्रभूमे-
रालेख्यानां नवजलकणैर्दोषमुत्पाद्य सद्यः ।
शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा जालमार्गै-
र्धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्जरा निष्पतन्ति ॥ ६ ॥
यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजालिङ्गनोच्छ्वासिताना-
मङ्गलानि सुरतजनितां तन्तुजालावलम्बाः ।
त्वत्संरोधापगमविशदैश्चन्द्रपादैर्निशथि
व्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः ॥ ७ ॥

अक्षयान्तर्भवानिवयः प्रत्यहं रक्तकण्ठै-
रुद्धायद्धिर्धनपतियशः किंनरैर्यत्र सार्धम् ।
वैभ्राजाख्यं विबुधवनितावारमुख्यासहाया
बद्धालापा बहिरुपवनं कामिनो निर्विशन्ति ॥ १० ॥

गत्युत्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः
पत्रच्छेदैः कनककमलैः कर्णविभ्रांशिभिश्च ।
मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारै-
र्नैशो मार्गः मवितुरुदये मूच्यते कामिनीनां ॥ ११ ॥

वासाश्चित्रं मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं
पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पान् ।
लक्षारागं चरणकमलन्यासयोग्यं च यस्या-
मेकः सूते सकलमवलामण्डनं कल्पवृक्षः ॥ १२ ॥

मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्भसन्तं
प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः षट्पदज्यम् ।
सभ्रूमङ्गप्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोधि-
स्तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रभैरेव सिद्धः ॥ १४ ॥

—मेघदूतम् (उत्तरमेघः ।)

ग्रीष्मवर्णनम् ।

Description of the Summer.

मृगाः प्रचण्डातपतापिता भृशं

तृषा महत्या परिशुष्कतालवः ।

वनान्तरे तोयमिति प्रधाविता

निरीक्ष्य भिन्नाञ्जनसंनिभं नभः ॥ ११ ॥

रवेर्मयूखैरभितापितो भृशं

विदह्यमानः पथि तप्तपांसुभिः ॥

अवाङ्मुखो जिह्वगतिः श्वसन्मुहुः

फणी मयूरस्य तले निषीदति ॥ १३ ॥

तृषा महत्या हतविक्रमोद्यमः

श्वसन्मुहुर्दूरविदारिताननः ।

न हन्त्यदूरेऽपि गजान्मृगेश्वरो

विलोलजिह्वश्चलिताग्रकेसरः ॥ १४ ॥

विशुष्ककण्ठाहतसीकराम्भसो

गभस्तिभिर्भानुमतोऽभितापिताः ।

प्रवृद्धतृष्णोपहता जलार्थिनो

न दन्तिनः केसारिणोऽपि बिभ्यति ॥ १५ ॥

हुताश्लिकल्पैः सवितुर्गभस्तिभिः

कलापिनः क्लान्तशरीरचेतसः ।

न भोगिनं घ्नन्ति समीपवर्तिनं

कलापचक्रेषु निवेशिताननम् ॥ १६ ॥

सभद्रमुस्तं परिशुष्ककर्मं

सरः खनन्नायतपोत्रमण्डलैः ।

प्रदीप्तभासा रविणाभितापितो

वराहयूथो विशतीव भूतलम् ॥ १७ ॥

विवस्वता तीक्ष्णतरांशुमालिना

सपङ्क्तोयात्सरसोऽभितापितः ।

उत्प्लुत्य भेकस्तृषितस्य भोगिनः

फणातपत्रस्य तले निर्षादति ॥ १८ ॥

समुद्धृताशेषमृणालजालकं

विपन्नमीनिं द्रुतभीतसारसम् ।

परस्परोत्पीडिनसंहतैर्गजैः

कृतं सरः सान्द्रविमर्दकर्मम् ॥ १९ ॥

सफेनलालावृतवक्त्रसंपुटं

विनिःसृतालोहितजिह्वमुन्मुखम् ।

तृषाकुलं निःसृतमद्रिगह्वरा-

द्वेक्ष्यमाणं महिषीकुलं जलम् ॥ २१ ॥

पटुतरदवदाहात्प्लुष्ट शप्पप्ररोहाः

परुषपवनवेगोत्क्षिप्तसंशुष्कपर्णाः ।

दिनकरपरितापक्षीणतोयाः समन्ता-

द्विदधति भयमुच्चैर्वीक्ष्यमाणा वनान्ताः ॥ २२ ॥

श्रसिति विहगवर्गः शीर्णपर्णद्रुमस्थः

कापिकुलमुपयाति क्लान्तमद्रेर्निकुञ्जम् ।

भ्रमति गवययूथः सर्वतस्तोयमिच्छ-

ञ्छरभकुलमजिह्वं प्रोद्धरत्यम्बु कूपात् ॥ २३ ॥

विकचनवकुसुम्भस्वच्छसिन्दूरभासा

प्रबलपवनवेगोद्भूतवेगेन तूर्णम् ।

तटविटपलताप्रालिङ्गनव्याकुलेन

दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन ॥ २४ ॥

ज्वलति पवनवृद्धः पर्वतानां दरीषु

स्फुटति पट्टुनिनादैः शुष्कवंशस्थलीषु ।

प्रसरति तृणमव्ये लब्धवृद्धिः क्षणेन

ग्लपयति मृगवर्गं प्रान्तलशो द्वाग्निः ॥ २५ ॥

बहुतर इव जातः शाल्मलीनां वनेषु

स्फुरति कनकगौरं कोटरेषु द्रुमाणाम् ।

परिणतदलशाखानुत्पतन्प्रांशुवृक्षान्

भ्रमति पवनधूतः सर्वतोऽग्निर्वनान्ते ॥ २६ ॥

गजगवयमृगेन्द्रा वह्निसंतप्तदेहाः ।

मुह्यद् इव समेता द्वन्द्वभावं विहाय ।

हुतवहपरिखेदादाशु निर्गत्य कक्षा-

द्विपुलपुलिनदेशान्निम्नगां संविशन्ति ॥ २७ ॥

कमलवनचिताम्बुः पाटलामोदरम्यः

सुखसलिलनिषेकः सेव्यचन्द्रांशुहारः ।

त्रजतु तव निदाघः कामिनीभिः समेतो

निशि सुललितगीते हर्म्यपृष्ठे सुखेन ॥ २८ ॥

—ऋतुसंहारे ग्रीष्मवर्णनम् ।

प्रावृद्धवर्णनम् ।

Description of the Rainy season.

ससीकराम्भोधरमत्तकुञ्जर-

स्तडित्पताकोऽशानिशब्दमर्दलः ।

समागतो राजवदुद्धतद्युति-

र्वनागमः कामिजनाप्रियः प्रिये ॥ १ ॥

तृषाकुलैश्चातकपक्षिणां कुलैः

प्रयाचितास्तोयभरावलम्बिनः ।

प्रयान्ति मन्दं बहुधारवर्षिणो

बलाहकाः श्रोत्रमनोहरस्वनाः ॥ ३ ॥

बलाहकाश्चाशानिशब्दमर्दलाः

सुरेन्द्रचापं दधतस्ताडिटुणम् ।

मुतीक्षणधारापतनोग्रसायकै-

स्तुदन्ति चेतः प्रसभं प्रवासिनाम् ॥ ४ ॥

प्रभिन्नवैदूर्यनिभैस्तृणाङ्कुरैः

समाचिता प्रोत्थितकन्दलीदलैः ।

विभाति शुक्लेतररत्नभूषिता

वराङ्गनेव क्षितिरिन्द्रगोपकैः ॥ ५ ॥

सदा मनोज्ञं स्वनदुत्सवोत्सुकं

विकीर्णविस्तीर्णकलापशोभितम् ।

ससंभ्रमालिङ्गनचुम्बनाकुलं

प्रवृत्तनृत्यं कुलमद्य बर्हिणाम् ॥ ६ ॥

निपातयन्त्यः परितस्तटद्गुमान्

प्रवृद्धवेगैः सलिलैरनिर्मलैः ।

स्त्रियः प्रहृष्टा इव जातविभ्रमाः

प्रयान्ति नद्यस्त्वरितं पयोनिधिम् ॥ ७ ॥

तृणोत्करैरुद्गतकोमलाङ्कुरै-

र्विचित्रनीलैर्हरिणीमुखक्षतैः ।

वनानि वैन्ध्यानि हरन्ति मानसं

विभूषितान्युद्गतपल्लवैर्द्रुमैः ॥ ८ ॥

विलोलनेत्रोत्पलशोभिताननै-

र्मगैः समन्तादुपजातसाध्वसैः ।

समाचिता सैकतिनी वनस्थली

समुत्सुकत्वं प्रकरोति चेतसः ॥ ९ ॥

अभीक्षणमुच्चैर्ध्वनता पयोमुचा

घनान्धकारीकृतशर्वरीष्वपि ।

तडित्प्रभादर्शितमार्गभूमयः

प्रयान्ति रागादभिसारिकाः स्त्रियः ॥ १० ॥

विपाण्डुरं कीटरजस्तृणान्वितं

भुजंगवद्वक्रगतिप्रसार्पितम् ।

ससाध्वसैर्भेककुलैर्निरीक्षितं

प्रयाति निम्नाभिमुखं नवोदकम् ॥ १३ ॥

विपत्रपुष्पां नलिनीं समुत्सुका

विहाय भृङ्गाः श्रुतिहारिनिस्वनाः ।

पतन्ति मूढाः शिखिनां प्रनृत्यतां

कलापचक्रेषु नवोत्पलाशया ॥ १४ ॥

ध्वनद्विपानां नववारिदस्वनै-

र्मदान्वितानां ध्वनतां मुहुर्मुहुः ।

कपोलदेशा विमलोत्पलप्रभाः

सभृङ्गयूथैर्मदवारिभिश्चिताः ॥ १९ ॥

नीलोत्पलाभाम्बुदचुम्बितोपलाः

समाचिताः प्रस्रवणैः समन्ततः ।

प्रवृत्तनृत्यैः शिखिभिः समाकुलाः

समुत्सुकत्वं जनयन्ति भूधराः ॥ १६ ॥

कदम्बसर्जार्जुनकेतकीवनं

विकम्पयंस्तत्कुसुमाधिवासितः ।

ससीकराम्भोधरसङ्गशीतलः

समीरणः कं न करोति सोत्सुकम् ॥ १७ ॥

मुदित इव कदम्बैर्जातपुष्पैः समन्ता-

त्पवनचलितशाखैः शाखिभिर्नृत्यतीव ।

हासितमिव विधत्ते सूचिभिः केतकीनां

नवसलिलनिषेकाच्छान्ततापो वनान्तः ॥ २३ ॥

शिरसि बकुलमालां मालतीभिः समेतां

विकसितनवपुष्पैर्यथिकाकुड्मलैश्च ।

विकचनवकदम्बैः कर्णपूरं वधूनां

रचयति जलदौघः कान्तवत्काल एषः ॥ २४ ॥

नवजलकणसङ्गाच्छीततामादधानः

कुसुमभरनतानां लासकः पादपानाम् ।

जनितरुचिरगन्धः केतकीनां रजोभिः

परिहरति नभस्वान्प्रोषितानां मनांसि ॥ २६ ॥

जलधरविनतानामाश्रयोऽस्माकमुच्चै-

र्यामिति जलसेकैस्तोयदास्तोयनम्राः ।

अतिशयपरुषाभिर्ग्राम्पद्मेः शिखामिः

समुपजनिततापं ह्लादयन्तीव विन्ध्यम् ॥ २७ ॥

बहुगुणरमणीयः कामिनीचित्तहारी

तरुविटपलतानां बान्धवो निर्विकारः ।

जलदसमय एष प्राणिनां प्राणभूतो

दिशतु तव हितानि प्रायशो वाञ्छितानि ॥ २८ ॥

—ऋतुसंहारे प्रावृद्धवर्णनम् ६

शरद्वर्णनम् ।

Description of Autumn.

काशांशुका विकचपद्ममनोज्ञवक्रा

सोन्मादहंसरवनूपुरनादरम्या ।

आपक्कशालिशुचिरा तनुगात्रयष्टिः

प्राप्ता शरन्नववधूरिव रूपरम्या ॥ १ ॥

काशैर्मही शिशिरदीधितिना रजन्यो

हंसैर्जलानि सरितां कुमुदैः सरांसि

सप्तच्छदैः कुसुमभारनतैर्वनान्ताः

शुक्लीकृतान्युपवनानि च मालतीभिः ॥ २ ॥

व्योम क्वचिद्रजतशङ्खमृणालगौरि-

स्त्यक्ताम्बुभिर्लघुतया शतशः प्रयातैः ।

संलक्ष्यते पवनवेगचलैः पयोदैः

राजेव चामरवरैरुपवीज्यमानः ॥ ४ ॥

भिन्नाञ्जनप्रचयकान्ति नभो मनोज्ञं

बन्धूकपुष्परचितारुणता च भूमिः ।

वप्राश्च चारुकलमावृतभूमिभागाः

प्रोत्क्रण्ठयन्ति न मनो भुवि कस्य यूनः ॥ ९ ॥

मन्दानिलाकुलितचारुमनोज्ञशाखः

पुष्पोद्गमप्रचयकोमलपल्लवाग्रः ।

मत्तद्विरेफपरिपीतमधुप्रसेक-

श्चित्तं विदारयति कस्य न कोविदारः ॥ ६ ॥

तारागणप्रवरभूषणमुद्ग्रहन्ती

मेघावरोधपरिमुक्तशशाङ्कवक्त्रा ।

ज्योत्स्नादुकूलममलं रजनी दधाना

वृद्धिं प्रयात्यनुदिनं प्रमदेव बाला ॥ ७ ॥

कारण्डवाननविवद्वितवीचिमालाः

कादम्बसारसचयाकुलतीरदेशाः ।

कुर्वन्ति हंसविरुतैः परितो जनस्य

प्रीतिं सरोरुहरजोरुणितास्तटिन्यः ॥ ८ ॥

नेत्रोत्सवो हृदयहारिमरीचिमालः

प्रह्लादकः शिशिरसीकरवारिवर्षा ।

पत्युर्वियोगविषदिग्धशरक्षतानां

चन्द्रो दहत्यतितरां तनुमङ्गनानाम् ॥ ९ ॥

आकम्पयन्फलभरानतशालिजाला-

नानर्तयंस्तरुवरान्कुमुमावनम्रान् ।

उत्फुल्लपङ्कजवनां नलिनीं विधुन्वन्

यूना मनश्चल्यति प्रसभं नभस्वान् ॥ १० ॥

सोन्मादहंसामिथुनैरुपशोभितानि

स्वच्छप्रफुल्लकमलोत्पलभूषितानि ।

मन्दप्रभातपवनोद्गतवीचिमाला-

न्युत्कण्ठयन्ति सहसा हृदयं सरांसि ॥ ११ ॥

नष्टं धनुर्बलभिदो जलदोदरेषु

सौदामिनी स्फुरति नाद्य वियत्पताका ।

ध्रुन्वन्ति पक्षपवनैर्न नभो बलाकाः

पश्यन्ति नोन्नतमुखा गगनं मयूराः ॥ १२ ॥

नृत्यप्रयोगरहिताञ्छिखिनो विहाय

हंसानुपैति मदनो मधुरप्रगीतान् ।

मुक्त्वा कदम्बकुटजार्जुनसर्जनीपा-

न्सप्तच्छदानुपगता कुसुमोद्गमश्रीः ॥ १३ ॥

शेफालिकाकुसुमगन्धमनोहराणि

स्वस्थस्थिताण्डजकुलप्रतिनादितानि ।

पर्यन्तसंस्थितमृगीनयनोत्पलानि

प्रोत्कण्ठयन्त्युपवनानि मनांसि पुंसाम् ॥ १४ ॥

कह्लारपद्मकुमुदानि मुहुर्विधन्वं-

स्तत्संगमादधिकशीतलतामुपेतः ।

उत्कण्ठयत्यतितरां पवनः प्रभाते

मत्रान्तलग्नतुहिनाम्बुविधूयमानः ॥ १५ ॥

संपन्नशालिनिचयावृतभूतलानि

स्वस्थस्थितप्रचुरगोकुलशोभितानि ॥

हंसैः ससारसकुलैः प्रतिनादितानि ।

सीमान्तराणि जनयन्ति नृणां प्रमोदम् ॥ १६ ॥

हंसैर्जिता सुललिता गतिरङ्गनाना-

मम्भोरुहैर्विकसितैर्मुखचन्द्रकान्तिः ।

नीलोत्पलैर्मदकलानि विलोकितानि

भ्रूविभ्रमाश्च रुचिरास्तनुभिस्तरंगैः ॥ १७ ॥

शरदि कुमुदसङ्गाद्वायवो वान्ति शीता

विगतजलद्वृन्दा दिग्भिभागा मनोज्ञाः ।

विगतकलुषमम्भः श्यानपङ्का धरित्री

विमलकिरणचन्द्रं व्योम ताराविचित्रम् ॥ २२ ॥

—ऋतुसंहारे शरद्वर्णनम् ।

हेम तर्णनम् ।

Description of Winter.

नवप्रवालोद्गमसखरम्यः

प्रफुल्लोद्भ्रः परिपक्वशालिः

विलीनपद्मः प्रपतत्तुषारो

हेमन्तकालः समुपागतोऽयम् ॥ १ ॥

मनोहरैः कुङ्कुमरागरक्तै-

स्तुषारकुन्देन्दुनिभैश्च हारैः ।

विलासिनीनां स्तनशालिनीना-

मलंक्रियन्ते स्तनमण्डलानि ॥ २ ॥

प्रभूतशालिप्रसवैश्चितानि

मृगाङ्गनायूथविभूषितानि ।

मनोहरक्रौञ्चनिनादितानि

सीमान्तराण्युत्सुकयन्ति चेतः ॥ ८ ॥

प्रफुल्लनीलोत्पलशोभितानि

सौन्मंदादकादम्बविभूषितानि ।

प्रसन्नतोयानि सुशीतलानि

सरांसि चेतांसि हरन्ति पुंसाम् ॥ ९ ॥

पाकं व्रजन्ती हिमजातशीतै-

राधूयमाना सततं मरुद्भिः ।

प्रिये प्रियङ्गुः प्रियविप्रयुक्ता

विपाण्डुतां याति विलासिनीव ॥ १० ॥

बहुगुणरमणीयो योषितां चित्तहारी

परिणतबहुशालिव्याकुलग्रामसीमा ।

सततमतिमनोज्ञः क्रौञ्चमालापरितः

प्रदिशतु हिमयुक्तः काल एषः सुखं वः ॥ १८

—ऋतुसंहारे हेमन्तवर्णनम् ।

वसन्तवर्णनम् ।

Description of the Spring.

प्रफुल्लचूताङ्कुरतीक्ष्णसायको

द्विरेफमालाविलसद्धनुर्गुणः ।

मनांसि वेद्दुं सुरतप्रसङ्गिनां

वसन्तयोद्धा समुपागतः प्रिये ॥ १ ॥

द्रुमाः सपुष्पाः सलिलं सपद्मं

द्वियः सकामाः पवनः सुगन्धिः ।

सुखाः प्रदोषा दिवसाश्च रम्याः

सर्वे प्रिये चारुतरं वसन्ते ॥ २ ॥

चापीजलानां मणिमेखलानां

शशाङ्कभासां प्रमदाजनानाम् ।

चूतद्रुमाणां कुसुमान्वितानां

ददाति सौभाग्यमयं वसन्तः ॥ ३ ॥

कर्णेषु योग्यं नवकर्णिकारं

चलेषु नीलेष्वलकेष्वशोकम् ।

पुष्पं च फुल्लं नवमालिकायाः

प्रयाति कान्तिं प्रमदाजनानाम् ॥ ५ ॥

ताम्रप्रवालस्तवकावनम्रा-

श्चूतद्रुमाः पुष्पितचारुशाखाः ।

कुर्वन्ति कामं पवनावधूताः

पर्युत्सुकं मानसमङ्गनानाम् ॥ १५ ॥

आ मूलतो विद्रुमरागताम्रं

सपल्लावाः पुष्पचयं दधानाः ।

कुर्वन्त्यशोका हृदयं सशोकं

निरीक्ष्यमाणा नवर्यावनानाम् ॥ १६ ॥

मत्तद्विरेफपरिचुम्बितचारुपुष्पा

मन्दानिलाकुलितनम्रमृदुप्रवालाः ।

कुर्वन्ति कामिमनसां सहसोत्सुकत्वं

चूताभिरामकलिकाः समवेक्ष्यमाणाः ॥ १७ ॥

आदीप्तवाहिसदृशैर्मरुतावधूतैः

सर्वत्र किंशुकवनैः कुसुमावनम्रैः

सद्यो वसन्तसमये हि समाचितेयं

रक्तांशुका नववधूरिव भाति भूमिः ॥ १९ ॥

किं किंशुकैः शुकमुखच्छविभिर्न भिन्नं

किं कर्णिकारकुसुमैर्न कृतं नु दग्धम् ।

यत्कोकिलः पुनरयं मधुरैर्वचोभि-

र्यूनां मनः सुवदनानिहितं निहन्तिः ॥ २० ॥

पुंस्कोकिलैः कलवचोभिरुपात्तहर्षैः

कूजद्भिरुन्मदकलानि वचांसि भृङ्गैः ।

लज्जान्वितं सविनयं हृदयं क्षणेन

पर्याकुलं कुलगृहेऽपि कृतं वधूनाम् ॥ २१ ॥

आकम्पयन्कुसुमिताः सहकारशाखा

विस्तारयन्परभृतस्य वचांसि दिक्षु ।

वायुर्विवाति हृदयानि हरन्नराणां

नीहारपातविगमात्सुभगो वसन्ते ॥ २२ ॥

कुन्दैः सविभ्रमवधूहसितावदातै-

रुद्द्योतितान्युपवनानि मनोहराणि ।

चित्तं मुनेरपि हरन्ति निवृत्तरागं

प्रागेव रागमलिनानि मनांसि यूनाम् ॥ २३ ॥

आम्नीमञ्जुलमञ्जरीवरशरः सत्किंशुकं यद्धनु-

ज्यायस्यालिकुलं कलङ्करहितं छत्रं सितांशुः सितम् ।

मत्तेभो मलयानिलः परभृतो यद्धन्दिनो लोकजित्

सोऽयं वो वितरीतरीतु वितनुर्भद्रं वसन्तान्वितः ॥ २४ ॥

—ऋतुसंहारे वसंतवर्णनम् ।

आमत्तानां श्रवणसुभगैः कूजितैः कोकिलानां
सानुक्रोशं मनसिजरुजः सह्यतां पृच्छतेव ।
अङ्गे चूतप्रसवसुरभिर्दाक्षिणो मारुतो मे
सान्द्रस्पर्शः करतल इव व्यापृतो माधवेन ॥ ४ ॥
रक्ताशोकरुचा विशेषितगुणो बिम्बाधरालक्तकः
प्रत्याख्यातविशेषकं कुरबकं श्यामावदातारुणम् ।
आक्रान्ता तिलकक्रिया च तिलकैर्लज्जद्विरेफाञ्जनैः
सावज्ञेव मुखप्रसाधनविधौ श्रीर्माधवी योषिताम् ॥ ५ ॥

—मालाविकाग्निमित्रे तृतीयोऽङ्कः ।

चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका बध्नाति न स्वं रजः
संनद्धं यदपि स्थितं कुरबकं तत्कोरकावस्थया ।
कण्ठेषु स्वालितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रुतं
शङ्के संहरति स्मरोऽपि चकितस्तूर्णार्धकृष्टं शरम् ॥ ४ ॥

—शाकुन्तले षष्ठोऽङ्कः ।

राजाः—ननु प्रतिपदमेव तावदवलोकयामि । अत्र हि,
अग्रे स्त्रीनखपाटलं कुरबकं श्यामं द्रुयोर्भागयो-
र्बालाशोकमुपोढरागसुभगं भेदोन्मुखं तिष्ठति ।
ईषद्वद्धरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी
मुग्धत्वस्य च यौवनस्य च सखे मध्ये मधुश्रीः स्थिता ॥७॥

—विक्रमोर्वशीये द्वितीयोऽङ्कः ।

राजाः—(ऊर्ध्वमवलोक्य) कथमर्थं गतं दिवसस्य । अतः खलु
उष्णार्तः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी ।

निर्भिद्योपरि कर्णिकारमुकुलान्याशेरते षट्पदाः ।
तप्तं वारि विहाय तरिनलिनीं कारण्डवः सेवते
क्रीडावेश्मनि चैव पञ्जरशुकः क्लान्तो जलं याचते ॥ २२ ॥

—विक्रमोर्वशीये द्वितीयोऽङ्कः ।

मुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गिभुरभिवनवाताः ।
प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥ ३ ॥
ईषदीषच्चुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमारकेमरशिखानि ।
अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुमुमानि ॥ ४ ॥

—शाकुन्तले प्रथमोऽङ्कः ।

उपहितं शिशिरापगमाश्रिया
मुकुलजालमशोभत किंशुके ।
प्रणयिनीव नखक्षतमण्डनं
प्रमदया मदयापितलज्जया ॥ ३१ ॥
व्रणगुरुप्रमदाधरदुःसहं
जघननिर्विषयीकृतमेखलम् ।
न खलु तावदशेषमपोहितं
रविरलं विरलं कृतवान्हिमम् ॥ ३२ ॥

—खुवंशे नवमः सर्गः ।

अभिनयान्परिचेतुमिवोद्यता

मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।

अमदयत्सहकारलता मनः

सकलिका कलिकामजितामपि ॥ ३३ ॥

प्रथममन्यभृताभिरुदीरितः

प्रविरला इव मुग्धवधूकथाः ।

सुरभिगन्धिषु शुश्रुपिरे गिरः

कुसुमितासु मिता वनराजिषु ॥ ३४ ॥

श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः

कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः ।

उपवनान्तलताः पवनाहतैः

किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः ॥ ३५ ॥

ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं

सुरभिगन्धपराजितकेसरम् ।

पातिषु निर्विविशुर्मधुमङ्गनाः

स्मरसखं रसखण्डनवर्जितम् ॥ ३६ ॥

शुशुभिरे स्मितचारुतराननाः

स्त्रिय इव श्लथशिञ्जितमेखलाः ।

विकचतामरसा गृहदीर्घिका

मदकलोदकलोलविहंगमाः ॥ ३७ ॥

उपययौ तनुतां मधुखण्डिता

हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः

सदृशमिष्टसमागमनिर्वृतिं

वनितयानितया रजनीवधूः ॥ ३८ ॥

अपतुषारतया विशदप्रभैः

सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः ।

कुसुमचापमतेजयदंशुभि-

र्हिमकरो मकरोर्जितकेतनम् ॥ ३९ ॥

हुतहुताशनदीप्ति वनश्रियः

प्रतिनिधिः कतकाभरणस्य यत् ।

युवतयः कुसुमं दधुराहितं

तदलके दलकेसरपेशलम् ॥ ४० ॥

अलिभिरञ्जनबिन्दुमनोहरैः

कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।

न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं

न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥ ४१ ॥

अमदयन्मधुगन्धसनाथया

किसलयाधरसंगतया मनः

कुसुमसंभृतया नवमालिका

स्मितरुचा तरुचारुविलासिनी ॥ ४२ ॥

अरुणरागनिषेधिभिरंशुकैः

श्रवणालम्बपदैश्च यत्राङ्कुरैः

परभृताविरुतैश्च विलासिनः

स्मरबलैरबलैकरसाः कृताः ॥ ४३ ॥

उपचितावयवा शुचिभिः कर्णै-
रलिकदम्बकयोगमुपेयुषी ।

सदृशकान्तिरलक्ष्यत मञ्जरी

तिलकजालकजालकमौक्तिकैः ॥ ४४ ॥

ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भूत-

श्छविकरं मुखचूर्णमृतुश्रियः ।

कुसुमकेसररेणुमलित्रजाः

सपवनोपवनोत्थितमन्वयुः ॥ ४५ ॥

अनुभवन्नवदोलमृतूत्सवं

पटुरपि प्रियकण्ठजिवृक्षया ।

अनयदासनरज्जुपरिग्रहे

भुजलतां जलतामबलाजनः ॥ ४६ ॥

त्यजत मानमलं बत विग्रहै-

र्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।

परभृताभिरितीव निवेदिते

स्मरमते रमते स्म वधूजनः ॥ ४७ ॥

—रघुवंशे नवमः सर्गः ।

Description of a deer running fast, being
frightened at the shot of an arrow
aimed at by king Dushyanta.

राजा—सूत, दूरममुना सारङ्गेण वयमाकृष्टाः । अयं पुनरि-
हानीमपि

ग्रीवामङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने वद्धदृष्टिः

पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनमयाद्भूयसा पूर्वकायम्
दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखं शिभिः कीर्णवर्त्मा

पश्योदग्रप्लुतत्वाद्धियाति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥ ७ ॥

—शाकुन्तले प्रथमोऽङ्कः ।

PART III
Dialogues.

Dialogues.

दुष्यन्तशकुन्तलासवादः ।

King Dushyanta during his hunting excursion, accidentally meets Shakuntala while she was engaged along with her female friends in watering trees.

इत इतः सख्यौ ।

राजा—(कर्णं दत्वा) अये, दक्षिणेन वृक्षवाटिकामालाप इव श्रूयते । यावदत्र गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) अये, एतास्तपस्विकन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटैर्वालपादपेभ्यः पयो दातुमित एवाभिर्वर्तन्ते (निपुणं निरूप्य) अहो, मधुरमासां दर्शनम् ।

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥ १९ ॥

यावदिमां छायामाश्रित्य प्रतिपालयामि । (विलोकयन्स्थितः ।)

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीम्यां शकुन्तला)

शकुन्तला—इत इतः सख्यौ ।

अनसूया—हला शकुन्तले, त्वत्तोऽपि तातकाश्यपस्याश्रमवृक्षकाः प्रियतरा इति तर्कयामि । येन नवमालिकाकुमुमपेलवा त्वमप्येतेषामालवालपूरणे नियुक्ता ।

शकुन्तला—न केवलं तातनियोग एव । अस्ति मे सोदरस्नेह एतेषु । (इति वृक्षसेचनं रूपयति ।)

राजा—कथमियं सा कण्वदुहिता ? असाधुदर्शा खलु तत्रमवान् काश्यपः, य इमामाश्रमधर्मे नियुङ्क्ते ।

इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-

स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

समिल्लतां छेत्तुमृषिव्यवस्यति ॥ १६ ॥

भवतु । पादपान्ताह्नित एव विश्रब्धं तावदेनां पश्यामि । (इति
तथा करोति ।)

शकुन्तला—सखि अनसूये, अतिपिन्द्वेन वल्कलेन प्रियंवदाया
नियन्त्रितास्मि । शिथिलय तावदेतत् ।

प्रियंवदा—(सहासम्) अत्र पयोधरविस्तारयितृ आत्मनो यौव-
नमुपालभस्व ।

अनसूया—तथा । (इति शिथिलयति ।)

राजा—काममनुरूपमस्या वयसो वल्कलं, न पुनरलंकारश्रियं
न पुष्यति । कुतः ?

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥ १७ ॥

शकुन्तला—(अप्रतोऽवलोक्य) एष वातेरितपल्लवाङ्गुलीभिस्त्व-
श्यतीव मां केसरवृक्षकः । यावदेनं संभावयामि । (इति परिक्रामति ।)

प्रियंवदा—हला शकुन्तले, अत्रैव तावन्मुहूर्ते तिष्ठ, यावत्त्वयो-
पगतया लतासनाथ इवायं केसरवृक्षकः प्रातिभाति ।

शकुन्तला—अतः खलु प्रियंवदासि त्वम् ।

राजा—प्रियमपि तथ्यमाह शकुन्तलां प्रियंवदा । अस्याः खलु
अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू ।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु संनद्धम् ॥ १८ ॥

अनसूया—हला शकुन्तले, इयं स्वयंवरवधूः सहकारस्य त्वया
कृतनामधेया वनज्योत्स्नेति नवमालिका । एनां विस्मृतवत्यासि ।

शकुन्तला—तदात्मानमपि विस्मरिष्यामि । (लतामुपेयावलोक्य
च) हला, रमणीये खलु काल एतस्य लतापादपभिथुनस्य व्यतिकरः
संवृतः । नवकुसुमयौवना वनज्योत्स्ना, स्निग्धपल्लवतयोपभोगक्षमः
सहकारः । (इति पश्यन्ती तिष्ठति ।)

प्रियंवदा—अनसूये, जानासि किं शकुन्तला वनज्योत्स्नामति-
मात्रं पश्यतीति ?

अनसूया—न खलु विभावयामि । कथय ।

प्रियंवदा—यथा वनज्योत्स्नानुरूपेण पादपेन संगता, अपि नामै-
वमहमप्यात्मनोऽनुरूपं वरं लभेयेति ।

शकुन्तला—एष नूनं तवात्मगतो मनोरथः । (इति कलशमा-
वर्जयति ।)

राजा—अपि नाम कुलपतोरियमसद्वर्णक्षेत्रसंभवा स्यात्—अथवा
कृतं संदेहेन—

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा

यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु

प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ १९ ॥

तथापि तत्त्वत एनामुपलप्स्ये ।

शकुन्तला—(ससंभ्रमम्) अन्मो । सलिलसेकसंभ्रमोद्गतो नव-
मालिकामुञ्जित्वा वदनं मे मधुकरोऽभिवर्तते । (इति भ्रमरबाधां रूपयति ।)

राजा—(सस्पृहम्)

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं

रहस्याख्यायीव स्वनासि मृदु कर्णान्तिकचरः ।

करौ व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥ २० ॥

शकुन्तला—न एष दुष्टो विरमति । अन्यतो गमिष्यामि ।

(पदान्तरे स्थित्वा सदाष्टिक्षेपम्) कथमितोऽप्यागच्छति ? हला, परित्रा-
येथां मामनेन दुर्विनीतेन दुष्टमधुकरेण परिभूयमानाम् ।

उभे—(सस्मितम्) के आवां परित्रातुम् । दुष्यन्तमाक्रन्द ।

राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम ।

राजा—अवसरोऽयमात्मानं प्रकाशयितुम् । न भेतव्यं न भेत-

व्यम्—(इत्यर्धोक्ते स्वगतम्) राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेत् । भवतु ।
एवं तावदभिधास्ये ।

शकुन्तला—(पदान्तरे स्थित्वा, सदाष्टिक्षेपम्) कथमितोऽपि माम-

नुसरति ?

राजा—(सत्वरमुपसृत्य)

कः पौरवे वसुमतीं शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।

अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु ॥ २१ ॥

(सर्वा राजानं दृष्ट्वा किञ्चिदिव संभ्रान्ताः ।)

अनसूया—आर्य, न खलु किमप्यत्याहितम् । इयं नौ प्रिय-

सखी मधुकरेणाभिभूयमाना कातरीभूता । (इति शकुन्तलां दर्शयति ।)

राजा—(शकुन्तलाभिमुखो भूत्वा) अपि तपो वर्धते ?

(शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति ।)

अनसूया—इदानीमतिथिविशेषलाभेन । हला शकुन्तले, गच्छो-
टजम् । फलमिश्रमर्षमुपहर । इदं पादोदकं भविष्यति ।

राजा—भवतीनां सूनृतयैव गिरा कृतमातिथ्यम् ।

प्रियंवदा—तेन ह्यस्यां प्रच्छायशीतलायां सप्तपर्णवेदिकायां मुहूर्-
तमुपविश्य परिश्रमविनोदं करोत्वार्यः ।

राजा—नूनं यूयमप्यनेन कर्मणा परिश्रान्ताः ।

अनसूया—हला शकुन्तले, उचितं नः पर्युपासनमतिथीनाम् ।
अधोपाविशामः* । (इति सर्वा उपावशन्ति ।)

शकुन्तला—(आत्मगतम्) किं नु खल्विमं प्रेक्ष्य तपोवनविरो-
धिनो विकारस्य गमनीयास्मि संवृत्ता ?

राजा—(आत्मगतम्) अहो समदयोरूपरमणीयं भवतीनां
सौहार्दम् ।

प्रियंवदा—(जनान्तिकम्) अनसूये, को नु खल्वेष चतुरगम्भी-
राकृतिश्चतुरं प्रियमालपन्प्रभाववानिव लक्ष्यते ?

*अनसूया—सखि, ममाप्यस्ति कौतूहलम् । पृच्छामि तावदेनम् ।
प्रकाशम्) आर्यस्य मधुरालापजनितो विश्रम्भो मां मन्त्रयते—कतम
आर्येण राजर्षेर्वशोऽलंक्रियते, कतमो वा विरहपर्युत्सुकजनः कृतो
देशः, किंनिमित्तं वा सुकुमारतरोऽपि तपोवनगमनपरिश्रमस्यात्मा
पदमुपनीतः ?

शकुन्तला—(आत्मगतम्) हृदय, मोत्ताम्य । एषा त्वया चि-
न्तितान्यनसूया मन्त्रयते ।

राजा—(आत्मगतम्) कथमिदानीमात्मानं निवेद्यामि, कथं वात्मापहारं करोमि ? भवतु । एवं तावदे । (प्रकाशम्) भवति यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः सोऽहमविघ्नक्रियो-पलम्भाय धर्मारण्यामिदमायातः ।

अनसया—सनाथा इदानीं धर्मचारिणः ।

(शकुन्तला शृङ्गारलज्जां रूपयति ।)

सख्यौ—(उभयोराकारं विदित्वा, जनान्तिकम्) हला शकुन्तले, यद्यत्राद्य तातः संनिहितो भवेत् ।

शकुन्तला—ततः किं भवेत् ?

सख्यौ—इमं जीवितसर्वस्वेनाप्यतिथिविशेषं कृतार्थं करिष्यति ।

शकुन्तला—युवामपेतम् । किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयेथे । न युवयोर्वचनं श्रोष्यामि ।

राजा—वयमपि तावद्भवत्योः सखीगतं किमपि पृच्छामः ।

सख्या—आर्य, अनुग्रह इवेयमभ्यर्थना ।

राजा—भगवान् काश्यपः शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशः । इयं च वः सखी तदात्मजेति कथमेतत् ?

अनसया—शृणोत्वार्यः । अस्ति कोऽपि कौशिक इति गोत्र-नामधेयो महाप्रभावो राजर्षिः ।

राजा—अस्ति । श्रूयते ।

अनसूया—तमावयोः प्रियसख्याः प्रभवमवगच्छ । उज्झितायाः शरीरसंवर्धनादिभिस्तातकाश्यपोऽस्याः पिता ।

—उज्झितशब्देन जनितं मे कौतूहलम् । आ मूलाच्छ्रो-
तुमिच्छामि ।

अनसूया—शृणोत्वार्थः । गौतमीतीरे पुरा किल तस्य राजर्षे-
रुग्रे तपासि वर्तमानस्य किमपि जातशङ्कैर्देवैर्मेनका नामाप्सराः प्रेषिता
नियमविघ्नकारिणी ।

राजा—अस्त्येतदन्यसमाधिभिस्त्वं देवानाम् ।

अनसूया—ततो वसन्तोदारसमये तस्या उन्मादयितृ रूपं प्रेक्ष्य—
(इत्यर्थोक्ते लज्जया विरमति ।)

राजा—परस्ताज्जायत एव । सर्वथाप्सरःसंभवैषा ।

अनसूया—अथ किम् ?

राजा—उपपद्यते ।

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य संभवः ।

न प्रभा तरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥ २२ ॥

(शकुन्तलाधोमुखी तिष्ठति ।)

राजा—(आत्मगतम्) लब्धावकाशो मे मनोरथः । किंतु स-
ख्याः परिहासोदाहृतां वरप्रार्थनां श्रुत्वा धृतद्वैधीभावकातरं मे मनः ।

प्रियंवदा—(सस्मितं शकुन्तलां विलोक्य नायकामिमुखी भूत्वा) पुन-
रपि वक्तुकाम इवार्यः ।

(शकुन्तला सखीमङ्गुल्या तर्जयति ।)

राजा—सम्यगुपलक्षितं भवत्या । अस्ति नः सच्चरितश्रवणलो-
भादन्यदपि प्रष्टव्यम् ।

प्रियंवदा—अलं विचार्य । अनियन्त्रणानुयेगस्तपस्विजनो नाम

राजा—इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि ।

वैखानसं किमनया व्रतमा प्रदाना-

व्यापाररोधि मदनस्य निषेवितव्यम् ।

अत्यन्तमेव मदिरेक्षणवल्लभाभि-

राहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ॥ २३ ॥

प्रियंवदा—आर्य, धर्मचरणेऽपि परवशोऽयं जनः । गुरोः पुन-
रस्या अनुरूपवरप्रदाने संकल्पः ।

राजा—(आत्मगतम्) न दुरवापेयं खलु प्रार्थना ।

भव हृदय साभिलाषं संप्रति संदेहनिर्णयो जातः ।

आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥ २४ ॥

शकुन्तला—(सरोषमिव) अनसूये, गमिष्याम्यहम् ।

अनसूया—किंनिमित्तम् ?

शकुन्तला—इमामसंबद्धप्रलापिनीं प्रियंवदामार्यायै गौतम्यै निवे-
दयिष्यामि ।

अनसूया—सखि, न युक्तमकृतसत्कारमतिथिविशेषं विसृज्य
स्वच्छन्दतो गमनम् ।

(शकुन्तला न किंचिदुक्त्वा प्रस्थितैव ।)

राजा—(प्रहीतुमिच्छन्निगृह्यात्मानम्, आत्मगतम्) अहो चेष्टा-
प्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः । अहं हि—

अनुयास्यन्मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः ।

स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥ २५ ॥

प्रियंवदा—(शकुन्तला निरुध्य) हला न ते युक्तं गन्तुम् ।

शकुन्तला—(सश्रमम्) किंनिमित्तम् ?

प्रियंवदा—वृक्षसेचने द्वे धारयसि मे । एहि तावत् । आत्मानं
मोचयित्वा ततो गमिष्यसि (इति बलादेनां निवर्तयति ।)

राजा—भद्रे, वृक्षसेचनादेव परिश्रान्तामत्रभवतीं लक्षये ।
तथा ह्यस्याः—

स्रस्तांसावतिमात्रलोहिततलौ बाहू वटोत्क्षेपणा-

दद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः ।

स्रस्तं कर्णाशिरीषरोधि वदने घर्मभ्रसां जालकं

बन्धे स्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्धजाः ॥२६॥

तदहमेनामनृणां करोमि । (इत्यङ्गुलीयं दातुमिच्छति ।)

शकुन्तला—(आत्मगतम्) यद्यात्मनः प्रभविष्यामि । (प्रकाशम्)
का त्वं विसर्जितव्यस्य रोद्धव्यस्य वा ?

राजा—(शकुन्तलां विलोक्य आत्मगतम्) किं नु खलु यथा वयम-
स्यामेवामियमप्यस्मान्प्रति स्यात् ? अथवा लब्धावकाशा मे
प्रार्थना । कुतः ?

वाचं न मिश्रयति यद्यपि मद्रुचोभिः

कर्णं ददात्यभिमुखं मयि भाषमाणे ।

कामं न तिष्ठति मदाननसंमुखीना

भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः ॥ २७ ॥

शकुन्तले प्रथमोऽङ्कः ।

दुष्यन्तविदूषकसंवादः ।

राजा—गच्छाग्रतः ।

विदूषक—एतु भवान् ।

(इत्युभौ परिक्रम्योपविष्टौ ।)

राजा—माढव्य, अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि, येन त्वया दर्शनीयं न दृष्टम् ।

विदूषक—ननु भवानग्रतो मे वर्तते ।

राजा—सर्वः खलु कान्तमात्मानं पश्यति, तामाश्रमललामभूतां शकुन्तलामाधिकृत्य ब्रवीमि ।

विदूषक—(स्वगतम्) भवतु । अस्यावसरं न दास्ये । भो वयस्य, ते तापसकन्यकाभ्यर्थनीया दृश्यते ।

राजा—सखे, न परिहार्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते ।

सुरयुवतिसंभवं किल मुनेरपत्यं तदुज्जिताधिगतम् ।

अर्कस्योपरि शिथिलं च्युतमिव वनमालिकाकुसुमम् ॥ ८ ॥

विदूषक—(विहस्य) यथा कस्यापि पिण्डखजूरेरुद्वेजितस्य तिनित्प्यामभिलाषो भवेत्, तथा स्त्रीरत्नपरिभाविनो भवत इयमभ्यर्थना ।

राजा—न तावदेनां पश्यसि येनैवमवादीः ।

विदूषक—तत् खलु रमणीयमेव, यद्भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति ।

राजा—वयस्य, किं बहुना ?

चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा

रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता ।

स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे

धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥ ९ ॥

विदूषकः—यद्येवं प्रत्यादेश इदानीं रूपवतीनाम् ।

राजा—इदं च मे मनसि वर्तते—

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै-

रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।

अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं

न जाने भोक्तारं कामिह समुपस्थास्यति विधिः ॥ १० ॥

विदूषकः—तेन हि लघु परित्रायतामेनां भवान् । मा कस्यापि

नपस्विन इंगुडीतैलमिश्रचिकणशीर्षस्य आरण्यकस्य हस्ते पतिष्यति ।

राजा—परवती खलु तत्रभवती । न च संनिहितोऽत्र गुरुजनः ।

विदूषकः—अत्रभवन्तमन्तरेण कीदृशस्तस्या दृष्टिरागः ?

राजा—निसर्गादेवाप्रगल्भस्तपस्विकन्याजनः । तथापि तु

अभिमुखे मयि संहतमक्षिणं

हसितमन्यानिमित्तकृतोदयम् ।

विनयवारितवृत्तिरतस्तया

न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥ ११ ॥

विदूषकः—न खलु दृष्टमात्रस्य तवाङ्कं समारोहति ।

राजा—मिथःप्रस्थाने पुनः शालीनतयापि काममाविष्कृतो

भावस्तत्रभवत्या । तथा हि—

दर्भाकुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे

तन्वा स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।

आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती

शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥ १२ ॥

विदूषकः—तेन हि गृहीतपाथेयो भव । कृतं त्व
वनामिति पश्यामि ।

राजा—सखे, तपस्विभिः कैश्चित्परिज्ञातोऽस्मि
तावत्केनापदेशेन सकृदप्याश्रमे वसामः ?

विदूषकः—कोऽपरोऽपदेशस्तव राज्ञः ? न विारष
मुपहरन्त्विति ।

राजा—मूर्ख, अन्यद्भागधेयमेतेषां रक्षणे निपतति,
नपि विहायाभिनन्द्यम् । पश्य—

यदुत्तिष्ठति वर्षेभ्यो नृपाणां क्षयि तत्फलम् ।

तपःषड्भागमक्षय्यं दत्त्यारण्यका हि नः ॥ १

—शाकुन्तले द्विती

Dushyanta and Shakuntala open out thro
to each other and declare their lov
each other openly.

(ततः प्रविशति कामयमानावस्थो राजा ।)

राजा—(निःश्वस्य)

जाने तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति मे विदि
अलमस्मि ततो हृदयं तथापि नेदं निवर्तयितुम्
(मदनबाधां निरूपयन्) भगवन्कुसुमायुध, त्वया चन्द्रम
सनीयाभ्यामतिसंधीयते कामिजनसार्थः । कुतः ?

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वामिन्दो-

द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु ।

विसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखै-

स्त्वमपि कुसुमबाणान्वज्रसारीकरोषि ॥

(सखेदं परिक्रम्य) क्व नु खलु संस्थिते कर्मणि सदस्यैरनुज्ञातः
श्रमकान्तमात्मानं विनोदयामि ? (निःश्वस्य) किं नु खलु मे
प्रियादर्शनादृते शरणमन्यत् ? यावदेनामान्विष्यामि । (सूर्यमवलोक्य)
इमामुग्रातपवलां प्रायेण लतावलयवत्सु मालिनीतीरेषु ससखीजना
शकुन्तला गमयति । तत्रैव तावद्गच्छामि । (परिक्रम्य स्पर्शसुखं
रूपयित्वा) अहो प्रवातसुभगोऽयमुद्देशः ।

शक्यमरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरंगाणाम् ।

अङ्गैरनङ्गतैरविरलमालिङ्गितुं पवनः ॥ ४ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य च) अस्मिन्वेतसपरिक्षिप्ते लतामण्डपे संनिहि-
तया भवितव्यम् । तथा हि—(अधो विलोक्य)

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।

द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपाङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥ ५ ॥

यावद्विटपान्तरेणावलोकयामि । (परिक्रम्य, तथा कृत्वा सहर्षम्)
अये, लब्धं नेत्रनिर्वाणम् । एषा मे मनोरथप्रियतमा सकुसुमास्तरणं
शिलापट्टमधिशयाना सखीभ्यामन्वास्यते । भवतु । श्रोप्याम्यासं
विस्रम्भकथितानि । (इति विलोक्यन्स्थितः ।)

• (ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला ।)

सख्यौ—(उपवीज्य सस्नेहम्) हला शकुन्तले, अपि सुखयति
ते नलिनीपत्रवातः ?

शकुन्तला—किं वजियतो मां सख्यौ ?

—बलवदस्वस्थशरीरा शकुन्तला दृश्यते । (सवितर्कम्)
तत्किमयमात्पदोषः स्यात्, उत यथा मे मनसि वर्तते ? (सामिलाषं
निर्वर्ण्य) अथवा कृतं संदेहेन ।

स्तनन्यस्तोशीरं शिथिलितमृणालैकवलयं

प्रियायाः साबाधं किमपि कमनीयं वपुरिदम् ।

समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयो-

र्नतु ग्रीष्मस्थैवं सुभगमपराद्धं युवातिषु ॥ ६ ॥

प्रियंवदा—(जनान्तिकम्) अनसूये तस्य राजर्षेः प्रथमदर्श-
जादारभ्य पर्युत्सुकेव शकुन्तला । किं नु खलु तस्यास्तन्निमित्तोऽयमा-
त्तङ्को भवेत् ?

अनसूया—सखि, ममापीदृश्याशङ्का हृदयस्य । भवतु । प्रक्ष्यामि
त्तावदेनाम् । सखि, प्रष्टव्यासि किमपि । बलवान्खलु ते संतापः ।

शकुन्तला—(पूर्वार्धेन शयनादुत्थाय) हला, किं वक्तुकामासि ?

अनसूया—हला शकुन्तले, अनभ्यन्तरे खल्वावां मदनगतस्य
वृत्तान्तस्य । किंतु यादृशीतिहासनिबन्धेषु कामयमानानामवस्था
श्रूयते, तादृशीं तव पश्यामि । कथय किंनिमित्तं ते संतापः । विकारं
खलु परमार्थतोऽज्ञात्वानारम्भः प्रतिकारस्य ।

राजा—अनसूयामप्यनुगतो मदीयस्तर्कः । नहि स्वाभिप्रायेण
मे दर्शनम् ।

शकुन्तला—(आत्मगतम्) बलवान्खलु मेऽभिनिवेशः ।
इदानीमपि सहसैतयोर्न शक्नोमि निवेदायितुम् ।

प्रियंवदा—सखि शकुन्तले, सुद्वेषा भणति । किमात्मन आत-
ङ्कमुपेक्षसे ? अनुदिवसं खलु परिहीयसेऽङ्गैः । केवलं लावण्यमयी
छाया त्वां न मुञ्चति ।

राजा—अवितथमाह प्रियंवदा । तथा हि—

क्षामक्षामकपोलमाननमुरः काठिन्यमुक्तस्तनं

मध्यः क्लान्ततरः प्रकामविनतावंसौ छविः पाण्डुरा ।

शोच्या च प्रियदर्शना च मदनक्लिष्टेयमालक्ष्यते

पत्राणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी ॥ ७ ॥

शकुन्तला—सखि, कस्य वान्यस्य कथायिष्यामि ? आयास-
यित्रिदिानीं वां भविष्यामि ।

उभे—अत एव खलु निर्बन्धः । स्निग्धजनसंविभक्तं हि दुःखं
सह्यवेदनं भवति ।

राजा—

पृष्टा जनेन समदुःखसुखेन बाला
नेयं न वक्ष्यति मनोगतमाधिहेतुम् ।

दृष्टो विवृत्य बहुशोऽप्यनया सतृष्ण-
मत्रान्तरे श्रवणकातरतां गतोऽस्मि ॥ ८ ॥

शकुन्तला—सखि, यतः प्रभृति मम दर्शनपथमागतः स तपोवन-
रक्षिता राजर्षिः, तत आरभ्य तद्गतेनाभिलाषेणैतदवस्थास्मि संवृत्ता ।

राजा—(सहर्षम्) श्रुतं श्रोतव्यम् ।

स्मर एव तापहेतुर्निर्वापायिता स एव मे जातः ।

द्विस इवार्धश्यामस्तपात्यये जीवलोकस्य ॥ ९ ॥

शकुन्तला—तद्यदि वामनुमतं तदा तथा वर्तेयां यथा तस्य
राजर्षेरनुकम्पनीया भवामि । अन्यथावश्यं सिञ्चतं मे तिलोदकम् ।

राजा—संशयच्छेदि वचनम् ।

प्रियंवदा—(जनान्तिकम्) अनसूये, दूरगतमन्मथाक्षमेयं
कालहरणस्य । यस्मिन्बद्धभावैषा स ललामभूतः पौरवाणाम् । तद्यु-
क्तमस्या अभिलाषोऽभिनन्दितुम् ।

अनसूया—तथा, यथा भणसि ।

प्रियंवदा—(प्रकाशम्) सखि, दिष्टचानुरूपस्तेऽभिनिवेशः ।

क इदानीं सहकारमन्तरेणातिमुक्तलतां पल्लवितां सहते ?

राजा—किमत्र चित्रं यदि विशाखे शशाङ्कलेखामनुवर्तेते ।

अनसूया—कः पुनरुपायो भवेद्येनाविलम्बितं निभृतं च सख्या मनोरथं संपादयावः ?

प्रियंवदा—निभृतमिति चिन्तनीयं भवेत् । शीघ्रमिति सुकरम् ।

अनसूया—कथमिव ?

प्रियंवदा—ननु स राजर्षिरैतस्यां स्निग्धदृष्ट्या सूचिताभिलाष एतान्दिवसान्प्रजागरकृशो लक्ष्यते ।

राजा—सत्यमित्थंभूत एवास्मि । तथाहि—

इदमशिशिरैरन्तस्तापाद्विवर्णमणीकृतं

निशि निशि भुजन्यस्तापाङ्गप्रसारिभिरश्रुभिः ।

अनभिलुलितज्याघाताङ्कं मुहुर्मणिवन्धना-

त्कनकवलयं स्रस्तं स्रस्तं मया प्रतिसार्यते ॥ १० ॥

प्रियंवदा—(विचिन्त्य) हला, मदनलेखोऽस्य क्रियताम् । इमं देवप्रसादस्यापदेशेन सुमनोगोपितं कृत्वा तस्य हस्तं प्रापयिष्यामि ।

अनसूया—रोचते मे सुकुमारोऽयं प्रयोगः । किं वा शकुन्तला भणति ?

शकुन्तला—को नियोगो विकल्प्यते ?

प्रियंवदा—तेन ह्यात्मन उपन्यासपूर्वं चिन्तय तावल्ललितपद-
बन्धनम् ।

शकुन्तला—हला, चिन्तयाम्यहम् । अवधीरणाभीरु पुनर्वेपते मे
हृदयम् ।

राजा—(सहर्षम्)

अयं स ते तिष्ठति संगमोत्सुको
विशङ्कसे भीरु यतोऽवधीरणाम् ।

लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं

श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत् ॥ ११ ॥

सख्यौ—आत्मगुणावमानिनि, क इदानीं शरीरनिर्वापयित्रीं

शारदीं ज्योत्स्नां पटान्तेन वारयति ?

शकुन्तला—(सस्मितम्) नियोजितेदानीमस्मि । (इत्युपविष्टा
चिन्तयति ।)

राजा—स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामि ।

यतः,

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥ १२ ॥

शकुन्तला—हला, चिन्तितं मया गीतवस्तु । न खलु संनिहि-

न्तानि पुनर्लेखनसाधनानि ।

प्रियंवदा—एतस्मिञ्छुकोदरसुकुमारे नलिनीपत्रे नखैर्निक्षिप्तवर्णं

कुरु ।

शकुन्तला—(यथोक्तं रूपयित्वा) हला, शृणुतमिदानीं संगतार्थं

न वेति ।

उभे—अवहिते स्वः ।

शकुन्तला—(वाचयति)

तव न जाने हृदयं मम पुनः कामो दिवापि रात्रावपि ।
निर्घृण तपति बलीयस्त्वयि वृत्तमनोरथान्यङ्गानि ॥ १३ ॥

राजा—(सहसोपसृत्य)

तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव ।

ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथा हि कुमुद्वतीं दिवसः ॥ १४ ॥

सख्यौ—(सहर्षम्) स्वागतमविलम्बिनो मनोरथस्य ।

(शकुन्तलाभ्युत्थातुमिच्छति ।)

राजा—अलमलमायासेन ।

संदष्टकुसुमशयनान्याशुक्लान्ताविसभङ्गसुरभीणि ।

गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥ १५ ॥

अनसूया—इतः शिलातलैकदेशमलं करोतु वयस्यः ।

(राजोपविशति । शकुन्तला सलज्जा तिष्ठति ।)

प्रियंवदा—द्वयोर्ननु युवयोरन्योन्यानुरागः प्रत्यक्षः । सखी-
स्नेहो मां पुनरुक्तवादिनीं करोति ।

राजा—भद्रे, नैतत्परिहार्यम् । विवाक्षितं ह्यनुक्तमनुतापं जनयति ।

प्रियंवदा—आपन्नस्य विषयनिवासिनो जनस्यार्तिहरेण राज्ञा
भवितव्यमित्येव युष्माकं धर्मः ।

राजा—नास्मात्परम् ।

प्रियंवदा—तेन हीयमावयोः प्रियसखी त्वामुद्विश्येदमवस्थान्तरं
भगवता मदनेनारोपिता । तदर्हस्यभ्युपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुम् ।

राजा—भद्रे, साधारणोऽयं प्रणयः, सर्वथानुगृहीतोऽस्मि ।

शकुन्तला—(प्रियंवदामवलोक्य) हला, किमन्तःपुरविरह-
पर्युत्सुकस्य राजर्षेरुपरोधेन ।

राजा—

इदमनन्यपरायणमन्यथा

हृदयसंनिहिते हृदयं मम ।

यदि समर्थयसे मदिरेक्षणे

मदनवाणहतोऽस्मि हतः पुनः ॥ १६ ॥

अनसूया—वयस्य, बहुवल्लभा राजानः श्रूयन्ते । यथा नौ प्रियसखी बन्धुजनशोचनीया न भवति, तथा निर्वर्तय ।

राजा—भद्रे, किं बहुना ?

परिग्रहवहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।

समुद्ररशना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥ १७ ॥

उभे—निर्वृते स्वः ।

प्रियंवदा—(सद्यष्टिक्षेपम्) अनसूये, यथैष इतो दत्तदृष्टिरुत्सुको मृगप्रोतको मातरमन्विष्यति । एहि । संयोज्याव एनम् । (इत्युभे प्रस्थिते ।)

शकुन्तला—हला, अशरणास्मि । अन्यतरा युवयोर्गच्छतु ।

उभे—पृथिव्या यः शरणं स तव समीपे वर्तते । (इति निष्क्रान्ते ।)

शकुन्तला—कथं गते एव ।

राजा—अलभावेगेन । नन्वयमाराधयिता जनस्तव समीपे वर्तते ।

किं शीतलैः क्लमविनोदिभिरार्द्रवातान्

संचारयामि नलिनीदलतालवृन्तैः ।

अङ्गे निधाय करभोरु यथासुखं ते

संवाहयामि चरणावुत पद्मताम्रौ ॥ १८ ॥

शकुन्तला—न माननीयेष्वात्मानमपराधयिष्ये । (इत्युत्थाय गन्तुमिच्छति ।)

राजा—सुन्दरि, अनिर्वाणो दिवसः । इयं च ते शरीरावस्था ।
उत्सृज्य कुसुमशयनं नलिनीदलकल्पितस्तनावरणम् ।
कथमातपे गमिष्वसि परिबाधापेलवैरङ्गैः ॥ १९ ॥

(इति बलादेनां निवर्तयति ।)

शकुन्तला—पौरव, रक्ष विनयम् । मदनसंतप्तापि न खल्वात्मनः
प्रभवामि ।

राजा—भरि, अलं गुरुजनभयेन । दृष्ट्वा ते विदितधर्मा तत्र-
भवान्नात्र दोषं ग्रहीष्यति कुलपतिः । यतः,

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजार्षिकन्यकाः ।

श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः ॥ २० ॥

शकुन्तला—मुञ्च तावन्माम् । भूयोपि सखीजनमनुमानयिष्ये ।

राजा—भवतु । मोक्षयामि ।

शकुन्तला—कदा ?

राजा—

अपरिक्षतकोमलस्य याव-

त्कुसुमस्येव नवस्य षट्पदेन ।

अधरस्य पिपासता मया ते

सदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य ॥ २१ ॥

(इति मुखमस्याः समुन्नमयिषुमिच्छति । शकुन्तला परिहरति नाट्येन ।)

—शाकुन्तले तृतीयोऽङ्कः ।

Shakuntala receiving the blessings and advice of her elders and friends at the hermitage of Kashyapa, at the time of her departure for her husband's house.

(ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापारासनस्था शकुन्तला ।)

तापसीनामन्यतमा—(शकुन्तलां प्रति) जाते, भर्तुर्बहुमान-
सूचकं महादेवीशब्दं लभस्व ।

द्वितीया—वत्से, वीरप्रसविनी भव ।

ततीया—वत्से, भर्तुर्बहुमता भव ।

(इत्याशिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं निष्क्रान्ताः ।)

सख्यौ—(उपसृत्य) सखि, सुखमज्जनं ते भवतु ।

शकुन्तला—स्वागतं मे सख्योः । इतो निषीदितम् ।

उभे—(मङ्गलपात्राण्यादाय उपविश्य) हला सज्जा भव । याव-
न्मङ्गलसमालम्भनं विरचयावः ।

शकुन्तला—इदमपि बहु मन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सखी-
मण्डनं भविष्यति । (इति बाष्पं विसृजति ।)

उभे—सखि, उचितं न ते मङ्गलकाले रोदितुम् । (इत्यश्रूणि
प्रमृज्य नाट्येन प्रसाधयतः ।)

प्रियंवदा—आभरणोचितं रूपमाश्रमसुलभैः प्रसाधनैर्विप्रकार्यते ।
(प्रविश्योपायनहस्तौ ।)

ऋषिकुमारकौ—इदमलंकरणम् । अलंक्रियतामत्रभवती ।
(सर्वा विलोक्य विस्मिताः ।)

गौतमी—वत्स नारद, कुत एतत् ?

प्रथमः—तातकाश्यपप्रभावात् ।

गौतमी—किं मानसी सिद्धिः ?

द्वितीयः—न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ताः शकु-
न्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरतेति । तत इदानीं—

क्षौमं केनाचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
निष्ठचूतश्चरणोपभोगसुलभो लाक्षारसः केनाचित् ।
अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितै-
र्दत्तान्याभरणानि तत्किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्दिभिः ॥ ४ ॥

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य) हला, अनयाभ्युपपत्त्या
सूचिता ते भर्तुर्गोहेऽनुभवितव्या राजलक्ष्मीरिति ।
(शकुन्तला व्रीडां रूपयति ।)

प्रथमः—गौतम, एह्येहि । अभिषेकोत्तीर्णाय काश्यपाय
वनस्पतिसेवां निवेदयावः ।

द्वितीयः—तथा ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

सख्यौ—अये, अनुपयुक्तभूषणोऽयं जनः चित्रकर्मपरिचये-
नाङ्गेषु त आभरणविनियोगं करोति ।

शकुन्तला—जाने वां नैपुण्यम् ।

(उभे नाट्येनालंकुरुतः ।)

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः ।)

काश्यपः—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया

कण्ठः स्तम्भितवाप्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।

वैकल्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्याकसः

पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥ ५ ॥

(इति परिक्रामति ।)

सख्यौ—हला शकुन्तले, अवसितमण्डनासि । परिघ
सांप्रतं क्षौमयुगुलम् ।

(शकुन्तलोत्थाय परिघत्ते ।)

गौतमी—जाते, एष त आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषा परिघ
मान इव गुरुरुपास्थितः । आचारं तावत्प्रतिपद्यस्व ।

शकुन्तला—(सत्रीडम्) तात, वन्दे ।

काश्यपः—वत्से,

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।

मुतं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ ६ ॥

गौतमी—भगवन्, वरः खल्वेषः, नाशीः ।

काश्यपः—वत्से, इतः सद्योहुताग्नीन्द्रदक्षिणीकुरुष्व ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

काश्यपः—(ऋक्छन्दसाशास्ते ।)

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः

समिद्धन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धै-

र्वैतानास्त्वां वह्यः पावयन्तु ॥ ७ ॥

अतिष्ठस्वेदानाम् । (सदृष्टिक्षेपम्) क ते शार्ङ्गरवमिश्राः ।

(प्रविश्य)

शिष्याः—भगवन्, इमे स्मः ।

काश्यपः—भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

शार्ङ्गरवः—इत इतो भवती ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

काश्यपः—भो भोः संनिहितदेवतास्तपोवनतरवः,
पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।

आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः

सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ ८ ॥

(कोकिलरवं सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला

तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः ।

परभृताविरुतं कलं यथा

प्रतिवचनकृतमेभिरीदृशाम् ॥ ९ ॥

(आकाशे ।)

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-

श्लयाद्भ्रुमौर्नियमितार्कमयूखतापः ।

भूयात्कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः

शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥ १० ॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति ।)

गौतमी—जाते, ज्ञातिजनस्निग्धाभिरनुज्ञातगमनासि तपोवन-
देवताभिः । प्रणम भगवतीः ।

शकुन्तला—(सप्रणामं परिक्रम्य, जनान्तिकम् ।) हला प्रियंवदे,
नन्वार्थपुत्रदर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्यजन्त्या दुखेन मे
चरणौ पुरतः प्रवर्तेते ।

प्रियंवदा—न केवलं तपोवनविरहकातरा सख्येव । त्वयोपास्थि-
तवियोगस्य तपोवनस्यापि तावत्समवस्था दृश्यते ।

उद्गलितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तनर्तना मयूराः ।

अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव वनलताः ॥ ११ ॥

शकुन्तला—(स्मृत्वा) तात, लताभागिनीं वनज्योत्स्नां ताव-
द्दामन्त्रयिष्ये ।

काश्यपः—अवैमि ते तस्यां सोदर्यस्नेहम् । इयं तावद्दक्षिणेन ।

शकुन्तला—(लतामुपेत्य) वनज्योत्स्ने, चूतसंगतापि मां
प्रत्यालिङ्गेतो गताभिः शाखाबाहाभिः । अद्यप्रभृति दूरपरिवर्तिनी
भविष्यामि ।

काश्यपः—

संकल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे

भर्तारिमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् ।

चूतेन संश्रितवती नवमालिकेय-

मस्यामहं त्वयि च संप्रति वीतचिन्तः ॥ १२ ॥

इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व ।

शकुन्तला—(सख्यौ प्रति) हला, एषा द्वयोर्युवयोर्हस्ते
निक्षेपः ।

सख्यौ—अयं जनः कस्य हस्ते समर्पितः । (बाष्पं विहरतः ।)

काश्यपः—अनसूये, अलं रुदित्वा । ननु भवतीभ्यामेव स्थिरी-
कर्तव्या शकुन्तला ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

शकुन्तला—तात, एषोऽजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृगवधूर्य-
दानघप्रसवा भवति तदा मह्यं कमपि प्रियनिवेदयितृकं विसर्जयिष्यथ ।

काश्यपः—नेदं विस्मरिष्यामः ।

शकुन्तला—(गतिभङ्गं रूपियत्वा) को नु खल्वेष निवसने मे
सज्जते ? (इति परावर्तते ।)

काश्यपः—वत्से,

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां
तैलं न्यषिच्यत मुञ्चे कुशसूचिविद्धे ।

श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति

सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥ १३ ॥

शकुन्तला—वत्स, किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि ?
अचिरप्रसूतया जनन्या विना वर्धित एव । इदानीमपि मया विरहितं
त्वां ताताश्चिन्तयिष्यति । निवर्तस्व तावत् ।

काश्यपः—

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं

वाष्पं कुरु स्थिरतया विहतानुबन्धम् ।

अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे

मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥ १४ ॥

शार्ङ्गश्वः—भगवन्, उदकान्तं खिम्बो जनोऽनुगन्तव्य इति
श्रूयते । तदिदं सरस्तरिम् । अत्र संदिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि ।

काश्यपः—नेन हीनां क्षीरवृक्षच्छायामाश्रयामः ।

(सर्वे परिक्रम्य स्थिताः ।)

काश्यपः—(आत्मगतम्) किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य
युक्तरूपमस्माभिः संदेष्टव्यम् ? (इति चिन्तयति ।)

शकुन्तला—(जनान्तिकम् ।) हला, पश्य नलिनीपत्रान्तरितमपि
सहचरमपश्यन्त्यातुरा चक्रवाक्यारयति । दुष्करमहं करोमि ।

अनसूया—सखि, मैवं मन्त्रयस्व ।

एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् ।

गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ॥ १९ ॥

काश्यपः—शार्ङ्गरव, इति त्वया मद्रचनात्स राजा शकुन्तलां

पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

शार्ङ्गरवः—आज्ञापयतु भवान् ।

काश्यपः—

अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-

स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।

सामान्यभ्रातिपत्तिपूर्वकामियं दारेषु दृश्या त्वया

भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥ १६ ॥

शार्ङ्गरवः—गृहीतः संदेशः ।

काश्यपः—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकसोऽपि

सन्तो लौकिकज्ञा वयम् ।

शार्ङ्गरवः—न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।

काश्यपः—सा त्वमितः पतिकुलं प्राप्य

शुश्रूषस्व गुरून्कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी

यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥ १७ ॥

कथं वा गौतमी मन्यते ?

गौतमी—एतावान्वधूजनस्योपदेशः । जाते, एतत्खलु सर्वमवधारय ।

काश्यपः—वत्से, परिष्वजस्व मां सखीजनं च ।

शकुन्तला—तात, इत एव किं प्रियंवदामिश्रे सख्यौ निवातिष्येते ?

काश्यपः—वत्से, इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् ।
त्वया सह गौतमी यास्यति ।

शकुन्तला—(पितरस्माच्छिष्य) कथमिदानीं तातस्याङ्कात्परि-
अष्टा मलयतरुन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्ये ?

काश्यपः—वत्से, किमेवं कातरासि ?

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।
तनयमचिरात्प्रार्त्नावाकं प्रमूय च पावनं

मम विरहजां न त्वं वत्से शुभ्रं गणयिष्यसि ॥ १८ ॥

(शकुन्तला पितुः पादयोः पतति ।)

काश्यपः—यदिच्छामि ते तदस्तु ।

शकुन्तला—(सख्यावुपेत्य) हला, द्वे अपि मां सममेव
परिष्वजेथाम् ।

सख्यौ—(तथः कृत्वा) सखि, यदि नाम स राजा प्रत्य-
भिज्ञानमन्यरो भवेत्ततस्तस्मादिदमात्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय ।

शकुन्तला—अनेन संदेहेन वामाकम्पितास्मि ।

सख्यौ—मा भैषीः । अतिस्नेहः पापशङ्का ।

शार्ङ्गरवः—युगान्तरमारूढः सविता । त्वरतामत्रभवती ।

शकुन्तला—(आश्रमाभिमुखी स्थित्वा) तात, कदा नु भूयस्त-
पोवनं प्रोक्षिष्ये ?

काश्यपः—श्रूयताम्—

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी

दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।

भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं

शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ १९ ॥

गौतमी—जाते, परिहीयते गमनवेला । निवर्तय पितरम् ।
अथवा चिरेणापि पुनः पुनरेषैवं मन्त्रयिष्यते । निवर्ततां भवान् ।

काश्यपः—वत्से, उपरुध्यते तपोनुष्ठानम् ।

शकुन्तला—(भूयः पितरमाश्लिष्य) तपश्चरणपीडितं तातशरी-
रम् । तन्मातिमात्रं मम कृत उत्काण्ठितुम् ।

काश्यपः—(सनिःश्वासम्)

शममेप्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उटजद्वाराविरूढं नीवारबलिं विलोकयतः ॥ २० ॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु ।

(निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च ।)

सख्यौ—(शकुन्तलां विलोक्य) हा धिक्, हा धिक् । अन्त-
हिता शकुन्तला वनराज्या ।

काश्यपः—(सनिःश्वासम्) अनसूये, गतवती वां सहधर्मचा-
रिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छतं मां प्रस्थितम् ।

उभे—तात, शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं कथं प्रविशावः ।

काश्यपः—स्नेहप्रवृत्तिरेवंदर्शिनी । (सविमर्श परिक्रम्य) हन्त
भोः, शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः ?

अर्थो हि कन्या परकीय एव

तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।

जातो ममायं विशदः प्रकामं

प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥ २१ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

—शकुन्तले चतुर्थोऽङ्कः ।

Repudiation of Shakuntala by Dushyanta as his wife. (This total forgetfulness and denial on the part of the King Dushyanta is due to the curse given by sage Durvasas owing to the cold reception he received at the hands of Shakuntala when he visited the hermitage of Kashyapa during his absence.)

राजा—अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः ?

ऋषयः—

कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति धर्माशौ कथमाविर्भविष्यति ॥ १४ ॥

राजा—अर्थवान्खलु मे राजशब्दः । अथ भगवांल्लोकानुग्रहाय कुशली काश्यपः ?

शाङ्गरवः—स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः । स भवन्तमनामयप्रश्नपूर्वकमिदमाह ।

राजा—किमाज्ञापयति भगवान् ।

शाङ्गरवः—यन्मिथःसमयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुप्रायस्तन्नमया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः ?

त्वमर्हतां प्राग्रसरः स्मृतोऽसि नः

शकुन्तला मूर्तिमती च सत्क्रिया ।

समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं

चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥ १५ ॥

नदिदानीमापन्नसत्त्वा प्रतिगृह्यतां सहधर्मचरणायेति ।

गौतमी—आर्य, किमपि वक्तुकामास्मि । न मे वचनावसरोऽस्ति । कथमिति ।

नावेक्षितो गुरुजनोऽनया न खलु पृष्टश्च बन्धुजनः ।

परस्परस्मिन्नेव चरिते भणामि किमेकैकम् ॥ १६ ॥

शकुन्तला—(आत्मगतम्) किं नु खल्वार्यपुत्रो भणति ?

राजा—किमिदमुपन्यस्तम् ?

शकुन्तला—(आत्मगतम्) पावकः खलु वचनोपन्यासः ।

शार्ङ्गरव—कथमिदं नाम । भवन्त एव सुतरां लोकवृत्तान्तनिष्णाताः ।

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां

जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।

अतः समीपे परिणेतुरिष्यते

प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥ १७ ॥

राजा—किं चात्र भवती मया परिणीतपूर्वा ?

शकुन्तला—(सविषादम् । आत्मगतम्) हृदय, सांप्रतं त आशङ्का ।

शार्ङ्गरवः—

किं कृतकार्यद्वेषो धर्मं प्रति विमुखता कृतावज्ञा ।

राजा—कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रश्नः ?

शार्ङ्गरवः—

मूर्च्छन्त्यमी विकाराः प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु ॥ १८ ॥

राजा—विशेषेणाधिक्षितोऽस्मि ।

गौतमी—जाते, मुहूर्ते मा लज्जस्व । अपनेष्यामि तावत्तेऽवगुण्ठनम् । ततस्त्वां भर्ताभिज्ञास्यति । (इति यथोक्तं करोति ।)

राजा— (शकुन्तलां निर्वर्ण्य आत्मगतम्)

इदमुपनतमेवं रूपमाक्लिष्टकान्ति

प्रथमपरिगृहीतं स्यान्न वेत्यव्यवस्यन् ।

भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं

न च खलु परिभोक्तुं नैव शक्नोमि हातुम् ॥ १९ ॥

(इति विचारयन्स्थितः ।)

प्रतीहारी—अहो धर्मावेक्षिता भर्तुः । इदृशं नाम भुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा कोऽन्यो विचारयति ?

शार्ङ्गरवः—भो राजन्, किमिति जोषमास्यते ?

राजा—भोस्तपोधनाः, चिन्तयन्नपि न खलु स्वकीरणमत्रभवत्याः स्मरामि । तत्कथमिमामभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रत्यात्मानं क्षेत्रिणमाशङ्कमानः प्रतिपत्स्ये ?

शकुन्तला—(अपवर्ण्य) आर्यस्य परिणय एव संदेहः । कुत-इदानीं मे दूराधिरोहिण्याशा ?

शार्ङ्गरवः—मा तावत् ।

कृताभिर्मर्शामनुमन्यमानः ।

सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्यः ।

मुष्टं प्रतिग्राहयता स्वमर्थं

पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन ॥ २० ॥

शारद्वतः—शार्ङ्गरव, विरम त्वमिदानीम् । शकुन्तले, वक्तव्यमुक्तमस्माभिः । सोऽयमत्रभवानेवमाह । दीयतामस्मै प्रत्ययप्रतिवचनम् ।

शकुन्तला—(अपवार्थ) इदमवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे किं वा स्मारितेन ? आत्मेदानीं मे शोचनीय इति व्यवसितमेतत् । आर्यपुत्र, संशयित इदानीं नैष समुद्राचारः । पौरव, न युक्तं नाम ते तथा पुराश्रमपदे स्वाभावोत्तानहृद्यमिमं जनं समयपूर्वं प्रतार्य सांप्रतमीदृशैरक्षरैः प्रत्याख्यातुम् ।

राजा—(कर्णो पिधाय) शान्तं पापम् ।

व्यपदेशमाविलयितुं किमीहमे जनमिमं च पातयितुम् ।

कुलंकषेव सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतरुं च ॥ २१ ॥

शकुन्तला—भवतु । यदि परमार्थतः परपरिग्रहशङ्किना त्वयैवं वक्तुं प्रवृत्तं तदभिज्ञानेनामुना तवाशङ्कामपनेष्यामि ।

राजा—उदारः कल्पः ।

शकुन्तला—(मुद्रास्थानं परामृश्य) हा धिक् ! हा धिक् ! अङ्गुलीयकशून्या मेऽङ्गुलिः ।

गौतमी—नूनं ते शक्रावताराभ्यन्तरे शचीतीर्थसलिलं वन्दमानायाः प्रभ्रष्टमङ्गुलीयकम् ।

राजा—(सस्मितम्) इदं तत्प्रत्युत्पन्नमति श्रैणमिति यदुच्यते !

शकुन्तला—अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते कथयिष्यामि ।

राजा—श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम् ।

शकुन्तला—नन्वेकस्मिन्दिवसे नवमालिकामण्डपे नलिनीपत्र-आजनगतमुदकं तव हस्ते संनिहितमासीत् ।

राजा—शृणुमस्तावत् ।

शकुन्तला—तत्क्षणे स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्गो नाम मृग-
योतक उपस्थितः । त्वयायं तावत्प्रथमं पिबत्वित्यनुकम्पिनोपच्छन्दित-
उदकेन, न पुनस्तेऽपरिचयाद्धस्ताभ्याशमुपगतः । पश्चात्तस्मिन्नैव मया
गृहीते सलिले कृतस्तेन प्रणयः । तदा त्वमित्थं प्रहसितोऽसि—
सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति, द्वाप्यत्रारण्यकाविति ।

राजा—एवमादिभिरात्मकार्यानिर्वर्तिनीनामनृतमयवाङ्मधुभिराकृ-
प्यन्ते विषयिणः ।

गौतमी—महाभाग, नार्हस्येवं मन्त्रयितुम् । तपोवनसंर्धितोऽन-
भिज्ञोऽयं जनः कैतवस्य ।

राजा—तापसवृद्धे,

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु

संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।

प्रागन्तरिक्षगमनात्वमपत्यजात-

मन्यौर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥ २२ ॥

शकुन्तला—(सरोषम्) अनार्य, आत्मनो हृदयानुमानेन
पश्यासि । क इदानीमन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य
तवानुकृतिं प्रतिपत्स्यते ?

राजा—(आत्मगतम्) सांदिग्धबुद्धिं मां कुर्वन्नकैतव इवास्याः
कोपो लक्ष्यते । तथा ह्यनया

मय्येव विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ

वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या

भ्रंशं शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य ॥ २३ ॥

(प्रकाशम्) भद्रे, प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम् । तथापीदं न लक्षये ।

शकुन्तला—सुष्टु तावदत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि, याहमस्य
पुरुवंशप्रत्ययेन मुखमधोर्हृदयस्थितविषस्य हस्ताभ्याशमुपगता ।
(इति पटान्तेन मुखमावृण्य रोदिता ।)

शार्ङ्गरवः—इत्थमात्मकृतं प्रतिहतं चापलं दहति ।

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात्संगतं रहः ।

अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरीभवति साँहृदम् ॥ २४ ॥

राजा—अयि भोः, किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मान्संवृतदोषाक्षरैः
क्षिणुथ ?

शार्ङ्गरवः—(सासूयम्) श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम् ।

आ जन्मनः शाठ्यमशिक्षितो य-
स्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

परातिसंधानमधीयते यै-

र्विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः ॥ २५ ॥

राजा—भोः सत्यवादिन्, अभ्युपगतं तावदस्माभिरेवम् । किं
पुनरिमामतिसंधाय लभ्यते ?

शार्ङ्गरवः—विनिपातः ।

राजा—विनिपातः पौरवैः प्रार्थ्यत इति न श्रद्धेयम् ।

शारद्वतः—शार्ङ्गरव, किमुत्तरोत्तरेण ? अनुष्ठितो गुरोः संदेशः ।
प्रतिनिवर्तामहे वयम् । (राजानं प्रति) राजन्,

तदेषा भवतः कान्ता त्यज वैनां गृहाण वा ।

उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥ २६ ॥

गौतमि, गच्छाग्रतः ।

(इति प्रस्थिताः ।)

शकुन्तला—हम्, अमुना तावत् कितवेन विप्रलब्धास्मि ।
यूयमपि मां परित्यजथ ? (इत्यनुप्रतिष्ठते ।)

गौतमी—(स्थित्वा) वत्स शार्ङ्गरव, अनुगच्छतीयं खलु नः
ऋणपरिदेविनी शकुन्तला । प्रत्यादेशपरूपे भर्तारि किं वा मे पुत्रिका
करोतु ?

शार्ङ्गरवः—(सरोषं निवृत्य) किं पुरोभागे स्वातन्त्र्यमवलम्बसे ?
(शकुन्तला भीता वेधते ।)

शार्ङ्गरवः—शकुन्तले,

यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा

त्वमसि किं पितुरुत्कृलय्या त्वया ।

अथ तु वेत्सि शुचि व्रतमात्मनः

पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ॥ २७ ॥

नत्तिष्ठ । साधयामो वयम् ।

राजा—भोस्तपस्विन्, किमत्र भवतीं विप्रलभसे ।

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।

वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥ २८ ॥

शार्ङ्गरवः—यदा तु पूर्ववृत्तमन्यासङ्गाद्विस्मृतो भवान्, तदा
कथमधर्मभरिता ?

राजा—भवन्तमेवात्र गुरुलाघवं पृच्छामि ।

मूढः स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति संशये ।

दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रस्पर्शापांसुलः ॥ २९ ॥

पुरोहितः—(विचार्य) यदि तावदेवं क्रियताम् ।

राजा—अनुशास्तु मां भवान् ।

पुरोहितः—अत्रभवती तावदा प्रसवादस्मद्गृहे तिष्ठतु । कुत इदमुच्यत इति चेत्, त्वं साधुभिरादिष्टपूर्वः प्रथममेव चक्रवर्तिनं पुत्रं जनयिष्यसीति । स चेन्मुनिद्वौहित्रस्तद्दक्षणोपपन्नो भविष्यति, अभिनन्द्य शुद्धान्तमेनां प्रवेशयिष्यासि । विष्येयं तु पितुरस्याः समीप-
नयनमवस्थितमेव ।

राजा—यथा गुरुभ्यो रोचते ।

पुरोहितः—वत्से, अनुगच्छ माम् ।

शकुन्तला—भगवति वसुधे, देहि मे विवरम् ।

(इति रुदती प्रस्थिता । निष्क्रान्ता सह पुरोधसा तपस्विभिश्च ।)

(राजा शापव्यवाहितस्मृतिः शकुन्तलागतमेव चिन्तयति ।)

—शाकुन्तले पञ्चमोऽङ्कः ।

This dialogue shows the picture of Society during the time of Kalidasa, thus evidencing his study of the depth of human nature. We see here how the poor suffer at the hands of the police when they have the misfortune of falling into their hands.

(ततः प्रविशति नागरिकः श्यालः पश्चाद्द्वयपुरुषमादाय रक्षिणौ च ।)

रक्षिणौ—(ताडयित्वा) अरे कुम्भीरक, कथय कुत्र त्वयैतन्म-
णिवन्धनोत्कीर्णनामधेयं राजकीयमङ्गुलीयकं समासादितम् ।

पुरुषः—(भीतिनाटितकेन) प्रसीदन्तु भवामिश्राः । अहं नेदश-
कर्मकारी ।

प्रथमः—किं शोभनो ब्राह्मण इति कलयित्वा राज्ञा प्रति-
ग्रहो दत्तः ?

पुरुषः—शृणुतेदानीम् । अहं शक्रावताराभ्यन्तरवासी धीवरः ।

द्वितीयः—पाटञ्चर, किमस्माभिर्जातिः पृष्टा ?

श्यालः—सूचक, कथयतु सर्वमनुक्रमेण । मैत्रमन्तरे प्रति-
वर्धितम् ।

उभौ—यदावुक्त आज्ञापयति । कथय ।

पुरुषः—अहं जालोद्गालादिभिर्मत्स्यबन्धनोपायैः कुट्टुस्वभरणं
करोमि ।

श्यालः—(विहस्य) विशुद्ध इदानीमाजीवः ।

पुरुषः—

सहजं किल यद्विनिन्दितं न खलु तत्कर्म विवर्जनीयम् ।

पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुरेव श्रोत्रियः ॥ १ ॥

श्यालः—ततस्ततः ।

पुरुषः—एकस्मिन्दिवसे खण्डशो रोहितमत्स्यो मया कल्पितो
यावत् । तस्योदराभ्यन्तर इदं रत्नभासुरमङ्गुलीयं दृष्ट्वा पश्चादहं तस्य
विक्रयाय दर्शयन्गृहीतो भावमिश्रैः । मारयत वा मुञ्चत वा ।
अयमस्यागमवृत्तान्तः ।

श्यालः—जानुक, विस्त्रगन्धी गोधादी मत्स्यबन्ध एव निःसंश-
यम् । अङ्गुलीयकदर्शनमस्य विमर्शयितव्यम् । राजकुलमेव गच्छामः

रक्षिणौ—तथा । गच्छ अरे गण्डभेदक ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

श्यालः—सूचक, इमं गोपुरद्वारेऽप्रमत्तौ प्रतिपालयतं यावदिदम-
ङ्गुलीयकं यथागमनं भर्तुर्निवेद्य ततः शासनं प्रतीक्ष्य निष्क्रमामि

उभौ—प्रविशत्वावुत्तः स्वामिप्रसादाय ।

(इति निष्क्रान्तः श्यालः ।)

प्रथमः—जानुक, चिरायते खल्वावुत्तः ।

द्वितीयः—नन्ववसरोपसर्पणिया राजानः ।

प्रथमः—जानुक, प्रस्फुरतो मम हस्तावस्थे वधार्थं सुमनसः
पिन्दुम् । (इति पुरुषं निर्दिशति ।)

पुरुषः—नार्हति भावोऽकारणमारणं भावयितुम् ।

द्वितीयः—(विलोक्य) एष नौ स्वामी पत्रहस्तो राजशासनं
प्रतीक्ष्येतोमुखो दृश्यते । गृध्रबलिर्भविष्यसि, शुनो मुखं वाद्रक्ष्यसि ।
(प्रविश्य ।)

श्यालः—सूचक, मुच्यतामेष जालोपजीवी । उपपन्नः खल्वङ्गुली-
यस्यागमः ।

सूचकः—यथावुत्तो भणति ।

द्वितीयः—एष यमसदनं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः । (इति पुरुषं परि-
मुक्तबन्धनं करोति ।)

पुरुषः—(श्यालं प्रणम्य) भर्तः, अथ कीदृशो म आजीवः ?

श्यालः—एष भर्त्राङ्गुलीयकमूल्यसंमितः प्रसादोऽपि दापितः ।
(इति पुरुषाय स्वं प्रयच्छति ।)

पुरुषः—(सप्रणामं प्रतिगृह्य) भर्तः, अनुगृहीतोऽस्मि ।

सूचकः—एष नामानुग्रहो यच्छूलाद्वतार्य हस्तिस्कन्धे प्रति-
ष्ठापितः ।

जानुकः—आवुत्त, परितोषं कथय । तेनाङ्गुलीयकेन भर्तुः संम-
तेन भवितव्यम् ।

श्यालः—न तस्मिन्महाहै रत्नं भर्तुर्बहुमतमिति तर्कयामि ।
तस्य दर्शनेन भर्तुरभिमतो जनः स्मारितः । मुहूर्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि
पर्युत्सुकमना आसीत् ।

सूचकः—सेवितं नामावुत्तेन ।

जानुकः—ननु भण—अस्य कृते मत्स्यशत्रोरिति । (इति
पुरुषमसूयया पश्यति ।)

पुरुषः—भट्टारक, इतोऽर्थं युष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु ।

जानुकः—एतावद्युज्यते ।

श्यालः—धीविग्, महत्तरस्त्वं प्रियवयस्यक इदानीं मे संवृत्तः ।
कादम्बरीसाक्षिकमस्माकं प्रथमसौहृदमिष्यते । तच्छौण्डिकापणमेव
गच्छामः । (इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

शाकुन्तले षष्ठोऽङ्कः ।

Remembrance and Recognition of Shakuntala
by means of the Ring brought by
the fisherman.

राजा—वयस्य, रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्था इति यदुच्यते तद्-
व्यभिचारि वचः । कुतः ?

मुनिमुताप्रणयस्मृतिरोधिना

मम च मुक्तमिदं तमसा मनः ।

मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता

धनुषि चूतशरश्च निवेशितः ॥ ८ ॥

विदूषकः—तिष्ठ तावत् । अनेन दण्डकाष्ठेन कन्दर्पव्याधिं
नाशयिष्यामि । (इति दण्डकाष्ठमुद्यम्य चूताङ्कुरं पातयितुमिच्छति ।)

राजा—(सस्मितम्) भवतु । दृष्टं ब्रह्मवर्चसम् । सखे, कोप-
विष्टः प्रियायाः किञ्चिदनुकारिणीषु लतामु दृष्टिं विलोभयामि ?

विदूषकः—नन्वासन्नपरिचारिका चतुरिका भवता संदिष्टा ।
माधवीमण्डप इयां वेलामतिवाहयिष्ये । तत्र मे चित्रफलकगतां
स्वहस्तलिखितां तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रतिकृतिमानयेति ।

राजा—ईदृशं हृदयविनोदनस्थानम् । तत्तमेव मार्गमादेशय ।

विदूषकः—इत इतो भवान् ।

(उभौ परिक्रामतः । सानुमत्यनुगच्छति ।)

विदूषकः—एष मणिशिलापट्टकसनाथो माधवीमण्डप उपहार-
रमणीयतया निःसंशयं स्वागतेनेव नौ प्रतीच्छति । तत्प्रविश्य
निर्षीदतु भवान् ।

(उभौ प्रवेशं कृत्वोपविष्टौ ।)

सानुमती—लतासंश्रिता द्रक्ष्यामि तावत्सख्याः प्रतिकृतिम् ।
ततोऽस्या भर्तुर्बहुमुखमनुरागं निवेदयिष्यामि । (इति तथा कृत्वा
स्थिता ।)

राजा—सखे, सर्वमिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः प्रथमवृ-
त्तान्तम् । कथितवानस्मि भवते च । स भवान्प्रत्यादेशवेलयां मत्स-
र्मीपगतो नासीत् । पूर्वमपि न त्वया कदाचित्संकीर्तितं तत्रभवत्या
नाम । क्वचिदहमिव विस्मृतवानसि त्वम् ?

विदूषकः—न विस्मरामि । किंतु सर्वं कथयित्वावसाने पुनस्त्वया
परिहासविजल्प एष न भूतार्थ इत्याख्यातम् । मयापि मृत्पिण्डबुद्धिना
तथैव गृहीतम् । अथवा भवितव्यता खलु बलवती ।

सानुमती—एवमेवैतत् ।

राजा—(ध्यात्वा) सखे, त्रायस्व माम् ।

विदूषकः—भोः, किमेतत् । अनुपपन्नं खल्वीदृशं त्वयि ।
कदापि सत्पुरुषाः शोकवक्तव्या न भवन्ति । ननु प्रवातेऽपि
निष्कम्पा गिरयः ।

राजा—वयस्य, निराकारणविक्रवायाः प्रियायाः समवस्थामनु-
स्मृत्य बलवदशरणोऽस्मि । सा हि

इतः प्रत्यादेशात्स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता
मुहुस्तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे ।
पुनर्दृष्टिं वाप्पप्रसरकलुषामर्षितवती
मयि क्रूरे यत्तत्सविषमिव शल्यं दहति माम् ॥ ९ ॥

सानुमती—अहो, ईदृशी स्वकार्यपरता । अस्य संतापेनाहं
रमे ।

विदूषकः—भोः, अस्ति मे तर्कः केनापि तत्रभवत्याकाशचा-
रिणा नीतेति ।

राजा—कः पतिदेवतामन्यः परामर्ष्टुमुत्सहेत । मेनका किल
सख्यास्ते जन्मप्रतिष्ठेति श्रुतवानस्मि । तत्सहचारिणीभिः सखी ते
हतेति मे हृदयमाशङ्कते ।

सानुमती—संमोहः खलु विस्मयनीयो न प्रतिबोधः ।

विदूषकः—यत्रैवमस्ति खलु समागमः कालेन तत्रभवत्या ।

राजा—कथमिव ?

विदूषकः—न खलु मातापितरौ भर्तृवियोगदुःखितां दुहितरं
द्रष्टुं पारयतः ।

राजा—वयस्य,

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु
क्लिष्टं नु तावत्फलमेव पुण्यम् ।

असंनिवृत्त्यै तदतीतमेते

मनोरथा नाम तटप्रपाताः ॥ १० ॥

विदूषकः—मैवम् । नन्वङ्गुलीयकमेव निदर्शनमवश्यंभाविनः,

अचिन्तनीयः समागमो भवतीति ।

राजा—(अङ्गुलीयकं विलोक्य) अये, इदं तावदसुलभ-
दभ्रंशि शोचनीयम् ।

तव सुचरितमङ्गुलीय नूनं
प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन ।

अरुणनखमनोहरासु तस्या-

श्र्युतमसि लब्धपदं यदङ्गुलीषु ॥ ११ ॥

सानुमती—यद्यन्यहस्तगतं भवेत् सत्यमेव शोचनीयं भवेत् ।

विदूषकः—भोः, इयं नाममुद्रा केनोपायेन तत्रभवत्या हस्ता-
भ्यां प्रापिता ?

सानुमती—ममापि कौतुहलेनाकारित एषः ।

राजा—श्रूयताम् । तदा स्वनगराय प्रस्थितं मां प्रिया
सबाष्पमिदमाह 'कियच्चिरेणार्यपुत्रः प्रतिपत्तिं दास्यति' इति ।

विदूषकः—ततस्ततः ।

राजा—पश्चादिमां मुद्रां तदङ्गुलौ निवेशयता मया प्रत्यभिहिता ।

एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं

नामाक्षरं गणय गच्छति यावदन्तम् ।

तावत्प्रिये मदवरोधगृहप्रवेशं

नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति ॥ १२ ॥

तच्च दारुणात्मना मया मोहान्नानुष्ठितम् ।

सानुमती—रमणीयः खल्ववधिर्विधिना विसंवादितः ।

विदूषकः—कथं धीवरकल्पितस्य रोहितमत्स्यस्योदराभ्यन्तर
आसीत् ?

राजा—शचीतीर्थं वन्दमानायाः सख्यास्तेः हस्ताद्गङ्गास्त्रोतसि
परिभ्रष्टम् ।

विदूषकः—युज्यते ।

सानुमती—अत एव तपस्विन्याः शकुन्तलाया अधर्मभीरोरस्य
राजर्षेः परिणये संदेह आसीत् । अथवेदशोऽनुरागोऽभिज्ञानमपेक्षते
कथमिवैतत् ?

राजा—उपालप्स्ये तावदिदमङ्गुलीयकम् ।

विदूषकः—(आत्मगतम्) गृहीतोऽनेन पन्था उन्मत्तानाम् ॥

राजा—

कथं नु तं बन्धुरकोमलाङ्गुलिं

करं विहायासि निमग्नमम्भसि ।

अथवा—

अचेतनं नाम गुणं न लक्षये-

न्मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥ १३ ॥

विदूषकः—(आत्मगतम्) कथं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि ॥

राजा—अकारणपरित्यागानुशयतप्तहृदयस्तावदनुकम्प्यतामयं जनः पुनर्दर्शनेन ।

(प्रविश्यापटीक्षेपेण चित्रफलकहस्ता ।)

चतुरिका—इयं चित्रगता भट्टिनी । (इति चित्रफलकं दर्शयति ।)

विदूषकः—साधु वयस्य, मधुरसंस्थानदर्शनीयो भावानुप्रवेश स्वलतीव मे दृष्टिर्निम्नोन्नतप्रदेशेषु ।

सानुमती—अहो एषा राजर्षेर्निपुणता । जाने सख्यग्रतो मे वर्तत इति ।

राजा—

यद्यत्साधु न चित्रे स्यात्क्रियते तत्तदन्यथा ।

तथापि तस्या लावण्यं रेखया किञ्चिदन्वितम् ॥ १४ ॥

सानुमती—सदृशमेतत्पश्चात्तापगुरोः स्नेहस्यानवलेपस्य च ।

विदूषकः—भोः, इदानीं तिस्रस्तत्रभवत्यो दृश्यन्ते । सर्वाश्च दर्शनीयाः । कतमात्र तत्रभवती शकुन्तला ?

सानुमती—अनभिज्ञः खल्वीदृशस्य रूपस्य मोहदृष्टिरयं जनः ।

राजा——त्वं तावत्कतमां तर्कयसि ?

विदूषकः——तर्कयामि यैषा शिथिलकेशबन्धनोद्धान्तकुसुमेन केशान्तेनोद्भिन्नखेदविन्दुना वदनेन विशेषतोऽपमृताभ्यां बाह्याभ्यामवसेकस्त्रिगधतरुणपल्लवस्य चूतपादपस्य पार्श्व ईषत्परिश्रान्तेवालिखिता सा शकुन्तला, इतरे सख्याविति ।

राजा—निपुणो भवान् । अस्त्यत्र मे भावचिह्नम् ।

स्विन्नाङ्गुलिविनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः ।

अश्रु च कपोलपतितं दृश्यमिदं वर्तिकोच्छ्वासात् ॥ १५ ॥

चतुरिके, अर्धलिखितमेतद्विनोदस्थानमस्माभिः । गच्छ, वर्तिकां
तावदानय ।

चतुरिका—आर्य माढव्य, अवलम्बस्व चित्रफलकं यावदा-
गच्छामि ।

राजा—अहमेवैतदवलम्बे । (इति यथोक्तं करोति ।)

(निष्क्रान्ता चेटी ।)

राजा—अहं हि—

साक्षात्प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं

चित्रार्पितां पुनरिमां बहु मन्यमानः ।

स्रोतोवहां पथि निकामजलामतीत्य

जातः सखे प्रणयवान्मृगतृष्णिकायाम् ॥ १६ ॥

विदूषकः—(आत्मगतम्) एषोऽत्रमवान्नदीमतिक्रम्य मृगतृ-
ष्णिकां संक्रान्तः । भोः, अपरं किमत्र लिखितव्यम् ?

सानुमती—यो यः प्रदेशः सख्या मेऽभिरूपस्तं तमालिखि-
तव्यम् ।

राजा—श्रूयताम् ।

कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी

पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।

शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोनिर्मातुमिच्छाम्यधः

शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥ १७ ॥

विदूषकः—(आत्मगतम्) यथाहं पश्यामि तथा पूरितव्यमनेन
चित्रफलकं लम्बकूर्चानां तापसानां कदम्बैः ।

राजा—वयस्य, अन्यच्च शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतमस्माभिः ।

विदूषकः—किमिव ?

सानुमती—वनवासस्य सौकुमार्यस्य विनयस्य च यत्सदृशं भविष्यति ।

राजा—

कृतं न कर्णार्पितबन्धनं सखे

शिरीषमागण्डविलम्बिकेसरम् ।

न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं

मृणालसूत्रं रचितं स्तनान्तरे ॥ १८ ॥

विदूषकः—भोः, किं नु तत्रभवती रक्तकुवलयपल्लवशोभिना-
ग्रहस्तेन मुखमपवार्यं चाकितचाकितेव स्थिता । (सावधानं निरूप्य-)
आः ! एष दास्याः पुत्रः कुसुमरसपाटच्चरस्तत्रभवत्या वदनमभिलङ्घति
मधुकरः ।

राजा—ननु वार्यतामेष धृष्टः ।

विदूषकः—भवानेवाविनीतानां शासितास्य वारणे प्रभाविष्यति ।

राजा—युज्यते । अयि भोः कुसुमलताप्रियातिथे, किमत्र
परिपतनखेदमनुभवसि ?

एषा कुसुमनिषण्णा तृषितापि सती भवन्तमनुरक्ता ।

प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु विना त्वया पिबति ॥ १९ ॥

सानुमती—अद्याभिजातं खल्वेष वारितः ।

विदूषकः—प्रतिषिद्धापि वामैषा जातिः ।

राजा—एवं भोः, न मे शासने तिष्ठसि । श्रूयतां तर्हि संप्रति ।

अक्लिष्टबालतरुपल्लवलोभनीयं

पीतं मया सद्यमेव रतोत्सवेषु ।

बिम्बाधरं स्पृशसि चेद्भ्रमर प्रियाया-

स्त्वां कारयामि कमलोदरबन्धनस्थम् ॥ २० ॥

विदूषकः—एवं तीक्ष्णदण्डस्य किं न भेष्यति ? (प्रहस्य-
आत्मगतम्) एष तावदुन्मत्तः । अहमप्येतस्य सङ्गेनेदृशवर्ण इव संवृत्तः
श्लेः, चित्रं खल्वेतत् ।

राजा—कथं चित्रम् ?

सानुमती—अहमपीदानीमिवगतार्था, किं पुनर्यथालिखितानु-
श्लेषः ?

राजा—वयस्य, किमिदमनुष्ठितं पौरोभाग्यम् ?

दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन ।

स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता ॥ २१ ॥

(इति बाष्पं विहरति ।)

सानुमती—पूर्वापरविरोध्यपूर्वं एष विरहमार्गः ।

राजा—वयस्य, कथमेवमविश्रान्तदुःखमनुभवामि ?

प्रजागरात्खिलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।

बाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥ २२ ॥

सानुमती—सर्वथा प्रमार्जितं त्वया प्रत्यादेशदुःखं शकु-
न्तलायाः ।

Reunion of Dushyanta & Shakuntala at the
hermitage of Maricha.

राजा—(कर्णं दत्त्वा) अभूमिरियमविनयस्य । को नु खल्वेष
निषिव्यते ? (शब्दानुसारेणावलोक्य, सविस्मयम्) अये, को नु खल्वय-
मनुबध्यमानस्तपस्विनीभ्यामबालसत्त्वो बालः ?

अर्धपीतस्तनं मातुरामर्दक्लिष्टकेसरम् ।

प्रक्रीडितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कर्षति ॥ १४ ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकर्मा तपस्विनीभ्यां बालः ।)

बालः—जृम्भस्व, जृम्भस्व सिंह, दन्तांस्ते गणयिष्ये ।

प्रथमा—अविनीत, किं नोऽपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि विप्रक-
रोषि । हन्त, वर्धते तव संरम्भः । स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्वदमन-
इति कृतनामधेयोऽसि ।

राजा—किं न खलु बालेऽस्मिन्नौरस इव पुत्रे स्निह्यति मे मनः ?
नूनमनपत्यता मां वत्सलयति ।

द्वितीया—एषा खलु केसरिणी त्वां लङ्घयिष्यति यदि तस्याः
पुत्रकं न मुञ्चासि ।

बालः—(सस्मितम्) अहो, बलीयः खलु भीतोऽस्मि । (इत्यधरं
दर्शयति ।)

राजा—

महतस्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे ।

स्फुलिङ्गावस्थया वहिरेषापेक्ष इव स्थितः ॥ १५ ॥

प्रथमा—वत्स, एनं बालमृगेन्द्रं मुञ्च । अपरं ते क्रीडनकं
दास्यामि ।

बालः—कुत्र ? देह्येतत् । (इति हस्तं प्रसारयति ।)

राजा—(दृष्ट्वा, सविस्मयम्) कथं चक्रवर्तिलक्षणमप्यनेन धार्यते

तथा ह्यस्य—

प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो

विभाति जालप्रथिताङ्गुलिः करः ।

अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्धरागया

नवोषसा भिन्नमिवैकपङ्कजम् ॥ १६ ॥

द्वितीया—सुव्रते, न शक्य एष वाचामात्रेण विरमायितुम्
गच्छ त्वम् । मदीय उटजे मार्कण्डेयस्यर्षिकुमारस्य वर्णचित्रितो
मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति, तमस्योपहर ।

प्रथमा—तथा । (इति निष्क्रान्ता ।)

बालः—अनेनैव तावत्क्रीडिष्यामि । (इति तापसीं विलोक्य
हसति ।)

राजा—स्पृहयामि खलु दुर्ललितायास्मै ।

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-

रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तिन् ।

अङ्गाश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो

धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥ १७ ॥

तापसी—भवतु । न मामयं गणयति । (पार्श्वमवलोकयन्ती)

कोऽत्र ऋषिकुमाराणाम् ? (राजानमवलोक्य) भद्रमुख, एहि तावत् ।

वोचयानेन दुर्मोहहस्तग्रहेण डिम्भलीलया बाध्यमानं बालमृगेन्द्रम् ।

राजा—(उपगम्य सस्मितम्) अयि भो महर्षिपुत्र,

एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना

संयमः किमिति जन्मतस्त्वया ।

सत्त्वसंश्रयसुखोऽपि दूष्यते

कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दनः ॥ १८ ॥

तापसी—भद्रमुख, न खल्वयं ऋषिकुमारः ।

राजा—आकारसदृशं चोद्धितमेवास्य कथयति । स्थानप्रत्ययात्तु
व्यमेवंतर्किणः । (यथाभ्यर्धितमनुतिष्ठन्बालस्पर्शमुपलभ्य, आत्मगतम्)

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण

स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।

कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्या-

द्यस्यायमाङ्गात्कृतिनः प्ररूढः ॥ १९ ॥

तापसी—(उभौ निर्वर्ण्य) आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

राजा—आर्ये, किमिव ?

तापसी—अस्य बालस्य तेऽपि संवादिन्याकृतिरिति विस्मापि-
त्वास्मि । अपरिचितस्यापि तेऽप्रतिलोमः संवृत्त इति ।

राजा—(बालकमुपलालयन्) न चेन्मुनिकुमारोऽयम्, अथ कोऽस्य
व्यपदेशः ?

• तापसी—पुरुवंशः ।

राजा—(आत्मगतम्) कथमेकान्वयो मम । अतः खलु मद्नु-
कारिणमेनमत्रभवती मन्यते । अस्त्येतत्पौरवाणामन्त्यं कुलव्रतम् ।

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वं

क्षितिरक्षार्थमुशन्ति ये निवासम् ।

नियतैकपतिव्रतानि पश्चा-

त्तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥ २० ॥

(प्रकाशम्) न पुनरात्मगत्या मानुषाणामेष विषयः ।

तापसी—यथा भद्रमुखो भणति—अप्सरःसंबन्धेनास्य जनन्यत्र
देवगुरोस्तपोवने प्रसूता ।

राजा—(अपवार्य) हन्त, द्वितीयामिदमाशाजननम्
(प्रकाशम्) अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी ?

तापसी—कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्तयितुं
चिन्तायिष्यति ?

राजा—(स्वगतम्) इयं खलु कथा मामेव लक्ष्यीकरोति ।
यदि तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि । अथवानार्यः पर-
दारव्यवहारः ।

(प्रविश्य मृगमयूरहस्ता)

तापसी—सर्वदमन, शकुन्तलावण्यं प्रेक्षस्व ।

बालः—(सदृष्टिक्षेपम्) कुत्र वा मम माता ?

उभे—नामसादृश्येन वञ्चितो मातृवत्सलः ।

द्वितीया—वत्स, अस्य मृत्तिकामयूरस्य रम्यत्वं पश्येति
भणितोऽसि ।

राजा—(आत्मगतम्) किंवा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या ?
सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि । अपि नाम मृगतृष्णिकेव नाममात्र-
प्रस्तावो मे विषादाय कल्पते ?

बालः—मातः, रोचते म एष भद्रमयूरः ।

प्रथमा—(विलोक्य सोद्वेगम्) अहो, रक्षाकरण्डकमस्य
मणिबन्धे न दृश्यते ।

राजा—अलमलमावेगेन । नन्विदमस्य सिंहशावविमर्दात्परि-
भ्रष्टम् । (इत्यादातुमिच्छति ।)

उभे—मा खल्विदमालम्ब्य । कथं गृहीतमनेन !

राजा—किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः ?

प्रथमा—शृणोतु महाराजः । एषापराजिता नामौषधिरस्य
जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता । एतां किल मातापितरा-
वात्मानं च वर्जयित्वापरो भूमिपतितां न गृह्णाति ।

राजा—अथ गृह्णाति ?

प्रथमा—ततस्तं सर्पो भूत्वा दशति ।

राजा—भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया ?

उभे—अनेकशः ।

राजा—(सहर्षम्, आत्मगतम्) कथामिव संपूर्णमपि मे मनो-
रथं नाभिनन्दामि ? (इति बालं परिष्वजते ।)

द्वितीया—सुव्रते, एहि । इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृतायै शकु-
न्तलायै निवेदयावः ।

(इति निष्क्रान्ते ।)

बालः—मुञ्च माम् । यावन्मातुः सकाशं गमिष्यामि ।

राजा—पुत्रक, मया सहैव मातरमभिनन्दिष्यसि ।

बालः—मम खलु तातो दुष्यन्तः, न त्वम् ।

राजा—(सस्मितम्) एष विवाद एव प्रत्याययति ।

(ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला ।)

शकुन्तला—विकारकालेऽपि प्रकृतिस्थां सर्वदमनस्यौषधिं
श्रुत्वा न म आशासीदात्मनो भागधेयेषु । अथवा यथा सानुमत्या-
ख्यातं तथा संभाव्यत एतत् ।

राजा—(शकुन्तला विलोक्य) अये, सेयमत्रभवती शकुन्तला ।
यैषा—

वसने परिधूसरे वसाना
नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः ।
अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला

मम दीर्घं विरहव्रतं बिभर्ति ॥ २१ ॥

शकुन्तला—(पश्चात्तापविवर्णं राजानं दृष्ट्वा) न खल्वार्यपुत्र इव ।
ततः क एष इदानीं कृतरक्षामङ्गलं दारकं मे गात्रसंसर्गेण दूषयति ?

बालः—(मातरमुपेत्य) मातः, एष कोऽपि पुरुषो मां पुत्र-
इत्यालिङ्गति ।

राजा—प्रिये, ऋर्यमपि मे त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृ-
त्तम्, यदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि ।

शकुन्तला—(आत्मगतम्) हृदय, आश्वसिहि, आश्वसिहि ।
परित्यक्तमत्सरेणानुकम्पितास्मि दैवेन । आर्यपुत्रः खल्वेषः ।

राजा—प्रिये,

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या प्रमुखे स्थितासि मे सुमु

उपरागान्ते शशिनः समुपगतो रोहिणीयोगः ॥ २२ ॥

शकुन्तला—जयतु जयत्वार्यपुत्रः । (इत्यर्धोक्ते बाष्पकण्ठी विरमति ।)

राजा—सुन्दरि,

बाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया ।

यत्ते दृष्टमसंस्कारपाटलोष्ठपुटं मुखम् ॥ २३ ॥

बालः—मातः, क एषः ।

शकुन्तला—वत्स, ते भागधेयानि पृच्छ ।

राजा—(शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य ।)

सुतनु हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते

किमपि मनसः संमोहो मे तदा बलवानभूत् ।

प्रबलतमसामेवंप्रायाः शुभेषु हि प्रवृत्तयः

स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया ॥ २४ ॥

शकुन्तला—उत्तिष्ठत्वार्यपुत्रः । नूनं मे सुचारितप्रतिबन्धकं
पुराकृतं तेषु दिवसेषु परिणाममुखमासीत्, येन सानुक्रोशोऽप्यार्यपुत्रो
मयि विरसः संवृत्तः ।

(राजोत्तिष्ठति)

शकुन्तला—अथ कथमार्यपुत्रेण स्मृतो दुःखभाग्ययं जनः ?

राजा—उद्धृतविषादशल्यः कथयिष्यामि ।

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते

यो बाष्पबिन्दुरधरं परिबाधमानः ।

तं तावदाकुटिलपक्ष्मविलग्नमद्य

बाष्पं प्रमृज्य विगतानुशयो भवेयम् ॥ २५ ॥

(इति यथोक्तमनुतिष्ठति ।)

शकुन्तला—(नाममुद्रां दृष्ट्वा) आर्यपुत्र, इदं तेऽङ्गुलीयकम् ।

राजा—अस्मादङ्गुलीयोपलम्भात्खलु मया स्मृतिरुपलब्धा ।

शकुन्तला—विषमं कृतमनेन यत्तदार्यपुत्रस्य प्रत्ययकाले दुर्लभ-
मासीत् ।

राजा—तेन हि ऋतुसमवायचिह्नं प्रतिपद्यतां लता कुसुमम् ।

शकुन्तला—नास्य विश्वसिभि । आर्यपुत्र एवैतद्धारयतु ।

(ततः प्रविशति मातलिः ।)

मातलिः—दिष्ट्या धर्मपत्नीसमागमेन पुत्रमुखदर्शनेन चा-
युष्मान्वर्धते ।

राजा—अभूत्संपादितस्वादुफलो मे मनोरथः । मातले, न खलु
विदितोऽयमाखण्डलेन वृत्तान्तः स्यात् ।

मातलिः—(सस्मितम्) किमिश्चराणां परोक्षम् ? एत्वायुष्मान् ।
भगवान्मारीचस्ते दर्शनं वितरति ।

राजा—शकुन्तले, अवलम्ब्यतां पुत्रः । त्वां पुरस्कृत्य भगवन्तं
द्रष्टुमिच्छामि ।

शकुन्तला—जिहेम्यार्यपुत्रेण सह गुरुसमीपं गन्तुम् ।

राजा—अप्याचरितव्यमभ्युदयकालेषु । एह्येहि ।

—शकुन्तले सप्तमोऽङ्कः ।

Dialogue between Chitrlekha and Urvashi who
was rescued by King Vikrama from the hands
of demons who had kidnapped her. King
Vikrama and Urvashi inwardly love
each other.

(ततः प्रविशति रथारूढो राजा सूतश्च । भयनिमीलिताक्षी चित्रलेखा-
दक्षिणहस्तावलम्बिता उर्वशी च)

चित्रलेखा—सखि, समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

राजा—सुन्दरि, समाश्वसिहि ।

गतं भयं भीरु सुरारिसंभवं

त्रिलोकरक्षी महिमा हि वज्रिणः ।

तदेतदुन्मीलय चक्षुरायतं

निशावसाने नलिनीव पङ्कजम् ॥ ६ ॥

चित्रलेखा—अहो, कथमुच्छ्वसितमात्रसंभावितजीविता अद्या-
प्येषा संज्ञां न प्रतिपद्यते ।

राजा—बलवदत्र ते सखी परित्रस्ता । तथाहि—

मन्दारकुसुमदान्ना गुरुरस्याः सूच्यते हृदयकम्पः ।

मुहुरुच्छ्वसता मध्ये परिणाहवतोः पयोधरयोः ॥ ७ ॥

चित्रलेखा—(सकरुणम्) सखि उर्वशि, पर्यवस्थापयात्मानम् ।
अनप्सरेव प्रतिभासि ।

राजा—

मुञ्चति न तावदस्या भयकम्पः कुसुमकोमलं हृदयम् ।

सिचमान्तेन कथंचित्स्तनमध्योच्छ्वासिना कथितः ॥ ८ ॥

(उर्वशी प्रत्यागच्छति)

राजा—(सहर्षम्) चित्रलेखे, दिष्ट्या वर्धसे । प्रकृतिमानपन्ना
ते प्रियसखी । पश्य—

आविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेव रात्रि-

नैशस्यार्चिर्हुतभुज इव च्छिन्नभूयिष्ठधूमा ।

मोहेनान्तर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा

गङ्गा रोधःपतनकलुषा गच्छतिव प्रसादम् ॥ ९ ॥

चित्रलेखा—सखि उर्वशि, विस्रब्धा भव । आपन्नानुकम्पिना
महाराजेन प्रतिहताः खलु ते त्रिदशपरिपन्थिनो हताशा दानवाः ।

उर्वशी—(चक्षुषी उन्मील्य) किं प्रभावदर्शिना महेन्द्रेणा-
भ्युपपन्नास्मि ?

चित्रलेखा—न महेन्द्रेण । महेन्द्रसदृशानुभावेन अनेन
राजर्षिणा पुरुरवसा ।

उर्वशी—(राजानमवलोक्य आत्मगतम्) उपकृतं खलु दानवेन्द्रसंरम्भेण ।

राजा—(उर्वशीं विलोक्य आत्मगतम्) स्थाने खलु नारायणमृषिं विलोभयन्त्यस्तदूरुसंभवामिमां विलोक्य व्रीडिताः सर्वा अप्सरस इति । अथवा नेयं तपस्विनः सृष्टिरित्यवैमि । कुतः ?

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो न कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ १० ॥

उर्वशी—सखि चित्रलेखे, सखीजनः कुत्र खलु भवेत् ?

चित्रलेखा—सखि, अभयप्रदायी महाराजो जानाति ।

राजा—(उर्वशीं विलोक्य) महति विषादे वर्तते सखीजनः ।

पश्यतु भवती—

यदृच्छयां त्वं सकृदप्यवन्ध्ययोः

पथि स्थिता सुन्दरि यस्य नेत्रयोः ।

त्वया विना सोऽपि समुत्सुको भवे-

त्सखीजनस्ते किमुतार्द्रसौहृदः ॥ ११ ॥

उर्वशी—(आत्मगतम्) अमृतं खलु ते वचनम् । अथवा चन्द्रादमृतमिति किमाश्चर्यम् ? अत एव ते प्रेक्षितुं त्वरते मे हृदयम् ।

राजा—(हस्तेन दर्शयन्)

एताः सुतनु मुखं ते सख्यः पश्यन्ति हेमकूटगताः ।

उत्सुकनयना लोकाश्चन्द्रमिवोपप्लवान्मुक्तम् ॥ १२ ॥

(उर्वशी साभिलाषं पश्यति ।)

चित्रलेखा—सखि, किं प्रेक्षसे ?

उर्वशी—ननु समदुःखगतः पीयते लोचनाभ्याम् ।

चित्रलेखा—(सस्मितम्) अयि, कः ?

उर्वशी—ननु प्रणयिजनः ।

रम्भा—(सहर्षमवलोक्य) सखि, चित्रलेखाद्वितीयां प्रियसखी-

मुर्वशीं गृहीत्वा विशाखासाहित इव भगवान्सोमः समुपस्थितो राजर्षिः ।

मेनका—(निर्वर्ण्य) सखि, द्वे अपि नोऽत्र प्रिये उपनते ।

इयं प्रत्यानीता प्रियसखी, अयं चापरिक्षितशरीरो राजर्षिर्दृश्यते ।

सहजन्या—सखि, युक्तं भणसि दुर्जयो दानव इति ।

राजा—सूत, इदं तच्छैलशिखरम् । अवतार्य रथम् ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (इति तथा करोति ।)

(उर्वशी रथावतारक्षोभं नाट्यन्ती सत्रासं राजानमवलम्बते ॥)

राजा—(स्वगतम्) हन्त, सफलो मे विषमावतारः ।

यदिदं रथसंक्षोभादङ्गेनाङ्गं ममायतेक्षणया

सृष्टं सरोमकण्टकमङ्कुरितं मनसिजेनेव ॥ ६३ ॥

उर्वशी—सखि, किमपि परतोऽपसर ।

चित्रलेखा—नाहं शक्नोमि ।

रम्भा—अत्र प्रियकारिणं संभावयामो राजर्षिम् ।

Urvashi descends from heaven to openly declare her love for King Vikrama who was already lovesmitten, and was pining for her separation.

विदूषकः—भोः, चिन्तितो मया दुर्लभप्रणयिजनस्य समागमोपायः ।

(राजा तूष्णीमास्ते)

उर्वशी—का पुनर्धन्या स्त्री या अनेन परिमृग्यमाणात्मानं विनोदयति ?

चित्रलेखा—ध्यानाय किं विलम्बते ?

उर्वशी—सखि, विभेमि सहसा प्रभावतो विज्ञातुम् ।

विदूषकः—भोः, ननु भणामि चिन्तितो मया दुर्लभप्रणयिजनस्य समागमोपायः ।

राजा—वयस्य, कथ्यताम् ।

विदूषकः—स्वप्नसमागमकारिणीं निद्रां सेवतां भवान् । अथवा तत्रभवत्या उर्वश्याः प्रतिकृतिं चित्रफलकेऽभिलिख्यालोकयन्नात्मानं विनोदय ।

उर्वशी—(सहर्षम्) हनिसत्त्व हृदय, समाश्रसिहि ।

राजा—तदुभयमप्यनुपपन्नम् ।

हृदयमिषुभिः कामस्यान्तःसशल्यमिदं सदा

कथमुपलभे निद्रां स्वप्ने समागमकारिणीम् ।

न च सुवदनामालेख्येऽग्निं प्रियामसमाप्य तां

मम नयनयोरुद्धाप्यत्वं सखे न भविष्यति ॥ १० ॥

चित्रलेखा—सखि, श्रुतं त्वया वचनम् ?

उर्वशी—श्रुतम् । न पुनः पर्याप्तं हृदयस्य ।

विदूषकः—एतावान्मम मतिविभवः ।

राजा—(सनिःश्वासम्)

नितान्तकाठिनां रुजं मम न वेद् सा मानसीं

प्रभावविदितानुरागमवमन्यते वापि माम् ।

अलब्धफलनीरसं मम विधाय तस्मिञ्जने

समागममनोरथं भवतु पञ्चबाणः कृती ॥ ११ ॥

चित्रलेखा—श्रुतं त्वया ?

उर्वशी—हा धिक्, हा धिक् । नामप्येवमवगच्छ । सखि, अस-

मर्थस्मिन्प्रतो भूत्वात्मानं दर्शयितुम् । तत्प्रभावनिर्मितेन भूर्जपत्रेण
लेखं संपाद्यान्तरा क्षेप्तुमिच्छामि ।

चित्रलेखा—अनुमतं मे ।

(उर्वशी नाट्येनाभिलिख्य क्षिपति ।)

विदूषकः—अविधा अविधा भो, किं न्वेतत् ? भुजंगनिर्मोकः

किं मां खादितुं निपतितः ?

राजा—(दृष्ट्वा) नायं भुजंगनिर्मोकः । भूर्जपत्रगतोऽयमक्षर-

विन्यासः ।

विदूषकः—ननु खल्वदृष्ट्या उर्वश्या भवतः परिदेवितं श्रुत्वा

भूर्जपत्रेऽनुरागसूचकान्यक्षराण्यभिलिख्य विसर्जितानि भवेयुः ।

राजा—नास्त्यगतिर्मनोरथानाम् । (गृहीत्वानुवाच्य च सहर्षम्)

सखे, प्रसन्नस्ते तर्कः ।

विदूषकः—यदत्राभिलिखितं तच्छ्रोतुमिच्छामि ।

उर्वशी—साधु साधु । आर्य, नागरोऽसि ।

राजा—श्रूयताम् । (इति वाचयति)

स्वामिन् संभाविता यथाहं त्वयाज्ञाता

तथा चानुरक्तस्य सुभग एवमेव तव ॥ १२ ॥

अनन्तरं च मे ललितपारिजातशयनीये

भवान्त सुखा नन्दनवनवाता अपि शिखीव शरीरे ॥ १३ ॥

उर्वशी—किं नु सांप्रतं भणिष्यति ?

चित्रलेखा—किं नु ? भणितमेवैतेन म्लानकमलनालोपमैरङ्गैः ।

विदूषकः—दिष्ट्या मया खलु बुभुक्षितेन स्वस्तिवाचनिकमिव

लब्धं भवतः समाश्वासनकारणम् ।

राजा—समाश्वासनमिति किमुच्यते ?

तुल्यानुरागपिशुनं ललितार्थबन्धं

पत्रे निवेशितमुदाहरणं प्रियायाः ।

उत्पक्ष्मलं मम सखे मदिरेक्षणया-

स्तस्याः समागतमिवाननमाननेन ॥ १४ ॥

उर्वशी—अत्रावयोः समभागा मतिः ।

राजा—वयस्य, अङ्गुलीस्वेदेन मे लुप्यन्तेऽक्षराणि । धार्यतामयं

स्वहस्ते निक्षेपः प्रियायाः ।

विदूषकः—(गृहीत्वा) ततः किं तत्रभवत्युर्वशी भवतो मनो-

रथतरुकुसुमं दर्शयित्वा फले विसंवदिष्यति ?

उर्वशी—सखि, यावद्दुपस्थानकातरमात्मानं समवस्थापयामि,

तावत्त्वमात्मानं दर्शयित्वा यन्मेऽनुमतं तद्भ्रण ।

चित्रलेखा—तथा । (इति तिरस्करिणीमपनीय राजानमुपसृत्य)

जयतु जयतु महाराजः ।

राजा—(संभ्रमादरगर्भम्) स्वागतं भवत्यै । (पार्श्वमवलोक्य) भद्रे ।

न तथा नन्दयसि मां सख्या विराहिता तया ।

संगमे दृष्टपूर्वेव यमुना गङ्गया यथा १५ ॥

चित्रलेखा—ननु प्रथमं मेघराजिर्दृश्यते, पश्चाद्विदुल्लता ।

विदूषकः—(अपवार्य) कथं नैषोर्वश्युपगता । तत्रभवत्या

उर्वश्याः सहचर्यैतया भवितव्यम् ।

राजा—एतदासनमास्यताम् ।

चित्रलेखा—उर्वशी महाराजं शिरसा प्रणम्य विज्ञापयति ।

राजा—किमाज्ञापयति ?

चित्रलेखा—मम तस्मिन्सुरारिसंभवे दुर्नये महाराज एव शरण-
मासीत् । सांप्रतं साहं तव दर्शनसमुत्थेनायासिना बलवद्वाध्यमाना
मदनेन पुनरपि महाराजस्यानुकम्पनीया भवामि ।

राजा—अयि सखि,

पर्युत्सुकां कथमसि प्रियदर्शनां ता-

मार्तिं न पश्यासि पुरुरवसस्तदर्थांम् ।

साधारणोऽयमुभयोः प्रणये स्मरन्थे

तप्तेन तप्तमयसा वटनाय योग्यम् ॥ १६ ॥

चित्रलेखा—(उर्वशांमुपेत्य) सखि, इत एहि । निभृततरं
भषिणं मदनं प्रेक्ष्य प्रियतमस्य ते दूत्यास्मि संवृत्ता ।

उर्वशी—(तिरस्कारिणीमपनीय) अयि अनवस्थिते, लघ्वेव त्वया
परित्यक्तास्मि ।

चित्रलेखा—(सस्मितम्) एतास्मिन्मुहूर्ते ज्ञास्यामि का कां
त्यक्ष्यतीति । आचारं तावत्प्रतिपद्यस्व ।

उर्वशी—(ससाध्वसमुपसृत्य सत्रोडम्) जयतु जयतु महाराजः ।

राजा—(सहर्षम्) सुन्दरि,

मया नाम जितं यस्य त्वयायं समुदीर्यते ।

जयशब्दः सहस्राक्षादागतः पुरुषान्तरम् ॥ १७ ॥

(हस्ते गृहीत्वा आसन उपवेशयाति ।)

विदूषकः—कीदृशी स्थितिर्भवदीये राज्ये ? प्रियवयस्यो ब्राह्मणो न वन्द्यते ?

(उर्वशी सस्मितं प्रणमति ।)

विदूषकः—स्वस्ति भवत्यै ।

देवदूतः—चित्रलेखे, त्वरयोर्वशीम् ।

मुनिना भरतेन यः प्रयोगो

भवतीष्वष्टरसाश्रयो निबद्धः ।

ललिताभिनयं तमद्य भर्ता

मरुतां द्रष्टुमनाः सलोकपालः ॥ १७ ॥

(सर्व आकर्णयन्ति । उर्वशी विषादं रूपयति ।)

चित्रलेखा—श्रुतं ह्यया देवदूतस्य वचनम् ? तदनुजानीहि महाराजम् ।

उर्वशी—(निःश्वस्य) नास्ति मे वाग्विभवः ।

चित्रलेखा—महाराज, उर्वशी विज्ञापयति—परवशोऽयं जनः । महाराजेनाभ्यनुज्ञाता इच्छामि देवदेवस्यानपराद्धमात्मानं कर्तुम् ।

राजा—(कथं कथमपि वचनं संस्थाप्य) नास्मि भवत्योरीश्वरनियो-
गिण्शी किं तु स्मर्तव्यस्त्वयं जनः ।

(उर्वशी वियागदुखं रूपयित्वा राजानं पश्यन्ती सह सख्या निष्क्राता ।)

—विक्रमोर्वशीये द्वितीयोऽङ्कः ।

King Pururavas struck at the sudden disappearance of Urvashi falls into a temporary fit of insanity and wanders in the wilderness in search of his beloved; he makes inquiries about her whereabouts from birds, clouds, trees etc.

(ततः प्रविशत्याकाशबद्धलक्ष्यः सोन्मादो राजा ।)

राजा—(सक्रोधम्) आः दुरात्मन् रक्षः, तिष्ठ तिष्ठ । क्व मे प्रियतमामादाय गच्छसि ? (विलोक्य) हन्त, शैलशिखराद्गगनमुत्पत्य बाणैर्मामिभिवर्षति । (लोष्टं गृहीत्वा हन्तुं धावन् । अनन्तरे द्विपदिकया दिशोऽवलोक्य ।)

हृदयाहितप्रियादुःखसरोवरे धुतपक्षः ।

बाष्पावलिगतनयनस्ताम्यति हंसयुवा ॥ ६ ॥

(विभाव्य सक्रुणम्) कथम् ?

नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः

सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ।

अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा

कनकनिकषस्त्रिग्धा विद्युत्प्रिया मम नोर्वशी ॥ ७ ॥

(इति मूर्च्छितः पतति । पुनर्द्विपदिकयोत्थाय निःश्वस्य)

मया ज्ञातं मृगलोचनां निशाचरः कोऽपि हरति ।

यावन्नु नवतडिच्छ्यामलो धाराधरो वर्षति ॥ ८ ॥

(इति सक्रुणं विचिन्त्य) क्व नु खलु रम्भोरुर्गता स्यात् ?

तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति

स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मायि पुनर्भावाद्रमस्या मनः ।

तां हर्तुं विबुधाद्विषोऽपि हि न मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं

सा चान्यन्तमगोचरं नयनयोर्यतिति कोऽयं विधिः ॥ ९ ॥

(इति द्विपदिकया दिशोऽवलोक्य साक्षम्) अये, परावृतभागधेयानां दुःखं
दुःखानुबन्धि । कुतः ?

अयमेकपदे तथा वियोगः

प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।

नववारिधरोदयादहोभि-

र्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥ १० ॥

(अनन्तरे चर्चरी ।)

जलधरं संहरैतं कोपमाज्ञप्तः

अविरलधारासारदिशामुखकान्ताः ।

ए अहं पृथ्वीं भ्रमन्यदि प्रियां प्रेक्षिष्ये

तदा यद्यत्करिष्यसि तत्तत्साहिष्ये ॥ ११ ॥

(विहस्य) कृथा खलु मया मनसः संतापवृद्धिरूपेक्ष्यते । यदा मुन-
योऽप्येवं व्याहरन्ति ' राजा कालस्य कारणम् ' इति । तत्किमहं
जलधरसमयं न प्रत्यादिशांभि ।

(अनन्तरे चर्चरी)

गन्धोन्मादितमधुकरगीतै-

र्वाद्यमानैः परभृततूर्यैः ।

प्रसृतपवनोद्वेलितपल्वानिकरः

मुललिताविविधप्रकारैर्नृत्याति कल्पतरुः ॥ १२ ॥

(इति नर्तित्वा) अथवा न प्रत्यादिशामि यत्प्रावृषेण्यैरेव चिह्नै-

र्मम राजोपचारः संप्रति । कथमिव ?

विद्युल्लेखाकनकरुचिरं श्रीवितानं ममांघ्रं
 व्याधूयन्ते निचुलतरुभिर्मञ्जरीचामराणि ।
 वर्मच्छेदात्पटुतरगिरो बन्दिनो नीलकण्ठा
 धारासारोपनयनपरा नैगमाश्चाम्बुवाहाः ॥ १३ ॥

भवतु । किमेवं परिच्छदश्लाघया यावदस्मिन्कानने
 प्रियामन्वेषयामि ।

(पुनश्चर्चरी पाठस्यान्ते भिन्नकः ।)

दयिताराहितोऽधिकं दुःखितो
 विरहानुगतः परिमन्थरः ।
 गिरिकानने कुसुमोज्ज्वले
 गजयूथपतिस्तथा क्षीणगतिः ॥ १४ ॥

(अनन्तरे द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च सहर्षम्) हन्त ह

व्यवासितस्य मे संदीपनामिव संवृत्तम् । कुतः ?

आरक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दली मलिलगर्भैः ।

कोपादन्तर्बाष्पे स्मरयति मां लोचने तस्याः ॥ १५ ॥

इतो गतेति कथं नु मया तत्रभवती सूत्रयितव्या ? यतः,

पद्भ्यां स्पृशेद्वसुमतीं यदि सा मुगात्री

मेघाभिवृष्टसिकतासु वनस्थलीषु ।

पश्चान्नता गुरुनितम्बतया ततोऽस्या

दृश्येत चारुपदपङ्क्तिरलक्तकाङ्का ॥ १६ ॥

(द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च सहर्षम्) उपलब्धमुपलक्षणं

तस्याः कोपनाया मार्गोऽनुमीयते ।

हतोष्ठरागैर्नयनोदबिन्दुभि-

निमग्ननाभेर्निपतद्भिरङ्कितम् ।

च्युतं रुषा भिन्नगतेरसंशयं

शुकोदरश्याममिदं स्तनांशुकम् ॥ १७ ॥

भवतु । आदास्ये तावत् । (परिक्रम्य विभाव्य च, साक्षम्) कथं सेन्द्रगोपं

नवशाद्वलमिदम् । तत्कुतोऽस्मिन्विपिने प्रियाप्रवृत्तिरवगमायितव्या

(विलोक्य) अयमासारोच्छ्वसितशैलतटस्थलीपाषाणमाधिरूढः ।

आलोकयति पयोदान्प्रबलपुरोवातनर्तितशिखण्डः ।

केकागर्भेण शिखी दूरोन्नमितेन कण्ठेन ॥ १८ ॥

(उपेत्य) भवतु । यावदेनं पृच्छामि ।

(अनन्तरे खण्डकं ।)

संप्राप्तखेदस्त्वरितं परवारणः ।

प्रियतमादर्शनलालसो गजवरो विस्मितमानसः ॥ १९ ॥

(तेन खण्डकान्ते चर्चरी ।)

बर्हिण परमित्यभ्यर्थये आचक्ष्व मम ताम्

अत्रारण्ये भ्रमता यदि त्वया दृष्टा सा मम कान्ता ।

निशामय मृगाङ्कसदृशेन वदनेन हंसगतिः

अनेन चिह्नेन ज्ञास्यस्याख्यातं तव मया ॥ २० ॥

(चर्चरिक्तयोपविश्य, अञ्जलिं बद्ध्वा ।)

नलिकण्ठ ममोत्कण्ठा वनेऽस्मिन्वनिता त्वया ।

दीर्घापाङ्गा सितांपाङ्गा दृष्टा दृष्टिक्शमा भवेत् ॥ २१ ॥

(चर्चरिया विलोक्य) कथमदत्त्वैव प्रतिवचनं नर्तितुं प्रवृत्तः । किं नु

खलु हर्षकारणमस्य ? (विचिन्त्य) आं, ज्ञातम् ।

मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशा—

द्वनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽस्य जातः ।

रतिविगलितबन्धे केशहस्ते सुकेश्याः

सति कुसुमसनाथे किं करोत्येष बर्ही ॥ २२ ॥

वतु । परव्यसननिर्वृतं न पुनरेनं पृच्छामि । (द्विपदिकया दिशोऽव-
 ोक्य) अये, इयमातपान्तसंधुक्षितमदा जम्बूविटपमध्यास्ते परभृता ।
 वेहगेषु पण्डितैषा जातिः । यावदेनां पृच्छामि ।

(अनन्तरे खुरकः)

विद्याधरकाननलीनो दुःखविनिर्गतबाष्पोत्पीडः ।

दूरोत्सारितहृदयानन्दः अम्बरमानेन भ्रमति गजेन्द्रः ।

परभृते मधुरप्रलापिनि कान्ते नन्दनवने स्वच्छन्दं भ्रमन्ती ।

यदि परं प्रियतमा सा मम दृष्टा तर्ह्याचिक्ष्व मम परंपुष्टे ।

एतदेव नर्तित्वा बलन्तिकयोपभृत्य जानुभ्यां स्थित्वा) भवति,

त्वां कामिनो मदनदूतिमुदाहरन्ति

मानावभङ्गनिपुणं त्वममोघमखम् ।

तामानय प्रियतमां मम वा समीपं

मां वा नयाशु कलभापिणि यत्र कान्ता ॥ २९ ॥

(वामकेन किंचिद्वलित्वा । आकाशे ।) किमाह भवती ? कथं त्वामे-

मनुरक्तं विहाय गतेति । शृणोतु भवती ।

कुपिता न तु कोपकारणं

सकृदप्यात्मगतं स्मराम्यहम् ।

प्रभुता रमणेषु योषितां

नहि भावस्त्रलितान्यपेक्षते ॥ २६ ॥

(तसंभ्रममुपविश्य अनन्तरं जानुभ्यां स्थित्वा 'कुपिता' इति पठित्वा विलोक्य च ।)

कथं कथाविच्छेदकारिणी स्वकार्य एव व्यासक्ता ?

महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः

प्रणयमगणयित्वा यन्ममापद्रुतस्य ।

अधरमिव मदान्धा पातुमेषा प्रवृत्ता

फलमभिनवपाकं राजजम्बूद्रुमस्य ॥ २७ ॥

तदेवंगनेऽपि प्रियेव मे मञ्जुस्वनेति न मे क्रोपोऽस्याम् । सुखमास्त
भवती । साधयामन्तावत् । (उत्थाय द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च)

अयेः दक्षिणेन वनधारां प्रियाचरणनिक्षेपशंसी नूपुरशब्दः । यावदेन-
मनुगच्छामि । (परिक्रम्य)

प्रियतमाविरहक्लान्तवदनः

अविरलबाष्पजलाकुलनयनः ।

दुःसहदुःखविसंष्टुलगमनः

प्रसृतगुरुतापदीप्ताङ्गः ।

अधिकं द्रूतमानसो दरीं गतः

कानने परिभ्रमति गजेन्द्रः ॥ २८ ॥

(अनन्तरे द्विपदिकया दिशोऽवलोक्य ।)

प्रियकरिणीवियुक्तो गुरुशोकानलदीप्तः ।

बाष्पजलाकुललोचनः करिवरो भ्रमति समाकुलः ॥ २९ ॥

(सकरुणम्) हा धिक् कष्टम् ।

मेघश्यामा दिशो दृष्ट्वा मानसोत्सुकचेतसा ।

कूजितं राजहंसेन नेदं नूपुरशिञ्जितम् ॥ ३० ॥

भवतु । यावदेते मानसोत्सुकाः पतत्रिणः सरसोऽस्मान्नोत्पतन्ति त
 देतेभ्यः प्रियाप्रवृत्तिरवगमयितव्या । (बलन्तिकयोपसृत्य) अहो ज
 विहङ्गमराज,

पश्चात्सरः प्रतिगमिष्यसि मानसं त्वं

पाथेयमुत्सृज विसं ग्रहणाय भूयः ।

मां तावदुद्धर शुचो दयिताप्रवृत्त्या

स्वार्थात्सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव ॥ ३१ ॥

यथोन्मुखो विलोकयति मानसोत्सुकेन मया न लक्षितेत्येवं वचनमा

(उपविश्य चर्चरी ।)

रे रे हंस किं गोप्यते ?

(इति नर्तित्वा उत्थाय ।)

यदि हंस गता ते नतभ्रूः

सरसो रोधसि द्वक्पथं प्रिया मे ।

मदखेलपदं कथं नु तस्याः

सकलं चोर गतं त्वया गृहीतम् ॥ ३२ ॥

(चर्चरी ।)

गत्यनुसारेण मया लक्ष्यते ।

(चर्चरीकयोपसृत्याञ्जलिं बद्ध्वा)

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरस्यास्त्वया ह्यत्र ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥ ३३ ॥

(पुनश्चर्चरी)

कस्मात्त्वया शिक्षितमेतद्गतिलालसं

सा परं दृष्ट्वा जघनभरालसा ॥ ३४ ॥

(पुनश्चर्चरी । 'हंस, प्रयच्छ' इत्यादि पठित्वा द्विपदिकया निरूप्य । विहस्य ।
एष स्तेनानुशासी राजेति भयादुत्पातितः । यावदन्यमवकाशमत्र
गाहिष्ये । (द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य ।) अये, प्रियासहायश्चक्र
वाकस्तिष्ठति । तावदेनं पृच्छामि ।

(अनन्तरे कुटिलिका ।)

मर्मरराणितमनोहरे

(मल्लघटी ।)

कुसुमिततरुवरपल्लविते ।

(चर्चरी ।)

दयिताविरहोन्मादितः

कानने भ्रमति गजेन्द्रः ॥ ३५ ॥

(द्विलयान्तरे चर्चरी ।)

गोरोचनाकुङ्कुमवर्णं चक्र भण माम् ।

मधुवामरे क्रीडन्ती धन्या न दृष्टा त्वया ॥ ३६ ॥

(चर्चरिकयोपमृत्य जानुभ्यां स्थित्वा ।)

रथाङ्गनामन् वियुतो रथाङ्गश्रोणिबिम्बया ।

अयं त्वां पृच्छति र्थी मनोरथशतैर्वृतः ॥ ३७ ॥

कथं कः क इत्याह । मा तावत् । न खलु विदितोऽहमस्य ।

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं वृतः पतिद्विभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥ ३८ ॥

कथं तूष्णीं स्थितः ? भवतु । उपालभे तावदेनम् । (जानुभ्यां स्थित्वा)
तद्युक्तं तावदात्मानुमानेन वर्तितुम् । कुतः ?

सरसि नंलिनीपत्रेणापि त्वमावृतविग्रहां

ननु सहचरीं दूरे मत्वा विरौषि समुत्सुकः ।

इति च भवतो जायास्त्रेहात्पृथक्स्थितिभीरुता

मयि च विधुरे भावः कान्ताप्रवृत्तिपराङ्मुखः ॥ ३९ ॥

(उपविश्य) सर्वथा मदीयानां भाग्यविपर्ययाणामयं प्रभावः यावदन्य-
मवकाशमवगाहिष्ये । (द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च ।) अये,

इदं रुणद्धि मां पद्ममन्तःकणितषट्पदम् ।

मया दष्टाधरं तस्याः ससीत्कारमिवाननन् ॥ ४० ॥

इतोगतस्यानुशयो मा भूदित्यस्मिन्नपि कमलसेविनि भ्रमरे प्रणयित्वं
करिष्ये ।

मधुकर मदिराक्ष्याः शंस तस्याः प्रवृत्तिं

धरतनुरथवासौ नैव दष्टा त्वया मे ।

यदि मुरभिमवाप्स्यस्तन्मुखोच्छ्वासगन्धं

तव रतिरभविष्यत्पुण्डरीके किमस्मिन् ॥ ४२ ॥

(इति द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च ।) अये, करिणीसहायो नागा-
धिराजो नीपस्कन्धनिषण्णहस्तस्तिष्ठति । यावदेनं गच्छामि ।

(कुलिका ।)

करिणीविरहसंतापितः ।

(मन्दघटी ।)

कानने गन्धोद्धतमधुकरः ॥ ४३ ॥

(अतोऽन्तरे विलोक्य ।) अथवा न तावदयमुपसर्पणकालः ।

अयमचिरोद्गतपल्लवमुपनीतं प्रियतमाग्रहस्तेन ।

अभिलेदु तावदासवसुराभिरसं शल्लकीभङ्गम् ॥ ४४ ॥

(स्थानकेनावलोक्य ।) अये, कृतान्हिकः संवृत्तः । भवतु । समीप-

मस्य गत्वा पृच्छामि ।

(अनन्तरे चर्वरी ।)

अहं त्वां पृच्छामि आचक्ष्व गजवर
ललितप्रहारेण नाशिततरुवर ।

दूरविनिर्जितशशधरकान्ति-

दृष्टा प्रिया त्वया संमुखं यान्ती ॥ ४३ ॥

(पदद्वयं पुरत उच्यते ।)

मदकल युवतिशशिकला गजयूथष यूथिकाशबलकेशी ।

स्थिरयौवना स्थिता ते दूरालोके सुवालोका ॥ ४६ ॥

(सहर्षमाकर्ष्य ।) अहह, अनेन प्रियोपलब्धिशंसिना मन्द्रकण्ठगर्जि-
तेन समाश्रमितोऽस्मि । साधर्म्याद्भूयसी मे त्वयि प्रीतिः ।

मामाहुः पृथिवीभृतामधिपतिं नागाधिराजो भवा-

नव्युच्छिन्नपृथुप्रवृत्ति भवतो दानं ममाप्यर्थिषु ।

श्रीरत्नेषु ममोर्वशी प्रियतमा यूथे तवेयं वशा

सर्वं मामनु ते प्रियाविरहजां त्वं तु व्यथां मानुभूः ॥ ४७ ॥

मुखमास्तां भवान् (द्विपदिक्रया परिक्रम्यावलोक्य च ।) अये, अयममौ

मुरभिकंदरो नाम विशेषरमणीयः सानुमान् । प्रियश्चायमप्सरसाम् ।

अपि नाम सुतनुरस्योपत्यकायामुपलभ्येत । (परिक्रम्यावलोक्य, च ।)

कथमन्धकारः । भवतु विद्युत्प्रकाशेनावलोकयामि । कथं मदीयेर्दु-

रितपरिणामैर्घोदयोऽपि शतहृदाशून्यः संवृत्तः । तथापि शिलोच्चय-

मेनमपृष्ट्वा न निवर्तिष्ये ।

(अनन्तरे खण्डिकः ।)

प्रसृतखरखुरदारितमेदिनिर्वनगहनेऽविचलः ।

परिसर्पति पश्यत लीनो निजकार्योद्युक्तः कोलः ॥ ४८ ॥

अपि वनान्तरमल्पकुचान्तरा
श्रयति पर्वत पर्वमु संनता ।

इदमनङ्गपरिग्रहमङ्गना

पृथुनितम्ब नितम्बवती तव ॥ ४९ ॥

कथं तूष्णीमेवास्ते । शङ्के विप्रकर्षान्न शृणोति । भवतु । समीपमस्य
गत्वा पृच्छामि ।

(अनन्तरे चर्चरी ।)

स्फटिकशिलातलनिर्मलनिर्भर

बहुविधकुसुमविरचितशेखर ।

किंनरमधुरोद्गीतमनोहर

दर्शय मम प्रियतमां महीधर ॥ ५० ॥

(चर्चरिकयोपसृत्याञ्जलिं वद्धा ।)

सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्ट्वा सर्वाङ्गसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन्मया विरहिता त्वया ॥ ५१ ॥

(तथैव प्रतिशब्दं शृणोति । आकर्ण्य सहर्षम् ।) कथं यथाक्रमं दृष्टेत्याह

भवतु । अवलोकयामि । (दिशोऽवलोक्य सखेदम् ।) अयं ममैवाय

कन्दरान्तरविसर्पां प्रतिशब्दः । (इति मूर्च्छति ।) (उत्थायोपविश

सविषादम् ।) अहह, श्रान्तोऽस्मि । यावदस्या गिरिनद्यास्तीरे तर

ङ्गवातमासेविष्ये । (द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च ।) इमां नवान्मु

कल्लुषां स्रोतोवहां पश्यता मया रतिरुपलभ्यते । कुतः ?

तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरशना

विकर्षन्ती फेनं वसनमिव संरम्भशिथिलम् ।

यथाविद्धं याति स्वलितमभिसंधाय बहुशो

नदीभावेनेयं ध्रुवमसहना सा परिणता ॥ ९२ ॥

भवतु । प्रसादयामि तावदेनाम् ।

(अनन्तरे कुटिलिका ।)

प्रसीद प्रियतमे सुन्दरि एनया

क्षुभिताकरुणविहङ्गमके नत्या ।

सुरसरित्तरिसमुत्सुकैणके

अलिकुलङ्गकारिते नदि ॥ ९३ ॥

(तेन कुटिलिकान्तरे चर्चरो ।)

पूर्वदिक्पवनाहतकल्लोलोद्गतबाहु-

र्मेघाङ्गैर्नृत्यति सललितं जलनिधिनाथः ।

हंसरथाङ्गशङ्खकुङ्कुमकृताभरणः

कारिमकराकुलकृष्णकमलकृतावरणः ।

वेलासलिलोद्वेल्लितहस्तदत्ततालो-

ऽवस्तृणाति दशदिशो रुद्धा नवमेघकालः ॥ ९४ ॥

(चर्चरीकयोपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा ।)

त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः

प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।

कमपराधलवं मम पश्यसि

त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ॥ ९५ ॥

कथं तूष्णीमेवास्ते । अथवा परमार्थतः सरिदियं नोर्वशी । अन्यथ

कथं पुरुरवसमपहाय समुद्राभिसारिणी भवेत् । अनिर्वेदप्राप्याणि

श्रेयांसि । भवतु । तमेवोद्देशं गच्छामि, यत्र मे नयनयोः स

सुनयना तिरोहिता । (परिक्रम्यावलोक्य च) इमं तावत्प्रियाप्रवृत्तये
सारङ्गमासीनमभ्यर्थये ।

अभिनवकुमुमस्तवकिततरुवरस्य परिसरे
मदकलकोकिलकूजितमधुपङ्गकारमनोहरे ।
नन्दनविपिने निजकारिणीविरहानलेन संतप्तो
विचरति गजाधिपतिरैरावतनामा ॥ ९६ ॥

(गलितकः । जानुभ्यां स्थिन्वा ।)

कृष्णसारच्छावर्योऽयं दृश्यते काननश्रिया ।
वनशोभावलोकाय कटाक्ष इव पातितः ॥ ९७ ॥

(चर्चरी ।)

सुरसुन्दरी जघनभरालसा पीनोत्तुङ्गघनस्तनी
स्थिरयैवना तनुशरीरा हंसगतिः ।
गगनोज्ज्वलकानने मृगलोचना भ्रमन्ती
दृष्टा त्वया तद्विरहसमुद्रान्तरादुत्तारय माम् ॥ ९८ ॥

(उपसृत्याञ्जलिं बद्ध्वा) हंहो हरिणीपते,

अपि दृष्टावानसि मम प्रियां वने
कथयामि ते तदुपलक्षणं शृणु ।
पृथुलोचना सहचरी यथैव ते
सुभगं तथैव खलु सापि वीक्षते ॥ ९९ ॥

कथमनादृत्य मद्रचनं कलत्राभिमुखं स्थितः । सर्वथोपपद्यते—परिभवा-
स्पदं दशाविपर्ययः । यावदन्यमवकाशमदगाहिष्ये । (परिक्रम्या-
वलोक्य च ।) हन्त, दृष्टमुपलक्षणं तस्या मार्गस्य ।

रक्तकदम्बः सोऽयं प्रियया घर्मान्तशांसि यस्येदम् ।

कुसुममसमग्रकेसरविषममपि कृतं शिखाभरणम् ॥ ६० ॥

किं न खलु शिलाभेदगतं नितान्तरक्तमिदमवलोक्यते ।

प्रभालेपी नायं हरिहतगजस्यामिषलवः

स्फुलिङ्गः स्यादशेर्गहनमभिवृष्टं पुनरिदम् ।

अरे रक्ताशोकस्तबकसमरागो मणिरयं

यमुद्धर्तुं पूषा व्यवसित इवालम्बितकरः ॥ ६१ ॥

स्तु } आदास्ये तावत् । (ग्रहणं नाटयति ।)

ग्रणयिनीबद्धास्वादो बाप्पाकुलनिजनयनः ।

गजपतिर्गहने दुःखितः परिभ्रमति क्षामितवदनः ॥ ६२ ॥

{ द्विपदिकयोपसृत्य गृहीत्वात्मगतम् ।)

मन्दारपुष्पैरधिवासितायां

यस्याः शिखायामयमर्पणयिः ।

सैव प्रिया संप्रति दुर्लभा मे

मैवैनमश्रूपहतं करोमि ॥ ६३ ॥

{ इत्युत्सृजति ।)

(नेपथ्ये ।)

रक्त, गृह्यतां गृह्यताम् ।

संगमनीयो मणिरिह शैलमुताचरणरागयोनिरयम् ।

आवहति धार्यमाणः संगममाशु प्रियजनेन ॥ ६४ ॥

राजा—(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) को मामनुशास्ति । (विलोक्य ।)

वान्मृगराजधारी । भगवन्, अनुगृहीतोऽहममुनोपदेशेन
गणिमादाय ।) हंहो संगममणे,

तया वियुक्तस्य निमग्नमध्यया
भविष्यसि त्वं यदि संगमाय मे ।

ततः करिष्यामि भवन्तमात्मनः

शिखामणिं बालमिवेन्दुमश्वरः ॥ ६९ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य च) अये, किं नु खलु कुसुमरहितामपि लतामिमां
पश्यता मया रतिरुपलभ्यते । अथवा स्थाने मम मनो रमते । इयं हि—

तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधेरवाश्रुभिः

शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्तपुष्पोद्गमा ।

चिन्तामौनमिवास्थिता मधुलिहां शब्दैर्विना लक्ष्यते

न्नण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥ ६६ ॥

यावदस्यां प्रियानुकारिण्यां लतायां परिष्वङ्गप्रणयी भवामि ।

लते प्रेक्षस्व विना हृदयेन भ्रमामि

यदि विधियोगेन पुनस्तां प्राप्स्यामि ।

तदारण्येन विना करोमि निर्भ्रान्ति

पुनर्न प्रवेशयामि तां कृतान्ताम् ॥ ६७ ॥

(इति चर्चरिक्तयोपसृत्य लतामालिङ्गति । तत्रस्तदीयस्थानमाक्रम्यैव प्रविष्टोर्वशी ।

राजा—(निमीलिताक्षः स्पर्शं नाटयित्वा ।) अये, उर्वशीगात्रस्य
शाद्विव निर्वृतं मे हृदयम् । पुनरस्ति विश्वासः । कुतः ?

समर्थये यत्प्रथमं प्रियां प्रति

क्षणेन तन्मे परिवर्ततेऽन्यथा ।

अतो विनिद्रे सहसा विलोचने

करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः ॥ ६८ ॥

(शैनरुन्मीलय चक्षुषी ।) कथं सत्यमेवोर्वशी । (इति मूर्च्छितः पतति ।)

—विक्रमोर्वशीये चतुर्थोऽङ्कः ।

Two music masters at the court of King Agnimitra,
each trying to prove his superiority
over the other.

गणदासः—कामं खलु सर्वस्यापि कुलविद्या बहुमता ।
न पुनरस्माकं नाट्यं प्रति मिथ्यागौरवम् । तथा हि—

देवानामिदमामनन्ति मुनयः शान्तं क्रतुं चाक्षुषं
रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा ।

त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते

नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम् ॥ ४ ॥

बकुलावलिका—(उपेत्य) आर्य, वन्दे ।

गणदासः—भद्रे, चिरं जीव ।

बकुलावलिका—आर्य, देवी पृच्छति—अप्युपदेशग्रहणे नाति-
क्लेशयति वः शिष्या मालविकेति ।

गणदासः—भद्रे, विज्ञाप्यतां देवी परमनिपुणा मेधाविनी
चेति । किं बहुना ?

यद्यत्प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै ।

तत्तद्विशेषकरणात्प्रत्युपदिशतीव मे बाला ॥ ५ ॥

बकुलावलिका—(आत्मगतम् ।) अतिक्रामन्तीमिवेरावतीं पश्यामि ।
(प्रकाशम्) कृतार्थेदानीं वः शिष्या, यस्या गुरुजन एवं तुप्यति ।

गणदासः—भद्रे, तद्विधानाममुलभत्वात्पृच्छामि—कुतो देव्या
तत्पात्रमानीतम् ?

बकुलावलिका—अस्ति देव्या वर्णाविरो भ्राता वीरसेनो नाम ।
स भर्त्रा नर्मदातीरेऽन्तपालदुर्गे स्थापितः । तेन शिल्पाधिकारे योग्येयं
दारिकेति भाणित्वा भगिन्या देव्या उपायनं प्रेषिता ।

गणदासः—(स्वगतम्) आकृतिविशेषप्रत्ययादेनामनूनवस्तुकां
संभावयामि । (प्रकाशम्) भद्रे, मयापि यशस्विना भवितव्यम् ।
यतः—

पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः ।

जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य ॥ ६ ॥

बकुलावलिका—अथ कुत्र वः शिष्या ?

गणदासः—इदानीमेव पञ्चाङ्गाभिनयमुपदिश्य मया विश्रम्यता-
मित्याभिहिता दीर्घिकावलोकनगवाक्षगता प्रवातंमासेवमाना तिष्ठति ।

बकुलावलिका—तेन हि पुनरनुजानातु मामार्यः । यावदस्या
आर्यस्य परितोषनिवेदनेनोत्साहं वर्धयामि ।

गणदासः—दृश्यतां सखी । अहमपि लब्धक्षणः स्वगृहं गच्छामि ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

(नेपथ्ये ।)

अलं बहु विकल्थ्य । राज्ञः समक्षमेवाक्योरधरोत्तरयोर्व्यक्ति-
र्भविष्यति ।

राजा—(आकर्ष्य ।) सखे, त्वत्सुनीतिपादपस्य पृष्पमुद्भिन्नम् ।

विदूषकः—फलमप्यचिरेण द्रक्ष्यसि ।

(ततः प्रविशति कंचुकी ।)

कञ्चुकी—देव, अमात्यो विज्ञापयति अनुष्ठिता प्रभोराज्ञेति ।
एतौ पुनर्हरदत्तगणदासौ

उभावभिनयाचार्यौ परस्परजयैषिणौ ।

त्वां द्रष्टुमुद्यतौ साक्षाद्भावाविव शरीरिणौ ॥ १० ॥

राजा—प्रवेशय ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रम्य ताभ्यां सह प्रविष्टः ।)
इत इतो भवन्तौ ।

गणदासः—(राजानं विलोक्य ।) अहो दुरासदो राजमहिमा ।

न च न परिचितो न चाप्यरम्य—

श्चकितमुपैमि तथापि पार्श्वमस्य ।

सलिलनिधिरिव प्रतिक्षणं मे

भवति स एव नवो नवोऽयमक्षणोः ॥ ११ ॥

हरदत्तः—महत्खलु पुरुषाकारमिदं ज्योतिः । तथा हि ।

द्वारे नियुक्तपुरुषाभिमतप्रवेशः

सिंहासनान्तिकचरेण सहोपसर्पन् ।

तेजोभिरस्य विनिवर्तितदृष्टिपातै-

र्वक्यादृते पुनरिव प्रतिवारितोऽस्मि ॥ १२ ॥

कञ्चुकी—एष देवः । उपसर्पतां भवन्तौ ।

उभौ—(उपेत्य) विजयतां देवः ।

राजा—स्वागतं भवन्त्याम् (परिजनं विलोक्य ।) आसने तावद्ब्र-
भवतोः ।

(उभौ परिजनोपनीतयोरासनयोरुपविष्टौ ।)

राजा—किमिदं शिष्योपदेशकाले युगपदाचार्याभ्यामत्रोपस्थानम् ।

गणदासः—देव, श्रूयताम् । तर्थादाभिनयविद्या शिक्षिता ।
दत्तप्रयोगश्चास्मि देवेन देव्या च परिगृहीतः ।

राजा—बाढं जाने । ततः किम् ।

गणदासः—सोऽहममुना हरदत्तेन प्रधानपुरुषसमक्षमयं मे न
पादरजसापि तुल्य इत्यधिकक्षितः ।

हरदत्तः—देव, अयमेव प्रथमं परिवादकरः । अत्रभवतः किल
मम च समुद्रपल्वलयोरिवान्तरमिति । तदत्रभवानिमं मां च शास्त्रे
प्रयोगे च विमृशतु । देव एव नौ विशेषज्ञः प्राश्निकः ।

विदूषकः—समर्थं प्रतिज्ञातम् ।

गणदासः—प्रथमः कल्पः । अवहितो देवः श्रोतुमर्हति ।

राजा—तिष्ठ यावत् । पक्षपातमत्र देवी मन्यते । तदस्याः
पण्डितकौशिकीसाहितायाः समक्षमेव न्याय्यो व्यवहारः ।

विदूषकः—सुष्ठु भवान्भणति ।

आचार्यौ—यद्देवाय रोचते ।

राजा—मौद्गल्य, अमुं प्रस्तावं निवेद्य पण्डितकौशिक्या सार्ध-
माहूयतां देवी ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रम्य सपरिव्राजिकया
देव्या सह प्रविष्टः ।) इत इतो भवती ।

भारिणी—(परिव्राजिकां विलोक्य ।) भगवति, हरदत्तस्य गणदा-
सस्य च संरम्भे कथं पश्यसि ।

परिव्राजिका—अलं स्वपक्षावसादशङ्कया । न परिहीयते प्रति-
वादिनो गणदासः ।

धारिणी—यद्यप्येवं राजपरिग्रहोऽस्य प्रधानत्वमुपहरति ।

परिव्राजिका—अयि, राज्ञीशब्दभाजनमात्मानमपि चिन्तयतु
भवती । पश्य ।

अतिमात्रभासुरत्वं पुष्यति भानोः परिग्रहादनलः ।

अधिगच्छति महिमानं चन्द्रोऽपि निशापरिगृहीतः ॥ १३ ॥

विदूषकः—अथि, उपस्थिता देवी पठिमार्दिकां पण्डितकौशिकीं
पुरस्कृत्य धारिणी ।

राजा—पश्याम्येनाम् । यैषा

मङ्गलालंकृता भाति कौशिक्या यतिवेषया ।

त्रयी विग्रहवत्येव सममध्यात्मविद्यया ॥ १४ ॥

परित्राजिका—(उपेत्य ।) विजयतां देवः ।

राजा—भगवति, अभिवादये ।

परित्राजिका—

महासारप्रसवयोः सदृशक्षमयोर्द्वयोः ।

धारिणीभूतधारिण्योर्भव भर्ता शरच्छतम् ॥ १५ ॥

धारिणी—जयत्वायपुत्रः ।

राजा—स्वागतं देव्यै । (परित्राजिकां विलोक्य ।) भगवति, क्रि-
यतामासनपरिग्रहः ।

(सव उपविशन्ति ।)

राजा—भगवति, अत्रभवतोर्हरदत्तगणदासयोः परस्परं विज्ञान-
संघर्षिणोर्भगवत्या प्राश्निकपदमध्यासितव्यम् ।

परित्राजिका—(सस्मितम्) अलमुपालम्भेन । पत्तने सति ग्रामे
रत्नपरीक्षा ।

राजा—नैतदेवम् । पण्डितकौशिकी खलु भगवती । पक्षपाति-
नाहं देवी च ।

आचार्यौ—सम्यगाह देवः । मन्व्यस्था भगवती नौ गुणदोषतः
परिच्छेत्तुमर्हति ।

राजा—तेन हि प्रस्तूयतां विवादः ।

परिव्राजिका—देव, प्रयोगप्रधानं हि नाट्यशास्त्रम् । किमत्र
वाग्व्यवहारेण । कथं वा देवी मन्यते ।

देवी—यदि मां पृच्छसि, एतेषां विवाद एव न मे रोचते ।

गणदासः—देव, न मां समानविद्यया परिभवनीयमवगन्तुमर्हसि ।

विदूषकः—भवति, पश्याम उरभ्रसंवादम् । किं मुधा वेत-
नदानेन ।

देवी—ननु कलहप्रियोऽसि ।

विदूषकः—मैवम् । अन्योन्यकलहप्रिययोर्मत्तहस्तिनोरेकतरस्मि-
न्ननिर्जिते कुत उपशमः ।

राजा—ननु स्वाङ्गसौष्ठवातिशयमुभयोर्दृष्टवती भगवती ।

परिव्राजिका—अथ किम्

राजा—तदिदानीमतः परं किमाभ्यां प्रत्याययितव्यम् ।

परिव्राजिका—तदेव वक्तुकामास्मि ।

श्लिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था

संक्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता ।

यस्योभयं साधु स शिक्षकाणां

धुरि प्रतिष्ठापायितव्य एव ॥ १६ ॥

विदूषकः—श्रुतमार्याभ्यां भगवत्या वचनम् । एष पिण्डितार्थ
उपदेशदर्शनान्निर्णय इति ।

हरदत्तः—परमभिमतं नः ।

गणदासः—देवि, एवं स्थितम् ।

देवी—यदा पुनर्मन्दमेधाः शिष्या उपदेशं मलिनयन्ति, तदा-
चार्यस्य दोषो नु ।

राजा—देवि, एवमापठ्यते । विनेतुरद्रव्यपरिग्रहोऽपि बुद्धि-
लाघवं प्रकाशयतीति ।

देवी—(स्वगतम्) कथमिदानीम् । (गणदासं विलोक्यप्रकाशम् ।)
अलमार्यपुत्रस्योत्साहकारणं मनोरथं पूरयित्वा । विरम निरर्थ-
कादारम्भात् ।

विदूषकः—सुष्ठु भवती भणति । भो गणदास, संगीतपदं
लब्ध्वा सरस्वत्युपायनमोदकान्खादतः किं ते सुखनिग्रहेण विवादेन ।

गणदासः—सत्यसमयमेवार्थो देवीवाक्यस्य । श्रूयतामवसरप्रा-
प्तमिदानीम् ।

लब्धास्पदोऽस्मीति विवादभीरो-

स्तितिक्षमाणस्य परेण निन्दाम् ।

यस्यागमः केवलजीविकायै

तं ज्ञानपण्यं वाणिजं वदन्ति ॥ १७ ॥

देवी—अचिरोपनीतायां शिष्यायां पुनः प्रतिष्ठितस्योपदेशस्या-
न्याय्यं प्रकाशनम् ।

गणदासः—अत एव मे निर्वन्धः ।

देवी—तेन हि द्वावप्युपदेशं भगवत्यै दर्शयतम् ।

परिव्राजिका—देवि, नैतन्न्याय्यम् । सर्वज्ञास्याप्येकाकिनो
निर्णयाभ्युपगमो दोषाय ।

देवी—(जनान्तिकम् ।) मूढे परित्राजिके, मां जाग्रतीमपि सुप्तामिव करोषि । (इति सासूयं परावर्तते)

(राजा देवीं परित्राजिकायै दर्शयति ।)

परित्राजिका—

अनिमित्तमिन्दुवदने किमत्र भवतः पराङ्मुखी भवसि ।

प्रभवन्त्योऽपि हि भर्तृषु कारणकोपाः कुटुम्बिन्यः ॥ १८ ॥

विदूषकः—ननु सकारणमेव । आत्मनः पक्षो रक्षितव्यः ।

(गणदासं विलोक्य) दिष्ट्या कोपव्याजेन देव्या परित्रातो भवान् ।

सुशिक्षितोऽपि सर्व उपदेशेन निष्णातो भवति ।

गणदासः—देवि, श्रूयताम् । एवं जनो गृह्णाति । तदिदानीम्

विवादे दर्शयिष्यामि क्रियासंक्रान्तिमात्मनः ।

यदि मां नानुजानासि परित्यक्तोऽस्म्यहं त्वया ॥ १९ ॥

(आसनादुत्थातुमिच्छति ।)

देवी—(स्वगतम्) का गतिः । प्रभवत्याचार्यः शिष्यजनस्य ।

गणदासः—चिरमपदे शङ्कितोऽस्मि । (राजानमवलोक्य) अनुज्ञातं

देव्या । तदाज्ञापयतु देवः कारभिनभिनयवस्तुन्युपदेशं दर्शयिष्यामि ।

राजा—यदादिशति भगवती ।

परित्राजिका—किमपि देव्या मनसि वर्तते । ततः शङ्कितास्मि ।

देवी—भण विश्वब्धम् । प्रभवति प्रभुरात्मनः परिजनस्य ।

राजा—मम चेति ब्रूहि ।

देवी—भगवति, भणेदानीम् ।

परित्राजिका—देव, शर्मिष्ठायाः कृतिं चतुष्पदोत्थं छलिकं

दुष्प्रयोज्यमुदाहरन्ति । तत्रैकार्थसंश्रयमुभयोः प्रयोगं पश्यामि ।

तावता ज्ञायत एवात्र भवतोरुपदेशान्तरम् ।

आचार्यौ—यदाज्ञापयति भगवती ।

विदूषकः—तेन हि द्वावपि वर्गौ प्रेक्षागृहे संगीतरचनां कृत्वा तत्रभवतो दूतं प्रेषयतम् । अथवा मृदङ्गशब्द एव न उत्थापयिष्यति ।

हरदत्तः—तथा । (इत्युत्तिष्ठति)

(गणदासो धारिणीमवलोकयति ।)

देवी—(गणदासं विलोक्य) विजयी भव ।

(आचार्यौ प्रस्थितौ)

परित्राजिका—इतस्तावत् ।

आचार्यौ—(परिवृत्य ।) इमौ स्वः ।

परित्राजिका—निर्णयाधिकारे ब्रवीमि । सर्वाङ्गसौष्ठवाभिव्यक्तये विगतनेपथ्ययोः पात्रयोः प्रवेशोऽस्तु ।

उभौ—नेदमावयोरुपदेश्यम् । (इति निष्क्रान्तौ)

देवी—(राजानमवलोक्य) यदि राजकार्येष्वदीदृश्युपायनिपुणतार्यपुत्रस्य, तत शोभनं भवेत् ।

राजा—

अलमन्यथां गृहीत्वा न खलु मनस्विनि मया प्रयुक्तमिदम् ।

प्रायः समानविद्याः परस्परयशःपुरोभागाः ॥ ३० ॥

(नेपथ्ये मृदङ्गध्वनिः । सर्वे कर्णं ददति ।)

परित्राजिका—हन्त । प्रवृत्तं संगीतम् । तथा ह्येषा

जीमूतस्तानितविशङ्किभिर्मयूरैरुदग्रीवैरनुरसितस्य पुष्करस्य ।

निर्हादिन्युपाहितमव्यमस्वरोत्था मायूरी मदयति मार्जना मनांसि ॥ २१ ॥

राजा—देवि, तस्याः सामाजिका भवामः ।

देवी—(स्वगतम् ।) अहो अविनय आर्यपुत्रस्य ।

(सर्वे उत्तिष्ठन्ति ।)

विदूषकः—(अपवार्य ।) भोः, धीरं गच्छामः । तत्र भवती धारिणिः ।

वाद्यिष्यति ।

राजा—

धैर्याविलम्बिनमपि त्वरयति मां मुरजवाद्यरागोऽयम् ।

अवतरतः सिद्धिपथं शब्दः स्वमनोरथस्यव ॥ २२ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

—मालविकाग्निमित्रे प्रथमोऽङ्कः ।

A meeting arranged before King Agnimitra ostensibly to test the skill of the rival musician, but really to obtain the sight of Malvika who was closely watched by the Queen.

राजाः प्रविशति संगीतरचनायामासनस्थो राजा सवयस्यो धारिणी परिव्राजिकाः विभवतश्च परिवारः ।)

राजा—भगवति, अत्र भवतोराचार्ययोः प्रथमं कतरस्योपदेशं कुरुतः ।

परिव्राजिका—तनु समानेऽपि ज्ञानवृद्धभावे वयोवृद्धत्वाद्गण-
नः पुरस्कारमर्हति ।

राजा—मौद्गल्य, एवमत्र भवतोरावेद्य नियोगमशून्यं कुरु ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य ।)

गणदासः—देव, शर्मिष्ठायाः कृतिर्लयमध्या चतुष्पदास्ति ।

तस्याश्चतुर्थवस्तुनः प्रयोगमेकमनाः श्रोतुमर्हति देवः ।

राजा—आचार्य, बहुमानादवहितोऽस्मि ।

(निष्क्रान्तो गणदासः ।)

राजा—(जनान्तिकम् ।) वयस्य,

नेपथ्यपरिगतायाश्चक्षुर्दर्शनसमुत्सुकं तस्याः ।

संहर्तुमधीरतया व्यवसितमिव मे तिरस्करिणिम् ॥ १ ॥

विदूषकः—(अपवार्य ।) उपस्थितं नयनमधु संनिहितमक्षिकं

च । तदप्रमत्त इदानीं पश्य ।

(ततः प्रविशत्याचार्यावेक्ष्यमाणाङ्गसौष्ठवा मालविका ।)

विदूषकः—(जनान्तिकम् ।) पश्यतु भवान् । न खल्वस्याः

प्रतिच्छन्दात्परिहीयते मधुरता ।

राजा—(अपवार्य ।) वयस्य,

चित्रगतायामस्यां कान्तिविसंवाद्शङ्कि मे हृदयम् ।

संप्रति शिथिलसमाधिं मन्ये येनेयमालिखिता ॥ २ ॥

गणदासः—वत्से, मुक्तसाध्वसा सत्त्वस्था भव ।

राजा—(आत्मगतम् ।) अहो सर्वस्थानानवद्यता रूपविशेषस्य ।

तथाहि ।

दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः

संक्षिप्तं निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।

मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावरालाङ्गुली

छन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसि श्लिष्टं तथास्या वपुः ॥ ३ ॥

मालविका—(उपगानं कृत्वा चतुष्पदवस्तु गायति ।)

दुर्लभः प्रियो मे तस्मिन्भव हृदय निराश-

महो अपाङ्गो मे परिस्फुरति किमपि वामः ।

एष स चिरदृष्टः कथं पुनरुपनेतव्यो

नाथ मां परार्थीनां त्वयि परिगणय सतृष्णाम् ॥ ४ ॥

(ततो यथारसमभिनयति ।)

विदूषकः—(जनान्तिकम् ।) भो; चतुष्पदवस्तुकं द्वारीकृत्य

त्वय्युपस्थापित आत्मा तत्रभवत्या ।

राजा—सखे, एवमेव समापि हृदयम् । अनया खलु

जनमिममचरक्तं विद्धि नाथेति गेये

वचनमभिनयन्त्याः स्वाङ्गनिर्देशपूर्वम् ।

प्रणयगतिमदृष्ट्वा धारिणीसिनिकर्षा-

दहमपि नुकुमारप्रार्थनाव्याजमुक्तः ॥ ५ ॥

(मालविका गतान्ते निष्क्रमितुमारब्धा ।)

विदूषकः—भवति, तिष्ठ किञ्चित् । वो विस्मृतः कर्मभेदः । तं

ज्ञावत्प्रक्ष्यामि ।

गणदासः—भद्रे, उपदेशविशुद्धा यातुमर्हसि ।

(मालविका निवृत्त्य स्थिता ।)

राजा—(आत्मगतम् ।) अहो, सर्वास्वस्थासु चारुता शोभा-

न्तरं पुष्यति । तथा हि ।

वामं संधिस्तिमितवलयं न्यस्य हस्तं नितम्बे

कृत्वा श्यामाविटपसदृशं खस्तमुक्तं द्वितीयम् ।

पादाङ्गुष्ठालुलितकुसुमे कुट्टिमे पातिताक्षं

नृत्तादस्याः स्थितमतितरां कान्तमृज्वायतार्धम् ॥ ६ ॥

देवी—ननु गौतमवचनमध्यार्यो हृदये करोति ।

गणदासः—देवि, मा मैवम् । दैवप्रत्ययात्संभाव्यते सूक्ष्मदर्शितः ।

गौतमस्य ।

मन्दोऽप्यमन्दतामेति संसर्गेण विपाश्चितः ।

पङ्काच्छिदः फलस्येव निकषेणाविलं पयः ॥ ७ ॥

(विदूषकं विलोक्य ।) ततः शृणुमो वयं दिवक्षितमार्यस्य ।

विदूषकः—(गणदासं विलोक्य) कौशिकीं तावत्पृच्छ । पश्चाद्यो
मया कर्मभेदो दृष्टस्तं भणिष्यामि ।

गणदासः—भगवति, यथादृष्टमभिधीयताम् । गुणो वा दोषो वा ।

परिव्राजिका—यथादृष्टं सर्वमनवद्यम् । कुतः ।

अङ्गैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः

पादन्यासो लयमनुगतस्तन्मयत्वं रसेषु ।

शाखायोनिर्मुद्गुरभिनयस्तद्विकल्पानुवृत्तौ

भावो भावं नुदति विषयाद्रागबन्धः स एव ॥ ८ ॥

गणदासः—देवः कथं वा मन्यते ।

राजा—वयं स्वपक्षे शिथिलाभिमानाः संवृत्ताः ।

गणदासः—अद्य नर्तयितास्मि ।

उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः ।

श्यामायते न युष्मामु यः काञ्चनमिवाश्लिषु ॥ ९ ॥

देवी—दिष्ट्या परिक्षिताराधनेनार्यो वर्धते ।

गणदासः—देवीपरिग्रह एव वृद्धिहेतुः । (विदूषकं विलोक्य ।)

गौतम, वदेदानीं यत्ते मनसि वर्तते ।

विदूषकः—प्रथमोपदेशदर्शने प्रथमं ब्राह्मणस्य पूजा कर्तव्या ।
सा ननु वो विस्मृता ।

परिव्राजिका—अहो प्रयोगाभ्यन्तरः प्रश्नः ।

(सर्वे प्रहसिताः ।)

(मालविका स्मितं करोति ।)

राजा—(आत्मगतम्) उपात्तसारश्चक्षुषा मे स्वविषयः । यद्नेत्र

स्मयमानमायताक्ष्याः किञ्चिदभिव्यक्तदशनशोभि मुखम् ।

असमग्रलक्ष्यकेसरमुच्छ्वसदिव पङ्कजं दृष्टम् ॥ १० ॥

गणदासः—महाब्राह्मण, न खलु प्रथमं नेपथ्यप्रदर्शनमिदम् ।
अन्यथा कथं त्वामर्चनीयं नार्चयिष्यामः ।

विदूषकः—मया नाम मुग्धचातकेनेव शुष्कघनगार्जितेऽन्तरिक्षे
जलपानमिष्टम् । अथवा पण्डितसंतोषप्रत्यया ननु मूढजातिः । यतोऽ
त्रभवत्या शोभनं भणितं ततोऽस्यै इदं पारितोषिकं प्रयच्छामि ।
(इति राज्ञो हस्तात्कटकमाकर्षति ।)

देवी—तिष्ठ तावत् । गुणान्तरमजानन्किनिमित्तं त्वमाभरणं
ददासि ।

विदूषकः—परकीयमिति कृत्वा ।

देवी—(आचार्ये विलेक्य) आर्यगणदास, दर्शितोपदेशा त्वे
शिष्या ।

गणदासः—वत्से, प्रतिष्ठस्वेदानीम् ।

(मालविका स्नेहाचार्येण निष्क्रान्ता ।)

विदूषकः—(जनान्तिकम्) एतावान्मे मतिविभवो भवन्तं सेवितुम् ।

राजा—अलमलं परिच्छेदेन । अहं हि

भाग्यास्तमयमिवाक्ष्णोर्हृदयस्य महोत्सवावसानमिव ।

द्वारपिधानमिव धृतेर्मन्ये तस्यास्तिरस्करणम् ॥ ११ ॥

विदूषकः—(जनान्तिकम् ।) दरिद्र इवातुरो वैद्येनौषधं दीयमान-
मिच्छसि ।

(प्रविश्य ।)

हरदत्तः—देव, मदीयमिदानीं प्रयोगमवलोकयितुं क्रियतां
प्रसादः ।

राजा—(अन्तिमगतम् ।) अवसितो दर्शनार्थः । (दाक्षिण्यमवलम्ब्य
प्रकाशम् ।) ननु पर्युत्सुका एव वयम् ।

हरदत्तः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

(नेपथ्ये)

वैतालिकः—जयतु जयतु देवः । उपाखण्डो मध्यान्हः । तथा हि ।

पत्रच्छायासु हंसा मुकुलितनयना दीर्घिकापद्मिनीनां

सौधान्यत्यर्थतापाद्वलमिपरिचयद्वेषिपारावतानि ।

विन्दुक्षेपान्पिपासुः परिसरति शिखी भ्रान्तिमाद्वारियन्त्रं

सर्वैरुत्रैः समग्रस्त्वमिव नृपगुणैर्दीप्यते सप्तसप्तिः ॥ १२ ॥

विदूषकः—अविध अविध । अस्माकं पुनर्भोजनवेलोपस्थिता ।
उचितवेलातिक्रमे चिकित्सका दोषमुदाहरन्ति । (हरदत्तं विलोक्य ।)
किमिदानीं भणसि ।

हरदत्तः—नास्ति वचनस्यान्यस्यावकाशोऽत्र ।

राजा—तेन हि त्वदीयमुपदेशं श्रो वयं द्रक्ष्यामः । विश्राम्यतु
भवान् ।

हरदत्तः—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

—मालविकाग्निमित्रे द्वितीयोऽङ्कः ।

Vidushaka cleverly arranging to bring about the meeting of King Agnimitra and Malavika.

विदूषकः—एतत्प्रमदवनं पवनदरचलाभिः पल्लवाङ्गुलिभिस्त्वरयतीव भवन्तं प्रवेष्टुम् ।

राजा—(स्पर्शसुखं रूपयित्वा ।) अभिजातः खलु वसन्तः । सखे, पश्य ।

आमत्तानां श्रवणभुभगैः कूजितैः कौकिलानां

सानुक्रोशं मनसिजरुजः सह्यतां पृच्छतेव ।

अङ्गे चूतप्रसवसुरभिर्दक्षिणो मारुतो मे

सान्द्रस्पर्शः करतल इव व्यापृतो माधवेन ॥ ४ ॥

राजा—(विस्मयात् ।) एतदवलोकयामि ।

रक्ताशोकरुचा विशेषितगुणो बिम्बाधरालक्तकः

प्रत्याख्यातविशेषकं कुरबकं श्यामावदातारुणम् ।

आक्रान्ता तिलकक्रिया च तिलकैर्लग्नद्विरेफाञ्जनैः

सावज्ञेव मुखप्रसाधनविधौ श्रीर्माधवी योषिताम् ॥ ५ ॥

(उभौ नाय्येनोद्यानशोभां निर्वर्णयतः ।)

(ततः प्रविशति पर्युत्सुका भालविका ।)

मालविका—अविज्ञातहृदयं भर्तारमभिलषन्त्यात्मनोऽपि तावच्छ्रुजामि । कुतो विभवः स्निग्धस्य सखीजनस्येमं वृत्तान्तमाख्यातुम् । न जानेऽप्रतिकारगुरुकां वेदनां कियन्तं कालं मदनो मां नेष्यतीति । आ, कुत्र खलु प्रस्थितास्मि । आदिष्टास्मि देव्या । गौतमचापलादोलापरिभ्रष्टायाः सरुजो मम चरणः । त्वं तावद्गत्वा तपनीयाशोकस्य दोहदं निर्वर्तयेति । यद्यसौ पञ्चरात्राम्यन्तरे कुसुमं दर्शयति, ततोऽ

हमभिलाषपूरयितृकं प्रसादं दास्यामीति । यावन्नियोगभूमिं प्रथमं
ग्रता भवामि, तावदनुपदं मम चरणालंकारहस्तया बकुलावलिकयाग-
न्तव्यम्, पारिदेवयिष्यामि तावाद्विस्त्रब्धं मुहूर्तकम् । (इति परिक्रामति)

विदूषकः—(दृष्ट्वा ।) वयस्य, एतत्खलु सीधुपानोद्वेजितस्य मत्स्य-
ण्डिकोपनता ।

राजा—अयि, किमेतत् ।

विदूषकः—एषा नातिपरिचारवेषोत्सुकवदनैकाकिनी मालविका-
ऽदूरे वर्तते ।

राजा—(सहर्षम्) कथं मालविका ।

विदूषकः—अथ किम् ।

राजा—शक्यमिदानीं जीवितमवलम्बितुम् ।

त्वदुपलभ्य समीप्सितां प्रियां

हृदयमुच्छ्वासितं मम विक्रवम् ।

तरुवृतां पथिकस्य जलार्थिनः

सरितमारसितादिव सारसात् ॥ ६ ॥

अथ क्व तत्रभवती ।

विदूषकः—एषा तरुराजिमव्यान्निष्क्रान्तेत एवाभिवर्तमाना
दृश्यते ।

राजा—(विलोक्य सहर्षम् ।) वयस्य, पश्यामि ।

विपुलं नितम्बविम्बे मध्ये क्षामं समुन्नतं कुचयोः ।

अत्यायतं नयनयोर्मम जीवितमेतदायाति ॥ ७ ॥

सखे, पूर्वस्मादितिमनोहरमवस्थान्तरमुपारूढा तत्रभवती । तथा हि ।

शरकाण्डपाण्डुगण्डस्थलेयमाभाति परिमिताभरणा ।

माधवपरिणतपत्रा कतिपयकुसुमेव कुन्दलता ॥ ८ ॥

विदूषकः—एषापि भवानिव मदनव्याधिना परिमृष्टा भविष्यति ।

राजा—सौहार्दमेवं पश्यति ।

मालविका—अयं स सुकुमारदोहदापेक्षी अगृहीतकुसुमनेपथ्य
उत्कण्ठिताया ममाशोकोऽनुकरोति । यावदस्य प्रच्छायशीतले
शीतले शिलापट्टके निषण्णात्मानं विनोदयामि ।

विदूषकः—श्रुतं भवता । उत्कण्ठितास्मीति तन्न भवती मन्त्रयति ।

राजा—नैतावता भवन्तं प्रसन्नतर्कं मन्ये । कुतः ।

बोढा• कुरबकरजसां किसलयपुटमेदशीकरानुगतः ।

अनिमित्तोत्कण्ठामपि जनयति मनसो मलयजातः ॥ ९ ॥

(मालविकोपविष्टा ।)

राजा—सखे; इतस्तावत् । आवां लतान्तरितौ भवावः ।

विदूषकः—इरावतीमिवादूरे समर्थये ।

राजा—नहि कमलिनीं लब्ध्वा ग्राहमपेक्षते मतङ्गजः ।

(इति विलोकमन्त्रिस्थतः ।)

मालविका—हृदय, निरवलम्बनादतिभूमिलङ्घिनस्ते मनोरथा-
द्विरम । किं मामायास्य ।

(विदूषको राजानमपेक्षते ।)

राजा—प्रिये, पश्य वामत्वं स्नेहस्य ।

औत्सुक्यहेतुं विवृणोषि तत्त्वं

तत्त्वावबोधैकरसो न तर्कः ।

तथापि रम्भोरु करोमि लक्ष्य-

मात्मानमेषां परिदेवितानाम् ॥ १० ॥

विदूषकः—सांप्रतं भवतो निःसंशयं भविष्यति । एषार्पितमद्वन-
संदेशा विविक्ते एनां बकुलावसिकोपस्थिता ।

राजा—अपि स्मरेदसावस्मदभ्यर्थनाम् ।

विदूषकः—किमिदानीमेषा दास्या दुहिता तव गुरुकं संदेशं
विस्मरति । अहं तावन्न विस्मरामि ।

(प्रविश्य चरणालंकारहस्ता ।)

बकुलावलिका—अपि सुत्रं सख्याः ।

मालविका—अहो बकुलावलिका । सखि, स्वागतं ते । उपविश ।

बकुलावलिका—(उपविश्य ।) सखि, त्वमिदानीं योग्यतया
नियुक्ता । तस्मादेकं चरणमुपनय । यावत्सालक्तकं सनूपुरं च करोमि ।

मालविका—(आत्मगतम् ।) हृदय, सुखितयालमुपस्थितोऽयं
विभव इति । कथमिदानीमात्मानं मोचयेयम् । अथवेदानीमेतद्वेक-
मृत्युमण्डनं मे भविष्यति ।

बकुलावलिका—किं विचारयसि । उत्सुका खल्वस्य तपनी-
याशोकस्य मुकुलोद्गमे देवी ।

राजा—कथमशोकदोहदानिमित्तोऽयमारम्भः ।

विदूषकः—किंनु खलु जानासि त्वम् । मम कारणाद्देवी माम-
न्तःपुरनेपथ्येन योजयिष्यतीति ।

मालविका—सखि, मर्षय तावदेनम् । (इति पादमुपहरति ।)

बकुलावलिका—अयि, शरीरमासि मे । (इति नाट्येन चरणसं-
स्कारमारभते ।)

राजा—

चरणान्तनिवेशितां प्रियायाः

सरसां पश्य वयस्य रागरेखाम् ।

प्रथमामिव पल्लवप्रसूतिं

हरदग्धस्य मनोभवद्रुमस्य ॥ ११ ॥

विदूषकः—चरणानुरूपस्तत्रभवत्या अधिकार उपक्षिप्तः ।

राज —सम्यगाह भवान् ।

नवकिसलयरागेणाग्रपादेन बाला

स्फुरितनखरुचा द्वौ हन्तुमर्हत्यनेन ।

अकुसुमितमशोकं दोहदापेक्षया वा

प्रणमितशिरसं वा कान्तमार्द्रापराधम् ॥ १२ ॥

विदूषकः—प्रहरिष्यति तत्रभवती त्वामपराद्धम् ।

राजा—मूर्धा प्रतिगृहीतं वचः सिद्धिदार्शिनो ब्राह्मणस्य ।

—मालविकाग्निमित्रे तृतीयोऽङ्कः ।

The success of the clever move of Vidushaka in securing Malavika for King Agnimitra.

(ततः प्रविशति मालविका बकुलावलिका च ।)

बकुलावलिका—साखि, प्रणम भर्तारम् ।

मालविका—नमस्ते ।

राजा—शङ्के मे प्रतिकृतिं निर्दिशति ।

मालविका—(सहर्षम् । द्वारमवलोक्य ।) साखि, मां विप्र

भयसि ।

राजा—हर्षविषादाभ्यामत्रभवत्याः प्रीतोऽस्मि ।

सूर्योदये भवति या सूर्यास्तमये च पुण्डरीकस्य ।

वदनेन सुवदनायास्ते समवस्थे क्षणादूढे ॥ ७ ॥

बकुलावलिका—नन्वेष चित्रगतो भर्ता ।

उभे—(प्रणिपत्य ।) जयतु भर्ता ।

मालविका—सखि, तदा संभ्रमदृष्टे भर्तू रूपे यथा न वितृ-
ष्णास्मि, तथाद्यापि मया भावितोऽवितृष्णदर्शनो भर्ता ।

विदूषकः—श्रुतं भवता । तत्रभवती चित्रे यथा दृष्टस्तथा दृष्टो
भवानिति मन्त्रयति । मुधेदानीं मञ्जूषेव रत्नभाण्डं यौवनगर्वं वहसे ।

राजा—सखे, कुतूहलवानपि निसर्गशालीनः स्त्रीजनः । पश्य ।

कात्स्न्येन निर्वर्णयितुं च रूप-

मिच्छन्ति तत्पूर्वसमागमानाम् ।

न च प्रियेष्वायतलोचनानां

समग्रवृत्तीनि विलोचनानि ॥ ८ ॥

मालविका—सखि, कैषा पार्श्वपरिवृत्तवदनेन भर्त्रा मे स्निग्धया
दृष्ट्या निव्यायते ।

बकुलावलिका—नन्वियं पार्श्वगतेरावती ।

मालविका—सखि, अदक्षिण इव भर्ता मे प्रतिभाति । यः
सर्वं देवीजनमुज्झित्वैकस्या मुखे बद्धलक्ष्यः ।

बकुलावलिका—(आत्मगतम् ।) चित्रगतं भर्तारं परमार्थतः
संकल्प्यासूयति । भवतु । क्रीडिष्यामि तावदेतया । सखि, भर्तु-
र्वलमैषा ।

मालविका—ततः किमिदानीमात्मानमायासायिष्यामि । (इति
सासूयं परावर्तते ।)

जा—सखे, पश्य ।

भ्रूभङ्गभिन्नतिलकं स्फुरिताधरोष्ठं

सामूयमाननमितः परिवर्तयन्त्या ।

कान्तापराधकुपितेष्वनया विनेतुः

संदर्शितेव ललिताभिनयस्य शिक्षा ॥ ९ ॥

दूषकः—अनुनयसज्ज इदानीं भव ।

लविका—आर्यगौतमोऽत्र न संसेवते । (पुनःस्थानान्तराभि-
वतुमिच्छति ।)

लविका—(मालविकां रुद्ध्वा ।) न खलु कुपितेदानीं त्वम् ।

लविका—यदि चिरं कुपितामेव मां मन्यसे, एष प्रत्यानीयते

जा—(उपेत्य ।)

कुप्यसि कुवलयनयने चित्रार्पितचेष्टया किमेतन्मे ।

ननु तव साक्षादयमहमनन्यसाधारणो दासः ॥ १० ॥

लविका—जयतु भर्ता ।

लविका—(आत्मगतम् ।) कथं चित्रगतो भर्ता मयासूयितः ।

सप्रणयवदनमञ्जलिं करोति ।)

(राजा मदनकातर्यं रूपयति ।)

दूषकः—किं भवानुदासीन इव ।

जा—अविश्वसनीयत्वात्सख्यास्तव ।

दूषकः—अत्रभवत्यामयं तवाविश्वासः

जा—श्रूयताम् ।

पथि नयनयोः स्थित्वा स्थित्वा तिरोभवति क्षणा-
त्सरति सहसा बाह्वोर्मध्यं गतापि सखी तव ।

मनासिजरुजा क्लिश्यत्येवं समागममायया

कथमिव सखे विस्त्रब्धं स्यादिमां प्रति मे मनः ॥ ११ ॥

बकुलावलिका—सखि, बहुशः किल भर्ता विप्रलब्धः । ताव-
त्त्वयात्मा विश्वसनीयः क्रियताम् ।

मालविका—सखि, मम पुनर्मन्दभाग्यायाः स्वप्नसमागमोऽपि
भर्तुर्दुर्लभ आसीत् ।

बकुलावलिका—भर्ता कथयत्वस्या उत्तरम् ।

राजा—

उत्तरेण किमात्मैव पञ्चबाणाशिसाक्षिकम् ।

तव सख्यै मया दत्तो न सेव्यः सेविता रहः ॥ १२ ॥

बकुलावलिका—अनुगृहीताः स्मः ।

विदूषकः—(पारिक्रम्य ।) बकुलावलिके, एष बालाशोकवृक्षस्य
पल्लवानि लङ्घयति हरिणः । निवारयाम एनम् ।

बकुलावलिका—तथा ।

राजा—वयस्य, एवमेवास्मिन्क्षणक्षणेऽवहितेन त्वया भवितव्यम् ।

विदूषकः—एवमपि गौतमः संदिश्यते ।

बकुलावलिका—(पारिक्रम्य ।) आर्य गौतम, अहमप्रकाशे
तिष्ठामि । त्वं द्वाररक्षको भव ।

विदूषकः—युज्यते ।

(निष्क्रान्ता बकुलावलिका ।)

विदूषकः—इमं तावत्स्फटिकस्तम्भमाश्रितो भवामि । (इति तथा
कृत्वा ।) अहो सुखस्पर्शता शिलाविशेषस्य । (इति निद्रायते ।)

(मालविका ससाध्वसा तिष्ठति ।)

राजा—

विसृज सुन्दरि संगमसाध्वसं
तव चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।
परिगृहाण गते सहकारतां
त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि ॥ १३ ॥

मालविका—देव्या भयेनात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयामि

राजा—अयि, न भेतव्यम् ।

मालविका—(सोपालम्भम् ।) यो न बिभेति, स मया भट्टिनी-
दर्शने दृष्टसामर्थ्यो भर्ता ।

राजा—

दाक्षिण्यं नाम विम्बोष्ठि बैम्बिकांना कुलव्रतम् ।

तन्मे दीर्घाक्षि ये प्राणास्ते त्वदाशानिवन्धनाः ॥ १४ ॥

तदनुगृह्यतां चिरानुरक्तोऽयं जनः । (इति संक्षेपमुपजनयति ।)

(मालविका परिहरति ।)

राजा—(आत्मगतम् ।) रमणीयः खलु नवाङ्गनानां मदनविष-
यावतारः । तथा हि ।

हस्तं कम्पयते सृणद्धि रशनाव्यापारलोलाङ्गुलीः

स्वौ हस्तौ नयति स्तनावरणतामालिङ्ग्यमाना बलात् ।

।। तुं पक्ष्मलनेत्रमुन्नमयतः साचीकरोत्याननं

व्याजेनाप्यभिलाषपूरणमुखं निर्वर्तयत्येव मे ॥ १५ ॥

मालविकाग्निमित्रे चतुर्थोऽङ्कः ।

शिवपार्वतीसंवादः

Dialogue between Parvati (who was Practising austerities to secure God Shiva as her husband) and God Shiva who in the disguise of a Brahman had been to her to dissuade her from that resolve.

तमातिथेयी बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।
 भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां वपुर्विशेष्वतिगौरवाः क्रियाः ३१
 विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सात्क्रियां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
 उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः ॥ ३२ ॥
 अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।
 अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥
 अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
 चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥ ३४ ॥
 अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्थदर्भप्रणयापहारिषु ।
 य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनैस्तवाक्षिसादृश्यामिव प्रयुञ्जते ॥ ३५ ॥
 यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
 तथाहि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥
 विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिस्तथा न गाङ्गः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।
 यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलैर्महीधरः पावित एष सान्वयः ॥ ३७ ॥
 अनेन धर्मः साविशेषमद्य मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ।
 त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३८ ॥

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं संप्रतिपत्तुमर्हसि ।
 यतः सतां संनतगात्रि संगतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥ ३९ ॥
 अतोऽत्र किञ्चिद्भवतीं बहुक्षमां द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।
 अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥
 कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसखिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।
 अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयस्तपःफलं स्यात्किमतः परं वद ॥ ४१ ॥
 भवत्यनिष्टादपि नाम दुःमहान्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरदृशी ।
 विचारमार्गप्राहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च कृशोदरि त्वयि ॥ ४२ ॥
 अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु कतः पितुर्गृहे ।
 पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं प्रसारयेत्पन्नगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥
 किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् ।
 वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी यद्यस्त्रणाय कल्पते ॥ ४४ ॥
 दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
 अथोपयन्तारमलं समाधिना न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ४५ ॥
 निवेदितं निश्चसितेन सोप्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
 न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥ ४६ ॥
 अहो स्थिरः कोऽपि तवोप्सितो युवा चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।
 उपेक्षते यः श्लथलम्बिनीर्जटाः कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः ॥ ४७ ॥
 मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्षितां दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् ।
 शशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥ ४८ ॥
 अवैमि सौभाग्यमदेन वाञ्छितं तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।
 करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषो न वक्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥ ४९ ॥

क्रियच्चिरं श्राम्यसि गौरि विद्यते ममापि पूर्वाश्रमसंचितं तपः ।
 तदर्धभागेन लभस्व काङ्क्षितं वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥ ९० ॥
 इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।
 अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं विवर्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ॥ ९१ ॥
 सखी तदीया तमुवाच वणिनं निबोध साधो तव चेत्कुतूहलम् ।
 यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं कृतं तपः साधनमेतया वपुः ॥ ९२ ॥
 इयं महेन्द्रप्रभृतीनिधिश्रियश्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।
 अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्पिनाकराणि पतिमाप्नुमिच्छति ॥ ९३ ॥
 असह्यहुंकारनिवर्तितः पुरा पुरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।
 इमां हृदि व्यायतपातमस्तिणोद्विशोर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥ ९४ ॥
 तदाप्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूमरालका ।
 न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसंघातशिलातलेष्वपि ॥ ९५ ॥
 उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः सवाप्पकण्ठस्त्रलितैः पदैस्त्रियम् ।
 अनेकशः किंनरराजकन्यका वनान्तसंगीतसखीररोदयत् ॥ ९६ ॥
 त्रिभागशेषासु निशामु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
 क्व नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवागसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥ ९७ ॥
 यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।
 इति स्वहस्तोल्लिखितश्च मुग्धया रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥ ९८ ॥
 यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेरपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
 तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरोरियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ९९ ॥
 द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।
 न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते मनोरथोऽस्याः शशिभौलिसंश्रयः ॥ १०० ॥

न वोद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा मन्वीभिर्ग्रोत्तरमाक्षितामिमाम् ।
 तपः कृशामभ्युपपत्स्यते सर्वा वृषेव सीतां तद्वग्रहक्षतम् ॥ ६१ ॥
 अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया निवेदितां नैष्ठिकमन्दरस्तया ।
 अर्यादमेवं परिहास इत्युमामपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥
 अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
 कथंचिदद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥
 यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः ।
 तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥
 अथाह वर्णां विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।
 अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥
 अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।
 करेण शंभोर्वलयकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥
 त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
 वबूदुकूलं कलहंसलक्षणं गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥
 चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।
 अलक्तकाङ्गानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥ ६८ ॥
 अयुक्तरूपं किमतः परं वद त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत् ।
 स्तनद्वयेऽस्मिन्हरिचिन्दनास्पदे पदं चितामस्मरजः करिष्यति ॥ ६९ ॥
 इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यदूढया वारणराजहार्यया ।
 विलोक्य वृद्धोक्षमाधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥ ७० ॥
 द्भयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।
 कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥
 चपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
 चरेषु यद्दालमृगाक्षि मृण्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ ७२ ॥

निवर्तयास्मादसदीप्सितात्मनः क तद्विधस्त्वं क च पुण्यलक्षणा ।
 अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥ ७३ ॥
 इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
 विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तथा विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥ ७४ ॥
 उवाच चैनं परमार्थतो हरं न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम् ।
 अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥ ७५ ॥
 विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।
 जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥ ७६ ॥
 अकिञ्चनः सन्प्रभवः स संपदां त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः ।
 स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिना ॥ ७७ ॥
 विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
 कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥
 तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते ध्रुवं चिताभस्म रजोविशुद्धये ।
 तथाहि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसां ॥ ७९ ॥
 असंपदस्तस्य वृषेण गच्छतः प्रभिन्नादिग्वारणवाहनो वृषा ।
 करोति पादानुपगम्य मौलिना विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली ॥ ८० ॥
 विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
 यमामनन्त्यात्मभवोऽपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ ८१ ॥
 अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
 ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ८२ ॥
 निवार्यतामालि किमप्ययं बटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
 न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ ८३ ॥

PART IV.
Pathos.

अजविलापः

Lamentation of King Aja at the sudden and dramatic death of his Queen Indumati by the dropping of a floral garland from Heaven.

विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
 अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ ४३ ॥
 कुसुमान्यपि गात्रसंगमात्प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।
 न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधेः ॥ ४४ ॥
 अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।
 हिमसेकविपात्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता ॥ ४५ ॥
 स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
 विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ ४६ ॥
 अथवा मम भाग्यविप्लवादर्शनिः कल्पित एष वेधसा ।
 यदनेन तरुर्न पातितः क्षापिता तद्विट्पाश्रिता लता ॥ ४७ ॥
 कृतवत्यासि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।
 कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥ ४८ ॥
 ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते विदितः कैतववत्सलस्तव ।
 परलोकमसंनिवृत्तये यदनापृच्छ्य गतासि मामितः ॥ ४९ ॥
 दयितां यदि तावदन्वगाद्विनिवृत्तं किमिदं तथा विना ।
 सहतां हतजीवितं मम प्रबलामात्मकृतेन वेदनाम् ॥ ५० ॥
 सुरब्रश्मसंभृतो मुखे ध्रियते स्वेदलवोद्गमोऽपि ते ।
 अथ चास्तमिता त्वमात्मना धिगिमां देहभृतामसारताम् ॥ ५१ ॥

मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।
 ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावानिबन्धना रतिः ॥ ९२ ॥
 कुसुमोत्खचितान्वलीभृतश्चलयन्मृङ्गरुचस्तवालकान् ।
 करभोरु करोति मारुतस्त्वदुपावर्तनशङ्कि मे मनः ॥ ९३ ॥
 तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रतिबोधेन विषादमाशु मे ।
 ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्रेरिव नक्तमोषधिः ॥ ९४ ॥
 इदमुच्छ्वसितालकं मुखं तव विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।
 निशि सुप्तमिवैकपङ्कजं विरताभ्यन्तरषट्पदस्वनम् ॥ ९५ ॥
 शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वन्द्वचरं पतत्रिणम् ।
 इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ ९६ ॥
 नवपल्लवसंस्तरेपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।
 तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥ ९७ ॥
 इयमप्रतिबोधशायिनीं रशना त्वां प्रथमा रहःसखी ।
 गतिविभ्रमसादनरिवा न शुचा नानुमृतेव लक्ष्यते ॥ ९८ ॥
 कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मद्रालसं गतम् ।
 वृषतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥ ९९ ॥
 त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।
 विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥ १०० ॥
 मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।
 अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसांप्रतम् ॥ १०१ ॥
 कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।
 अलकाभरणं कथं नु तत्तव नेप्यामि निवापमाल्यताम् ॥ १०२ ॥

स्मरतेव सशब्दनूपुरं चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।
 अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे ॥ ६३ ॥
 तव निःश्रसितानुकारिभिर्बकुलैरर्घचितां समं मया ।
 असमाप्य विलासमेखलां किमिदं किंनरकण्ठ सुप्यते ॥ ६४ ॥
 समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।
 अहमेकरसस्तथापि ते व्यवसायः प्रतिषत्तिनिष्ठुरः ॥ ६५ ॥
 धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।
 गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥ ६६ ॥
 गृहिणी, सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
 करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हतम् ॥ ६७ ॥
 मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत्कथं नु मे ।
 अनुपास्यसि बाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥ ६८ ॥
 विभवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।
 अहतस्य विलोभनान्तरैर्मम सर्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥ ६९ ॥
 विलपन्निति कोसलाधिपः करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति ।
 अकरोत्पृथिवीरुहानपि स्तुतशाखारसबाष्पदूषितान् ॥ ७० ॥
 अथ तस्य कथंचिदङ्कतः स्वजनस्तामपनीय सुन्दरीम् ।
 विससर्ज तदन्त्यमण्डनामनलायागुरुचन्दनैधसे ॥ ७१ ॥
 प्रमदामनु संस्थितः शुचा नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।
 न चकार शरीरमशिसात्सह देव्या न तु जीविताशया ॥ ७२ ॥
 अथ तेन दशाहतः परे गुणशेषामुपदिश्य भामिनीम् ।
 विदुषा विधयो महर्द्धयः पुर एवोपवने समापिताः ॥ ७३ ॥

स विवेश पुरीं तया विना क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः ।
 परिवाहमिवावलोकयन्स्वशुचः पौरिवधूमुखाश्रुषु ॥ ७४ ॥
 अथ तं सवनाय दीक्षितः प्राणिधानाद्गुरुराश्रमस्थितः ।
 अभिषङ्गजडं विजाज्ञिवानिति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥ ७५ ॥
 असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि तापकारणम् ।
 न भवन्तमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थापयितुं पथश्च्युतम् ॥ ७६ ॥
 मयि तस्य सुवृत्तं वर्तते लघुसंदेशपदा सरस्वती ।
 शृणु विश्रुतसत्त्वसारं तां हृदि चैनामुपधातुमर्हसि ॥ ७७ ॥
 पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः समतीतं च भवच्च भावि च ।
 स हि निष्प्रतिघ्नेन चक्षुषा त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ७८ ॥
 चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणाबिन्दोः परिशाङ्कितः पुरा ।
 प्रजिघ्राय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥ ७९ ॥
 स तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।
 अशपद्भव मानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणा भुवि ॥ ८० ॥
 भगवन्परवानयं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे ।
 इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृतवाना सुरदुष्पदर्शनात् ॥ ८१ ॥
 ऋथकैशिकदंशमभवा तव भूत्वा महिषी चिराय सा ।
 उपलब्धवती दिवश्च्युतं विदशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८२ ॥
 तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतमुपास्थिता ।
 वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ ८३ ॥
 उदये मदवाच्यमुज्जता श्रुतमाविष्कृतमात्मवत्त्वया ।
 मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे पुनरक्लीबतया प्रकाशयताम् ॥ ८४ ॥

रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतापि लभ्यते ।
 परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ ८९ ॥
 अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः ।
 स्वजनाश्रु किलातिसंततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ८६ ॥
 मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।
 क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ ८७ ॥
 अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् ।
 स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥ ८८ ॥
 स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा ।
 विरहः किमिवानुतापयेद्बद्ध बाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ॥ ८९ ॥
 न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि ।
 द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥ ९० ॥

—रघुवंशे अष्टमः सर्गः ।

रतिविलापः

Lamentation of Rati when her husband, Cupid,
 the God of love was burnt to ashes by
 the anger of God Shiva.

अथ मोहपरायणा सती विवशा कामवधूर्विबोधिता ।
 विधिना प्रतिपादयिष्यता नववैधव्यमसह्यवेदनम् ॥ १ ॥
 अवधानपरे चकार सा प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने ।
 न विवेद तयोरतृप्तयोः प्रियमत्यन्तविलुप्तदर्शनम् ॥ २ ॥
 अयि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।
 दृशे पुरुषाकृति क्षितौ हरकोपानलभस्म केवलम् ॥ ३ ॥

अथ सा पुनरेव विह्वला वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।
 विललाप विकीर्णमूर्धजा समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥ ४ ॥
 उपमानमभूद्विलासिनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया ।
 तदिदं गतमीदृशो दशां न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः ॥ ५ ॥
 क्व नु मां त्वदधीनजीवितां विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः ।
 नालिनीं क्षतसेतुबन्धनो जलसंघात इवासि विद्रुतः ॥ ६ ॥
 कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं नच ते मया कृतम् ।
 किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥ ७ ॥
 स्मरसि स्मर मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।
 च्युतकेशरदूषितेक्षणान्यवतंसोत्पलताडनानि वा ॥ ८ ॥
 हृदये वससीति मत्प्रियं यद्वोचस्तदवैमि कैतवम् ।
 उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥ ९ ॥
 परलोकनवप्रवासिनः प्रतिपत्स्ये पदवीमहं तव ।
 विधिना जन एष वाञ्छितस्त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥ १० ॥
 रजनीतिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे घनशब्दविक्रवाः ।
 वसतिं प्रिय कामिनां प्रियास्त्वदृते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥ ११ ॥
 नयनान्यरुणानि घूर्णयन्वचनानि खल्यन्पदे पदे ।
 असाति त्वयि वारुणीमदः प्रमदानामधुना विडम्बना ॥ १२ ॥
 अवगम्य कथीकृतं वपुः प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदयः ।
 बहुलेऽपि गते निशाकरस्तनुतां दुःखमनङ्ग मोक्षयति ॥ १३ ॥
 हरितारुणचारुबन्धनः कल्पुंस्कोकिलशब्दसूचितः ।
 वद संप्रति कस्य बाणतां नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥ १४ ॥

अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता ।

विरुतैः करुणस्वनैरियं गुरुशोकामनुरोदितीव माम् ॥ १५ ॥

प्रतिपद्य मनोहरं वपुः पुनरप्यादिश तावदुत्थितः ।

रतिदूतिपदेषु कोकिलां मधुरालापनिसर्गपण्डिताम् ॥ १६ ॥

शिरसा प्रणिपत्य याचितान्युपगूढानि सवेपथूनि च ।

सुरतानि च तानि ते रहः स्मर संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे ॥ १७ ॥

रचितं रतिपण्डित त्वया स्वयमङ्गेषु ममेदमार्तवम् ।

ध्रियते कुसुमप्रसाधनं तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ॥ १८ ॥

विबुधैरसि यस्य दारुणैरसमाप्ते परिकर्मणि स्मृतः ।

तमिमं कुरु दक्षिणेतरं चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥ १९ ॥

अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना पुनरङ्काश्रयणी भवामि ते ।

चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय यावन्न विलोभ्यसे दिवि ॥ २० ॥

मदनेन विनाकृता रतिः क्षणमात्रं किल जीवितेति मे ।

वचनीयमिदं व्यवस्थितं रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥ २१ ॥

क्रियतां कथमन्त्यमण्डनं परलोकान्तरितस्य ते मया ।

समभेव गतोऽस्यतर्कितां गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥ २२ ॥

ऋजुतां नयतः स्मरामि ते शरमुत्सङ्गनिषण्णधन्वनः ।

मधुना सह सस्मितां कथां नयनोपान्तविलोकितं च यत् ॥ २३ ॥

क्व नु ते हृदयंगमः सखा कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ।

न खलूग्ररूपा पिनाकिना गमितः सोऽपि सुहृद्गतां गतिम् ॥ २४ ॥

अथ तैः परिदेविताक्षरैर्हृदये दिग्धशरैरिवाहतः ।

रतिमभ्युपपत्तुमातुरां मधुरात्मानमदर्शयत्पुरः ॥ २५ ॥

तमवेक्ष्य सरोद सा भृशं स्तनसंबाधमुरो जघान च ।
 स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ॥ २६ ॥
 इति चैनमुवाच दुःखिताः सुहृदः पश्य वसन्त किं स्थितम् ।
 तदिदं कणशो विकीर्यते पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम् ॥ २७ ॥
 आयि संप्रति देहि दर्शनं स्मर पर्युत्सुक एष माधवः ।
 दायितास्वनवस्थितं नृणां न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने ॥ २८ ॥
 अमुना ननु पार्श्ववर्तिना जगदाज्ञां ससुरामुरं तव ।
 विसतन्तुगुणस्य कारितं धनुषः पेलवपुष्पपात्रिणः ॥ २९ ॥
 गत एव न ते निवर्तते स सखा दीप इवानिलाहतः ।
 अहमस्य दशेव पश्य मामविषह्यव्यसनेन धूमिताम् ॥ ३० ॥
 विधिना कृतमर्धवैशसं ननु मां कामवधे विमुञ्चता ।
 अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभङ्गे पतनाय बह्वरी ॥ ३१ ॥
 तदिदं क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।
 विधुरां ज्वलनातिसर्जनान्ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥ ३२ ॥
 शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रलीयते ।
 प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥ ३३ ॥
 अमुनैव कषायितस्तनी सुभगेन प्रियगात्रभस्मना ।
 नवपल्लवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभावसां ॥ ३४ ॥
 कुसुमास्तरणे सहायतां बहुशः सौम्य गतस्त्वमावयोः ।
 कुरु संप्रति तावदाशु मे प्राणिपाताञ्जालियाचितश्चिताम् ॥ ३५ ॥
 तदनु ज्वलनं मदर्पितं त्वरयेदक्षिणवातवीजनैः ।
 विदितं खलु ते यथा स्मरः क्षणमप्युत्सहते न मां विना ॥ ३६ ॥

ते चापि विधाय दीयतां सलिलस्याञ्जलिरेक एव नौ ।
विभज्य परत्र तं मया सहितः पास्यति ते स बान्धवः ॥३७॥
रलोकविधौ च माधव स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवाः ।
वपेः सहकारमञ्जरीः प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा ॥ ३८ ॥

—कुमारसंभवे चतुर्थः सर्गः ।

सीताविलापः

Lamentation of Sita consequent on
her abandonment.

व्यवस्थापितवाक्कथंचित्सौमित्रिरन्तर्गतबाष्पकण्ठः ।
वैत्पातिकं मेघ इवाश्मवर्षं महीपतेः शासनमुज्जगार ॥ ९३ ॥
तोऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना ।
मूर्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं लतेव सीता सहसा जगाम ॥ ९४ ॥
आकुवंशप्रभवः कथं त्वां त्यजेदकस्मात्पतिरार्यवृत्तः ।
ति क्षितिः संशयितेव तस्यै ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ॥ ९५ ॥
लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखं प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः ।
स्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो मोहादभूत्कष्टतरः प्रबोधः ॥ ९६ ॥
चावदद्भर्तुरवर्णमार्या निराकरिष्णोर्वृजिनादृतेऽपि ।
आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं पुनः पुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द ॥ ९७ ॥
आश्वास्य रामावरजः सतीं तामारुयातवाल्मीकिनिकेतमार्गः ।
भ्रमस्य मे भर्तृनिदेशरौक्ष्यं देवि क्षमस्वेति बभूव नम्रः ॥ ९८ ॥
सीता तमुत्थाप्य जगाद वाक्यं प्रीतास्मि ते सौम्य चिराय जीव ।
दौजसा विष्णुरिवाग्रजेन भ्रात्रा यदित्थं परवानासि त्वम् ॥ ९९ ॥

श्वश्रूजनं सर्वमनुक्रमेण विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामः ।
 प्रजानिषेकं मयि वर्तमानं सूनोरनुध्यायत चेतसेति ॥ ६० ॥
 वाच्यस्त्वया मद्रचनात्स राजा दह्यौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।
 मां लोकवादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥ ६१ ॥
 कल्याणबुद्धेरथवा तवायं न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।
 ममैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्यः ॥ ६२ ॥
 उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं वनं मया सार्धमसि प्रपन्नः ।
 तदास्पदं प्राप्य तथातिरोषात्सोढास्मि न त्वद्भवने वसन्ती ॥ ६३ ॥
 निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।
 भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यं कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥ ६४ ॥
 किंवा तवात्यन्तवियोगमोत्रे कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन् ।
 स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः ॥ ६५ ॥
 साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिरूर्ध्वं प्रसूतेश्वरितुं यतिष्ये ।
 भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥ ६६ ॥
 नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्स एव धर्मो मनुना प्रणीतः ।
 निर्वासिताप्येवमतस्त्वयाहं तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ॥ ६७ ॥
 तथेति तस्याः प्रतिगृह्य वाचं रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते ।
 सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभाराच्चक्रन्द विश्वा कुररीव भूयः ॥ ६८ ॥
 नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपात्तान्विजहुर्हरिण्यः ।
 तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावमत्यन्तमासीद्द्रुदितं वनेऽपि ॥ ६९ ॥
 तामभ्यगच्छद्द्रुदितानुसारी कविः कुशेध्माहरणाय यातः ।
 निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥ ७० ॥

तमश्रु नेत्रावरणं प्रमृज्य सीता विलापाद्विरता ववन्दे ।
 तस्यै मुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी दाश्वान्सुपुत्राशिषमित्युवाच ॥ ७१ ॥
 जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्रा ।
 तन्मा व्यथिष्ठा विषयान्तरस्थं प्राप्तासि वैदेहि पितुर्निकेतम् ॥ ७२ ॥
 उत्खातलोकत्रयकण्ठकेऽपि सत्यप्रतिज्ञेऽप्यविकल्थनेऽपि ।
 त्वां प्रत्यकस्मात्कलुषप्रवृत्तावस्त्येव मन्युर्भरताग्रजे मे ॥ ७३ ॥
 तवोरुकीर्तिः श्वशुर सखा मे सतां भवोच्छेदकरः पिता ते ।
 धुरि स्थिता त्वं पतिदेवतानां किं तन्न येनासि ममानुकम्प्या ७४
 तपास्विसंसर्गविनीतसत्त्वे तपोवने वीतभया वसास्मिन् ।
 इतो भविष्वत्यनघप्रसूतेरपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते ॥ ७५ ॥
 अशून्यतीरां मुनिसंनिवेशैस्तमोपहन्त्रीं तमसां वगाह्य ।
 तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः संपत्स्यते ते मनसः प्रसादः ॥ ७६ ॥
 पुष्पं फलं चार्तवमाहरन्त्यो बीजं च बालेयमकृष्टरोहि ।
 विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गामुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥ ७७ ॥
 पयोघटैराश्रमबालवृक्षान्संवर्धयन्ती स्वबलानुरूपैः ॥
 असंशयं प्राक्तनयोपपत्तेः स्तनंधयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥ ७८ ॥
 अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीं तां वाल्मीकिरादाय द्यार्द्रचेताः ।
 सायं मृगाध्यासितवेदिपार्श्वं स्वमाश्रमं शान्तमृगं निनाय ॥ ७९ ॥
 तामर्पयामास च शोकदीनां तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।
 निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशोरन्त्यां कलां दर्श इवौषधीषु ॥ ८० ॥
 ता इङ्गुदीस्त्रेहकृतप्रदीपमास्तीर्णमिध्याजिनतल्पमन्तः ।
 तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतोरुष्टजं वितेरुः ॥ ८१ ॥

तत्राभिषेकप्रयता वसन्ती प्रयुक्तपूजा विधिनातिथिभ्यः ।
वन्येन सा वल्कलिनी शरीरं पत्युः प्रजासंततये बभार ॥ ८२ ॥
अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यात्किमुत्सुकः शक्रजितोऽपिहन्ता ।
शशंस सीतापरिदेवनान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय ॥ ८३ ॥
बभूव रामः सहसा सबाष्पस्तुषारवर्षाव सहस्यचन्द्रः ।
कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥ ८४ ॥
निगृह्य शोकं स्वयमेव धमिन्वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ।
स भ्रातृसाधारणभोगमृद्धं राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ॥ ८५ ॥
तमेकभार्यां परिवादभीरोः साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य ।
वक्षस्यसंघट्टमुखं वसन्ती रेजे सपत्निरहितेव लक्ष्मी ॥ ८६ ॥

सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्यां

तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत्क्रतूनाजहार ।

वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः

सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुखं विषेहे ॥ ८७ ॥

—रघुवंशे चतुर्दशः सर्गः ६

PART V.
Proverbial Sayings
or
Maxims.

अर्थान्तरन्यासाः ।

Proverbial Sayings in the works of Kalidas which show his great mastery over generalising from particular instances and vice versa and establish his claim as a great teacher of morals and as an interpreter of human nature.

शाकुन्तलम् ।

बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ १. २ ॥

भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ १. १४ ॥

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् । ॥ १. १७ ॥

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ १. १९ ॥

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ २. १ ॥

कामी स्वतां पश्यति ॥ २. २ ॥

लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं

श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत् ॥ ३. ११ ॥

इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य

दुःखानि नूनमातिमात्रसुदुःसहानि ॥ ४. २ ॥

पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥ ४. ९ ॥

गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ॥ ४. १९ ॥

अनुभवति हि मूर्धा पादपस्तीव्रमुष्णं

शमयति परितापं छायया संश्रितानाम् ॥ ९. ७ ॥

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः

स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ ९. १२ ॥

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु

संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।

प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजात-

मन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥ ९. २२ ॥

उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥ ९. २६ ॥

शशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥ ५. २८ ॥

मनोरथानामतटप्रपाताः ॥ ६. १० ॥

स्रोतोवहां पथि निकामजलामतत्य

जातः सखे प्रणयवान्मृगतृष्णिकायाम् ॥ ६. १६ ॥

हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यपः ॥ ६. २८ ॥

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्नि-

र्विप्रकृतः पन्नगः फणां कुरुते ।

प्रायः स्वं महिमानं

क्षोभात्प्रतिपद्यते जन्तुः ॥ ६. ३१ ॥

किं वाभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता

तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ ७. ४ ॥

स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया ॥ ७. २४ ॥

गण्डस्योपरि पिटिका संवृत्ता ।

कुतः किल स्वयमक्षिणी आकुलीकृत्याश्रुकारणं पृच्छसि ।

सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति ।

पिण्डखर्जूरैरुद्धैजितस्य तिन्तिण्यामभिलाषो भवेत् ।

विकारं खलु परमार्थतोऽज्ञात्वानारम्भः प्रतीकारस्य ।

स्निग्धजनसंविभक्तं खलु दुःखं सह्यवेदनं भवति ।

सागरमुज्झित्वा कुत्र वा महानद्यवतरति ।

क इदानीं सहकारमन्तरेण पल्लवितामतिमुक्तलतामर्हति ।

को वा शरीरनिर्वापयित्रीं शारदीं ज्योस्त्नां पटान्तेन निवार-

यिष्यति ।

अहो विघ्नवत्यः प्रार्थितार्थसिद्धयः ।

को नामोष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति ।

दिष्ट्या धूमावरुद्धदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहुतिः पतिता ।

न खलु धीमतां कश्चिद्विषयो नाम ।

अतिस्नेहः पापशङ्की ।

अविश्रमोऽयं लोकतन्त्राधिकारः ।

सर्वः प्रार्थितमर्थमधिगम्य सुखी संपद्यते जन्तुः ।

अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम् ।

प्रत्युत्पन्नमति स्त्रैणम् ।

आत्मकृतं चापलमप्रतिहतं दहति ।

नन्दवसरोपसर्पिणीया राजानः ।

एष नामानुगृहीतः यः शूलादवतार्य हस्तिस्कन्धे प्रतिष्ठापितः ।

उत्सवप्रियाः खलु मानुषाः ।

अहो सर्वास्ववस्थासु रमणीयत्वमाकृतिविशेषाणाम् ।

रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्थाः ।

भवितव्यता खलु बलवती ।

न कदापि सत्पुरुषाः शोकपात्रात्मानो भवन्ति ।

ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः ।

कः पतिदेवतामन्यः परामर्षुमुत्सहते ।

न खलु मातापितरौ भर्तृवियोगदुःखितां दुहितरं द्रष्टुं पारयतः ।

अवश्यंभाविनोऽचिन्तनीयः समागमो भवति ।

एषोऽत्रभवान्नदीमतिक्रम्य मृगतृष्णिकायां संक्रान्तः ।

सति खलु दीपे व्यवधानदोषेणैषोऽन्धकारमनुभवति ।

उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना ।

अन्याय्यः परदारणां व्यवहारः ।

विक्रमोर्वशीयम् ।

अहो नु खलु दुर्लभाभिनिवेशी मदनः ।

अतिस्नेहः खलु कार्यदर्शी ।

नास्त्यगतिर्मनोरथानाम् ।

ननु प्रथमं मेघराजिर्दृश्यते, पश्चाद्विद्युलता ।

सर्वत्र प्रमादी वैधेयः ।

लोप्त्रेण गृहीतस्य कुम्भीलकस्यास्ति वा प्रतिवचनम् ।

न खल्वक्षिदुःखितोऽभिमुखे दीपशिखां सहते ।

भवितव्यतानुविधायीनि बुद्धीन्द्रियाणि ।

सर्वत्रौदरिकस्याभ्यवहार्यमेव विषयः ।

शक्यमाशाबन्धेनात्मानं धारयितुम् ।

अन्यसंक्रान्तप्रेमाणो नागरका अधिकं दक्षिणा भवन्ति ।

न युक्तं सुभाषितं प्रत्याचरितुम् ।

छिन्नबन्धे मत्स्ये पलायिते निर्विण्णो धीवरा भणति, धर्मो

भविष्यतीति ।

दूरारूढः खलु प्रणयोऽसहनः ।

नास्ति विधेरलङ्घनीयम् ।

अये परावृत्तभागधेयानां दुःखं दुःखानुबन्धि ।

परिभावास्पदं दशाविपर्ययः ।

क्रो देवतारहस्यानि तर्कयिष्यति ।

वसुधाधरकन्दराभिसर्पी

प्रतिशब्दोऽपि हरेर्भिनत्ति नागान् ॥ १. १९ ॥

यदेवोपनतं दुःखात्सुखं तद्रसवत्तरम् ।

निर्वाणाय तरुच्छाया तप्तस्य हि विशेषतः ॥ ३. २१ ॥

स्वार्थात्सतां गुरुतस्मा प्रणयिक्रियैव ॥ ४. १९ ॥

विभावितैकदेशेन स्तेयं यदभियुज्यते ॥ ४. १७ ॥

मालविकाग्निमित्रम् ।

नन्वाकृतिविशेषेष्वादरः पदं करोति ।

कामं खलु सर्वस्य कुष्ठविद्या बहुमता ।

पत्तने सन्नि ग्रामे रत्नपरीक्षा ।

अन्योन्यकलृहितयोर्भक्तहस्तिनोरेकतरस्मिन्ननिर्जिते कुत उपशमः ।

विनेतुरद्रव्यपरिग्रहोऽपि बुद्धिलाघवं प्रकाशयति ।

अपरिनिष्ठितस्थोपदेशस्यान्याय्यं प्रदर्शनम् ।

सर्वज्ञस्याप्येकाकिनो निर्णयाभ्युपगमो दोषाय ।

सुशिक्षितोऽपि न सर्व उपदेशदर्शने निपुणो भवति ।

उपस्थितं नयनमधु संनिहितमक्षिकं च ।

अहो सर्वास्ववस्थास्वनवद्यता रूपस्य ।

अहो सर्वास्ववस्थासु चारुता शोभान्तरं पुष्यति ।

मया नाम शुष्कघनगर्जितेऽन्तरिक्षे जलपानमिच्छता चातका-

यितम् ।

पण्डितपरितोषप्रत्यया ननु मूढा जातिः ।

साधु । त्वं दरिद्र आतुर इम वैद्येनोपनीयमानमौषधमिच्छसि ।

उचितवेलातिक्रमे चिकित्सका दोषमुदाहरन्ति ।

निसर्गनिपुणाः स्त्रियः ।

न हि कमलिनीं दृष्ट्वा ग्राहमवेक्षते मतङ्गजः ।

मदः किल स्त्रीजनस्य सविशेषं मण्डनम् ।

चूताङ्कुरं विचिन्वत्योरावयोः पिपीलिकाभिर्दष्टम् ।

अनुरागोऽनुरागेण परीक्षितव्यः ।

भ्रमरसंबाध इति वसन्तावतारसर्वस्वभूतः किं न चूतप्रसवे
वतंसनीयः ।

न शोभते प्रणयिजने निरपेक्षता ।

अविषोऽपि कदाचिद्दंशो भवेत् ।

कुतूहलवानपि निसर्गशालीनः स्त्रीजनः ।

रमणीयः खलु नवाङ्गनानां मदनविषयावतारः ।

किं नु खलु ददुरा व्याहरन्तीति देवः पृथिवीं वार्षितुं स्मरति

बन्धनस्थितो गृहकपोतको बिडालिकालोके पतितः ।

आगामि सुखं वा दुःखं वा हृदयं समर्थीकरोति ।

चन्दनं खलु मया पादुकापरिभोगेण दूषितम् ।

अहो परिभवोपहारिणो विनिपाताः ।

सर्वोऽपि नववरो लज्जातुरो भवति ।

पुराणमित्येव न साधु सर्वं

न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।

सन्तः परीक्षान्यतरद्भजन्ते

मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ १. २ ॥

पात्रविशेषन्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः ।

जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य ॥ १. ६ ॥

अर्थं सप्रतिबन्धं प्रभुरधिगन्तुं सहायवानेव ।

दृश्यं तमासि न पश्यति दीपेन विना सचक्षुरपि ॥ १. ९ ॥

लब्धास्पदोऽस्मीति विवादभीरो-

स्तितिक्षमाणस्य परेण निन्दाम् ।

यस्यागमः केवलजीविकायै

तं ज्ञानपण्यं वणिजं वदन्ति ॥ १. १७ ॥

प्रायः समानविद्याः परस्परयशःपुरोभागाः ॥ १. २० ॥

मन्दोऽप्यमन्दतामेति संसर्गेण विपश्चितः ।

पङ्कच्छिदः फलस्येव निकषेणाविलं पयः ॥ २. ७ ॥

उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः ।

श्यामायते न युष्मासु यः काञ्चनमिवाग्निषु ॥ २. ९ ॥

स्थाने प्राणाः कामिनां दूत्यधीनाः ॥ ३. १४ ॥

न हि बुद्धिगुणेनैव सुहृदामर्थदर्शनम् ।

कार्यसिद्धिपथः सूक्ष्मः स्नेहेनाप्युपलक्ष्यते ॥ ४. ६ ॥

प्रतिपक्षेणापि पतिं

सेवन्ते भृर्तृवत्सलाः साध्व्यः ।

अन्यसरितां शतानि हि

समुद्रगाः प्रापयन्त्यब्धिम् ॥ ९. १९ ॥

रघुवंशः ।

हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ १. १० ॥

सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १. १८ ॥

संततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्मणे ॥ १. ६९ ॥

प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ १. ७९ ॥

भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां

प्रसादत्रिहानि पुरःफलानि ॥ २. २२ ॥

न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः

शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥ २. ३४ ॥

अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छ-

न्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ २. ४७ ॥

पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा

मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥ ३. ४६ ॥

पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ ३. ६२ ॥

प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ४. ६४ ॥

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुच्चामिव ॥ ४. ८६ ॥

सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः

कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥ ५. १३ ॥

पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः

कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ ५. १६ ॥

.....निर्गलिताम्बुगर्भं

शरद्धनं नार्दति चातकोऽपि ॥ ५. १७ ॥

.....भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥ ६. ३० ॥

न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य

वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदालिः ॥ ६. ६९ ॥

रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥ ६. ७९ ॥

मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम् ॥ ७. १५ ॥

धूमो निवर्त्येत समीरणेन

यतस्तुकक्षस्तत एव वह्निः ॥ ७. ५५ ॥

प्रतिकारविधानमायुषः

सति शेषे हि फलाय कल्पते ॥ ८. ४० ॥

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं

भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ ८. ४३ ॥

विषमप्यमृतं क्वचिद्भवे-

दमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ ८. ४६ ॥

परलोकजुषां स्वकर्मभि-

र्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ ८. ८५ ॥

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां

विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।

क्षणमप्यवतिष्ठते श्वस-

न्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ ८. ८७ ॥

द्रुमसानुमतां किमन्तरं

यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥ ८. ९० ॥

अपथे पदमर्पयन्ति हि

श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः ॥ ९. ७४ ॥

कृप्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्धो

बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ॥ ९. ८० ॥

अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥ १०. ६ ॥

तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥ ११. १ ॥

पावकस्य महिमा स गण्यते

कक्षवज्ज्वलति सागरेऽपि यः ॥ ११. ७९ ॥

खातमूलमनिलो नदीरथैः

पातयत्यपि मृदुस्तटद्गुमम् ॥ ११. ७६ ॥

निर्जितेषु तरसा तरस्विनां

शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥ ११. ८९ ॥

अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः ॥ १२. ३३ ॥

काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः ॥ १२. ६९ ॥

अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्था-

द्यशोधानानां हि यशो गरीयः ॥ १४. ३९ ॥

छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वे-

नारोपिताः झुद्धिमतः प्रजाभिः ॥ १४. ४० ॥

आज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया ॥ १४. ४३ ॥

त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ॥ १९. ३ ॥

धर्मसंरक्षणार्थैव प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गिणः ॥ १९. १४ ॥

वयोरूपविभूतीनामेकैकं मदकारणम् ॥ १७. ४३ ॥

न हि सिंहो गजास्कन्दी भयाद्द्विरिगुहाशयः ॥ १७. ९२ ॥

अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते ॥ १७. ६० ॥

स्वादुभिस्तु विषयैर्हृतस्ततो

दुःखमिन्द्रियगणो निवार्यते ॥ १९. ४९ ॥

कुमारसंभवः ।

शुको हि दोषो गुणसंनिपाते

निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥ १. ३ ॥

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने

ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव ॥ १. १२ ॥

अभ्यर्थनामङ्गभयेन साधु

मार्ध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥ १. ५२ ॥

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते

येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥ १. ५९ ॥

शाम्येत्प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥ २. ४० ॥

प्रयोजनापोक्षितया प्रभूणां

प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ ३. १ ॥

अप्यप्रसिद्धं यशसे हि पुंसा-

मनन्यसाधारणमेव कर्म ॥ ३. १९ ॥

प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां

पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥ ३. २८ ॥

आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः

समाधिभङ्गप्रभवो भवन्ति ॥ ३. ४० ॥

न हीश्वरव्याहृतयः कदाचि-

त्पुष्णन्ति लोके विपरीतमर्थम् ॥ ३. ६३ ॥

स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो

विवृतद्वारमिवोपजायतो ॥ ४. २६ ॥

दयितास्वनस्थितं नृणां

न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने ॥ ४. २८ ॥

प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ ९. १ ॥

क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः

पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ९. ९ ॥

न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं

सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९. ९ ॥

न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥ ९. १६ ॥

भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां

वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥ ९. ३१ ॥

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ९. ३३ ॥

न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ९. ४९ ॥

मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ९. ६४ ॥

अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी

श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥ ९. ७१ ॥

अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं

द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥ ९. ७९ ॥

न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ९. ८२ ॥

न केवलं यो महतोऽपभाषते

शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ ९. ८३ ॥

क्लेशः फलेन हि पुनर्नर्वातां विधत्ते ॥ ९. ८६ ॥

स्त्री दुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सताम् ॥ ९. १२

क्रियाणां खलु धर्म्याणां सत्पत्न्यो मूलकारणम् ॥ ६. १३ ॥

प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादरः ॥ ६. २० ॥

विक्रियायै न कल्पन्ते संबन्धाः सदनुष्ठिताः ॥ ६. २९ ॥

यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते ॥ ६. ५६ ॥

विनियोगप्रसादा हि किंकराः प्रभविष्णुषु ॥ ६. ६२ ॥

अशोच्या हि पितुः कन्या सद्भर्तृप्रतिपादिता ॥ ६. ७९ ॥

प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः ॥ ६. ८५ ॥

भवन्त्यन्यभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रताः ॥ ६. ८६ ॥

स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः ॥ ७. २२ ॥

कालप्रयुक्ता खलु कार्यविद्धि-

विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥ ७. ९३ ॥

विक्रिया न खलु कालदोषजा

निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥ ८. ६५ ॥

नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता

वेधसैव गुणदोषयोर्गतिः ॥ ८. ६६ ॥

कार्येष्ववश्यकार्येषु सिद्धये क्षिप्रकारिता ॥ १०. २५ ॥

मुदे न हृद्या किमु बालकेलिः ॥ ११. ४० ॥

प्रभुप्रसादो हि मुदे न कस्य ॥ १२. ३२ ॥

भवन्ति वाचोऽवसरे प्रयुक्ता

ध्रुवं फलाविष्टमहोदयाय ॥ १२. ४३ ॥

न कस्य वीर्याय वरस्य संगतिः ॥ १५. ५१ ॥

मेघदूतम् ।

याञ्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥ ६ ॥

आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां

सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रूणद्धि ॥ १० ॥

न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय

प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ॥ १७ ॥

रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥ २० ॥

स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥ २८ ॥

मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥ ३८ ॥

आपन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानाम् ॥ ५३ ॥

के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः ॥ ५४ ॥

संकल्पन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्धानाः ॥ ५५ ॥

सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिल्याम् ॥ १७ ॥

प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा ॥ ३० ॥

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ ४६ ॥

स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वयोगा—

दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति ॥ ४९ ॥

APPENDIX A.

The following is a summary of the Pratyabhijna philosophy of Kashmir, as given by Pandit Lachhmidhar Kalla in his lectures on the " Birthplace " of Kalidas .

According to the Pratyabhijna philosophy, there is only one existence, ^a self or ' Sadā Siva ', which may be described as having two aspects, transcendent and immanent, or Siva and Sakti, which are one in their essence, and are but two aspects of the same reality. ^b They are eternally related together like word and its meaning. ^c Sakti works in a variety of modes and has every hold on Siva. Indeed Sakti is Siva himself. ^d With his Sakti thus Siva manifests himself as the universe and he does this out of his free-will, without use of any other material: Universe is expansion out of the perfect freedom of God. ^e The process of manifestation is technically known as the Ābhās or reflection of Sakti ^f on Siva as distinguished from the ' Vivarta ' doctrine of the vedantins. ^g According to the Vivarta doctrine, the appearances are not real as they are non-existent in the supreme reality; while according to the Ābhās doctrine, the appearances are real in the sense that they are aspects of ultimate reality or परमशिव in whom they exist in the highly synthesized form as the experienced. The Ābhās and the the Vivarta doctrines both try to explain the phenomenon of diversity in unity but to the ' Vivarta ' this apparent division is of no consequence while to the ' Ābhās ' it is apparently a source of strengthening to the whole .

Thus Siva who in his supreme freedom and joy wills to create this universe, brings into operation his Sakti, which acts as the principle of Negation of the subjective idea, and brings out the objective reality, the 'Srishti'.^h By the necessity of his own creative power, Siva who is all along perfect freedom and light also limits himself as the individual soul or 'Jiva'—Siva *forgets* his own Sakti in the Jiva-State which is the result of his own free-will to create.ⁱ The creative Sakti acts as force of obscuration in order to create many out of the one. This aspect of the Sakti is technically known as *तिरोधान* or *पिधान* or Maya not in its vedantic sense as mere illusion but the *activity* which produces forgetfulness of the real nature of self.^j In other words *विरमृति* takes place on part of Siva of his own Sakti: or the reflection of Sakti on Siva is bedimmed. But the force of obscuration cannot be of a permanent character, it is only a temporary phase, though a necessary one, in the course of evolution. It vanishes when the course of involution begins, or technically speaking when the *अनुग्रह* aspect of Sakti reacts upon it.^k Realization of Sakti as belonging to self takes place through the method of recognition, or in other words, realization of the identity of self with God takes place through *recognition* of the Divine nature of self. *Recognition* is the only way to self-realization.^l Recognition or *प्रत्यभिज्ञान* takes place by some potent means such as that of the instruction of the Guroo or the study of the *अध्यात्मदर्शन*—the power of contemplation on self or once own *Pratyaya*: thus recognition ends in self-realization.^m Sakti is reflected in the pure light of Siva, or in other words, Siva regains his Sakti. Self-realization takes place or union by recognition is attained. The experience thus gained is not lost.

but is "synthetically" related to the divine experiencer. *Union* by *recognition* or the प्रत्यभिज्ञान is thus the chief essence of this system of philosophy. "

After gainig recognition what is left for one is to do good to others for "there is no divine curse on man that he should only be actuated by personal motives." The Pratyabhijna doctrine is preached for the good of mankind irrespective of caste, colour, creed or sex. The student should approach this philosophy as 'Dāsa' to whom it will be given free out of its abundance. •

APPENDIX B.

KALIDASA AND MUSIC.

BY

SARDAR G. N. MUJUMDAR, POONA.

Much has been said about Kālidāsa by both Western and Eastern scholars with regard to the different aspects of his works, such as the Alankāras, the religion, the philosophy etc. contained in his works. But no one has, as far as I know, dealt with Kālidāsa's music. This is my humble attempt to lay before this learned assembly a critical review of his seven works viz. Raghuvamsa, Kumārasambhava, Meghadūta, Rtusambhāra, Abhijnānasākuntala, Mālavikāgnimitra and Vikramorvasiya, considered from the musical point of view.

I deal with this subject in its three aspects: (A) vocal music, (B) instrumental music and (C) dancing.

(A) VOCAL MUSIC.

1. Kālidāsa seems to have a good musical ear. While describing the sweetness of Pārvati's voice he records his own experience of the harsh and disagreeable sound of a discordant Veenā.¹

2. Kālidāsa was a musician. He knew several Rāgas. In Kumārasambhava he says that Siva was awakened by the Kinnaras, who sang to him the कैशिक Rāga by means of several

1 स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।

अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना ॥

—कुमार० I.45.

मूर्च्छना^s. Names of three other Rāgas—भिन्नक, वलन्तिका and ककुभ occur in Vikramorvasiya IV.³ In the Sākuntala In and V he mentions Rāga as a general term.⁴

3. Kālidāsa gives the idea of the serial stages of practising music, and of the formalities essential for a musician.

(A) He implies that a drone (= tonic) is necessary for a singer to base his song upon. The accompaniment of the flute to the song is also suggested.⁵

2 स व्यवुध्यत बुधस्तवोचितः शातकुम्भकमलाकरैः समम् ।
मूर्च्छनापरिगृहीतकैशिकैः किनरैरुषसि गीतमङ्गलः ॥

—कुमार० VIII. 85.

3 पाटस्यान्ते भिन्नकः ।—विक्रमो० । IV.

एतदेव नर्तित्वा वलन्तिकयोपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा ।

—विक्रमो० IV.

इति ककुभेन षडुपभङ्गाः ।—विक्रमो० IV.

4 सूत्रधारः—आर्ये, साधु गीतम् । अहो रागाववद्वचित्तवृत्तिरालिखित
इव सर्वतो रङ्गः ।—शाकु० I.

सूत्रधारः—तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रपन्नं हतः ।—शाकु० I.

राजा—अहो रागपरिवाहिणी गीतिः ।—शाकु० V.

5 यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान्दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।

उद्गास्यतामिच्छति किनराणां तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥

—कुमार० I. 8.

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजङ्गिरापादितवंशकृत्यम् ।

शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चैरुद्गीयमानं वनदेवताभिः ॥

—रघु० II. 12.

- (B) In वर्णपरिचयं करोति he certainly tells us how a musician has to practise the notes, such as:—सा—रे, सासा—रेरे, सारेसा—रेगरे, सरेग,—रेगमा, सग—रेमा, सगरे—रेमाग, सरेगमा—रेगमाप.⁶ etc. etc.
- (C) By उपगानं—उपोहनं—कृत्वा Kālidāsa wants to show that a musician should first sing the notes of the mode (=rāga) to which the proposed song in set.⁷
- (D) वस्तु गायति means that Mālavikā after singing the notes of its mode sings the piece or song “दुल्लहो...”. The Vastu means what is now generally called चीज in Marathi. We find several such Prākṛta Vastus in Bharata's Nāṭyashāstra and three in Sangeeta Ratnākara. In the works of Kālidāsa there are such Prākṛta pieces (Vastus)—one in the Mālavikāgnimitra, three in the Sākuntala and thirty-one in the Vikramorvashīya. As ancient original songs these are really most valuable with regard to music. In appendix No. 2 are given all these 35 Vastus.⁸

विदूषकः—भो वयस्य, संगीतशालाभ्यन्तरेऽवधानं देहि । कलविशु-
द्धाया गीतेः स्वरसंयोगः श्रूयते । जाने तत्रभवती
हंसपदिका वर्णपरिचयं करोतीति ।

—शाकु० V.

7 मालविका—(उपगानं—उपोहनं—कृत्वा.....)

—मालविका० II.

8 मालविका—(.....वस्तु गायति ।)

(E) Kālidāsa indicates that a musician must have a Muraja or some other kind of drum for keeping time and a stringed or wind instrument for accompaniment or drone. 9

It will be seen from above that the present practice of our musicians to learn first the seven notes and then their several combinations in ascent and descent is reflected in Kālidāsa. Even now they sing first the notes of a mode (नोम् थोम्) and then sing the song set to that mode. They require, while singing, a तबला or पखवाज and a तंबोरा, सारंगी or flute played by their side.

(B) INSTRUMENTAL MUSIC.

4. Kālidāsa appears to be well conversant with many drum-instruments. He gives the names of मुरज, मृदङ्ग, अङ्कुर, आलिङ्गय, ऊर्ध्वक, मर्दल etc. in his works; but he makes special mention of the Puskara instrument in the Mālavikāgnimitra. 10

9 शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः ।

संसक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किंनरीभिः ॥

निन्हादस्ते मुरज इव चेत्कन्दरेषु ध्वनिः स्यात् ।

संगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रः ॥

—मेघ० I. 59.

10 ध्वनत्सु तूर्येषु सुमन्द्रमङ्कुर्यालिङ्गयोर्ध्वकेऽवप्सरसो रसेन ।

—कुमार० XI. 37.

शिखरासक्तमेघानां व्यजन्ते यत्र वेश्मनाम् ।

अनुगर्जितसंदिग्धाः करणैर्मुंरजस्वनाः ॥—कुमार० VI. 40.

5. Kālidāsa seems to have practised Tāla (keeping time-music). He describes how Agnivarṇa, by his skilful beats the Puskara, caused the dancing girls to commit mistakes their regular gesticulations. ¹¹

6. Kālidāsa seems to have been a Viṇā-player. In Raghu I, while describing the position of the dead body of Indu-ri taken on the lap by her husband, the Viṇā comes first before his eyes. ¹² Kālidāsa, an unrivalled master of similes, would have certainly put another substitute there for comparison. But the similarity of the Viṇā at once strikes him because it was so familiar to him. It must have been

बलाहकाश्चाशनिशब्दमर्दलाः ।—ऋतुसंहार II. 4.

गीतानुगं वारिमृदङ्गवाद्यम् ।—रघु० XVI. 64.

(नेपथ्ये मृदङ्गध्वनिः । सर्वे कर्णे ददति ।)

परित्राजिका—हन्त प्रवृत्तं संगतिम् । तथा श्लेषा

जीमूतस्तनिताविशङ्किभिर्मयूरै-

रुद्रप्रार्थनुरसितस्य पुष्करस्य ।

निन्हादिन्युपहितमध्यमस्वरोत्था

मायूरी मदयति मार्जना मनासे ॥ —माल० I. 21.

त्वद्गर्भारध्वनिषु शनकैः पुष्करेष्वाहतेषु ।—मेघ० II. 6.

11 स स्वयं प्रहतपुष्करः कृती लोलमाल्यवल्यो हरन्मनः ।

नर्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः पार्श्ववर्तिषु गुरुष्वलज्जयत् ॥

—रघु० XIX. 14.

तालैः सिञ्जावलयसुभगैः कान्तया नर्तितो मे ।—मेघ० II. 19.

12 प्रतियोजयितव्यवल्लकीसमवस्थामथ सत्त्वविष्टवात् ।

स निनाय नितान्तवत्सलः परिगृह्योचितमङ्गमङ्गनाम् ॥

—रघु० VIII. 41.

his own experience of often taking it in his lap for tuning. He shows the special care taken by the Yakṣa's wife and the Siddhas in wiping off the wet string of their lutes.¹³ This is really a very minute yet most important point with regard to the stringed instruments. Only a practical instrumentalist or a musician is expected to show so much care of his instrument.

(C) DANCING.

7. As Nāṭya is closely connected with music, I include it in this category in the sense of gesticulation. His knowledge of the principles of nṛtya and nāṭya none can dispute. In the Mālavikāgnimitra it is clearly seen how masterly his study of that art was. He gives us, by using many technical terms, the most graphic description of the positions of Mālavikā in the course of, and after, her dance. In Vikramorvashiya IV, he uses many technical terms relating to the Prākṛta songs, their rhythm, as also to the dancing and stage directions connected with them; e. g. प्रावेशिकी, आक्षिप्तिका, द्विपदी, जम्भलिका, खण्डधारा, चर्चरी, खण्डक, खुरक, पाट, वामक, कुटिलिका, मल्लघटी, अर्धद्विचतुरस्रक, चतुरस्रक, कुलिमा, मन्दघटी, स्थानक, गलितक, etc. Also in the Raghuvamsha, Kumārasambhava and Meghadūta he gives us very

13 उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणाम्

मद्गोत्राङ्गं विरचिदपदं गेयमुद्रातुक्कामा ।

तन्त्रीमार्द्रां नयनसलिलैः सारयित्वा कथंचित्

भूयोभूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥—मेघ० II. 26.

सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः ।—मेघ० I. 48.

ine descriptions of dancing ¹⁴ He makes mention of Bharata

- 14 (1) देवानामिदमामनन्ति मुनयः कान्तं क्रतुं चाक्षुषम् ।
 रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा ॥
 त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते ।
 नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम् ॥

—माल० I. 4.

- (2) दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः
 संक्षिप्तं निबिडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।
 मध्यः पाणिमेतोऽमितं च जघनं पादावरालङ्गुली
 छन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसि श्लिष्टं तथास्या वपुः

—माल० II. 3.

- (3) अङ्गैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः
 पादन्यासो लयमनुगतस्तन्मयत्वं रसेषु ।
 शाखायोनिर्मृदुरभिनयस्ताद्विकल्पानुवृत्तौ
 भावो भावं नुदति विषयाद्रागबन्धः स एव ॥

—माल० II.

- (4) वामं सन्धिस्तिमितवलयं न्यस्य हस्तं नितम्बे
 कृत्वा श्यामाविटपसदृशं स्वस्तमुक्तं द्वितीयं ।
 पादाङ्गुष्ठाललितकुसुमे कुट्टिमे पातिताक्षं
 नृत्तादस्याः स्थितमतितरां कांतमृज्वायतार्धम् ॥

—माल० II. 6

- (5) बकुला०—आज्ञप्तास्मि देव्या धारिण्या । अचिरप्रवृत्तो
 छलिकं (चलितं) नाम नाट्यमन्तरेण कीदृशी मालविं
 नाट्याचार्यमार्यगणदांसं प्रष्टुम् ।—माल० I.

- (6) गणदासः—इदानीमेव पञ्चाङ्गाभिनयमुपदिश्य..... ।
—माल० I
- (7) परिव्राजिका—देव शर्मिष्ठायाः कृतिं चतुष्पदोत्थं छलिक्रं
दुष्प्रयोज्यमुदाहरन्ति । —माल० I.
- (8) गणदासः—देव शर्मिष्ठायाः कृतिर्लयमध्या चतुष्पदास्ति ।
तस्याश्चतुर्थवस्तुनः प्रयोगमेकमनाः श्रोतुमर्हति
देवः ।—माल० II.
- (9) अभिनयान्परिचेतुमिवोद्यता
मलयमारुतकर्म्पतपल्लवा ।
अमदयत्सहकारलता मनः
सकलिका कलिकामजितामपि ॥—रघु० IX. 29.
- (10) श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः ।
उपवनान्तलताः पवनाहृतैः किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः ॥
—रघु० IX. 35.
- (11) अङ्गसत्ववचनाश्रयं मिथः स्त्रीषु नित्यमुपधाय दर्शयन् ।
स प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः संजघर्ष सह मित्रसंनिधौ ॥
—रघु० XIX. 36
- (12) तौ सन्धिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम् ।
अपश्यतामप्सरसा मृहूर्ते प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् ॥
—कुमार० VII. 91.
- (13) सुसंधिबन्धं ननृतुः सुवृत्तगीतानुगं भावरसानुविद्धम् ।
—कुमार० XI. 36.

author of Nāṭyasāstra.¹⁵

8. Kālidāsa seems to have studied works on music. The cries of peacocks have been, for instance, mentioned as of the same pitch as the Saḍja, the first note of our musica scale.¹⁶

I have tried to explain, as far as possible, the technical terms occurring in Kālidāsa's works, in appendix No. 1.

---

(14) पादन्यासैः कणितरशनास्तत्र लीलावधूतैः

रत्नच्छायाखचितवलिमिश्रामरैः क्लान्तहस्ताः ।

वेश्याः..... ॥—मेघ० I. 35.

15 देवदूतः—मुनिना भरतेन यः प्रयोगे

भवतीष्वष्टरसाश्रयो निवद्धः ।

ललिताभिनयं तमद्य भर्ता

मरुतां द्रष्टु-मनाः सलोकपालः ॥

—विक्रमोर्य० II. 17.

16 मनोभिरामाः शृण्वन्तां रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखाण्डिभिः ॥

—रघु० 1.39.

APPENDIX I.

- अङ्कयः—A kind of drum.
- अङ्गम्—A branch, a subdivision, an aspect, limb, body.
- अङ्गहारः—Gesticulation.
- अनुविद्ध—Accompanied by, full of.
- अभिनयः—Gesticulation.
- अर्थः—Meaning, outfit or apparatus.
- आक्षिप्तिका—A particular song or air which is sung by a
approaching the stage.
- आतोद्यम्—Any kind of musical instrument.
- आलापः—A form of the prelude of a Rāga.
- उद्गानम्—Singing in a high pitch (in गन्धारग्राम).
- उपगानम्—The prelude of a Rāga.
- उपदेशः—Instruction.
- उपवहनम्—See उपगानम् ।
- उपवीणय—To play upon a Viṇā in unison with singing,
Viṇa to.
- उपोहनम्—See उपगानम्.
- ऊर्ध्वकः—A kind of drum.
- ककुभः—Name of a Rāga, a kind of metre.
- करणः—A term for various beats on a drum.
- केला—Art, a measure of timing.
- कलिका—The bottom of a peg of the Indian lute.
- किन्नरः—Celestial bard.
- कीचकः—The Bamboo tree.
- कुटिलिका— } A peculiar movement or gesture.
कुलिका— }
- कृतिः—Composition, action.
- कैशिक—Name of a ग्रामराग.

खण्डकः—A kind of dance of air, name or a metre.

खण्डधारा— " " " "

खुरकः—A kind of dance.

गलितकः—A kind of dance or gesticulation.

चतुरस्रकः—Name of various postures in dancing.

चर्चरी-रिका—A kind of gesture of song, musical symphony.
Striking the hand to beat time.

चलितम्—A song consisting of four parts and recited with certain gestures or gesticulation.

चतुष्पद—Having four parts.

छलिक-तम्—See चलितम्.

जम्भलिका—A kind of song.

तन्त्री—Vīṇā, a kind of guitar, string.

तानः—The drone or tonic. Accompaniment.

तालः—Rhythm, timing in music.

तेना—A meaningless combination of characters used in singing the prelude of a Rāga.

तूर्यः—See आतोद्यम् ;

दुन्दुभिः—A kind of drum.

द्विपदिका—A peculiar movement. A kind of metre.

नर्तकी—A dancing girl.

नर्तयितृ—A dancing teacher.

नाट्यम्—Gesticulation with language.

नृत्तम्—Simple dancing.

नृत्यम्—Gesticulation without language.

नेपथ्यम्—Costume of an actor, the part of a stage behind the scenes.

षट्कः—A kind of drum.

परिवादिनी—A lute.

षाटः—A combination of letters in drum-beating.

- पादन्यासः—Stepping in dancing.
 पुष्करः—A kind of drum.
 प्रयोगः—Representation.
 प्रावेशिकी—Relating to the entrance on the stage.
 प्राशिकः—An umpire, an examiner.
 प्रेक्षागृहम्—A theatre.
 भरतः—Name of the author of Nāṭyashastra.
 भावः—Emotion, condition of the mind or body.
 भिन्नकः—Name of a Rāga.
 भेरी—A kettle-drum.
 मन्दघटी—A kind of metre.
 मर्दलः—A kind of drum.
 मल्लघटी—A kind of dancing or pantomimic gesture.
 मायूरी—One of the special beats on the Pushkara drum.
 मार्गः—Style of singing, dancing or acting.
 मार्जना—A form of beating on a drum.
 मुरजः—A kind of drum.
 मूर्च्छना—The regular ascent and descent of the notes
 complete musical scale.
 मृदङ्गः—A kind of drum.
 मृदु—Beautiful.
 रसः—Sentiment, flavour.
 रागः—A musical mode.
 लयः—Regulated time in music.
 वंशः—The Bamboo, a flute ;—कृत्यम् Playing on the flute.
 वर्णः—Elements of singing.
 बलन्तिका—A peculiar Rāga.
 बलकी—Viṇā, a lyre.
 वस्तु—A composition, a piece, plot.
 वितन्त्री—A lyre having discordant strings:

वृत्तिः—Style of dramatic representation Action.

वेणुः—Flute.

शङ्खः—A conch.

शाखायः—(Gesticulation by) poses of the hand.

षड्जसंवादिनी—Resembling the shadja, the first note of a musical scale or drone

संगीतकम्—Music, comprising dancing etc.

संगीतरचना—Preliminaries of representation.

संगीतशाला—Concert-hall.

सत्त्वम्—Life, purity, style; the pegs of a lyre by which its strings are strained

संधिः—Critical junctures or situations in a drama.

स्थानम्—See तानः

स्थानकः—A particular point or situation in dramatic action.

स्वरः—A tone, a note.

APPENDIX II

(1) दुलहो पिहो तस्मिन् .	...	...	...	मालविका II. 4.
(2) ईसीसि चुम्बिआइं .	...	...	...	शाकुंतले I. 1.
(3) अहिणवमहुलोलुवो .	...	...	...	शाकुंतले V. 1.
(4) अविसअगमणम् .	...	...	...	शाकुंतले VII. 1. (Kashmir Mss.)
(5-35) चर्चरी .	...	...	...	विक्रमो . IV.

Vide pages 135-149 of this Book.

E N D.

Printed by Dinkar Sitaram Sakhalakar at the Lokasevak Press,
Khatav Building, Girgaon, Bombay No. 4

Published by Keshav Appa Padhye, B. A. LL. B at New
Bhatwadi, Girgaon, Bombay No. 4

Appendix C.

It is a well-known fact to readers of Sanskrit Literature that the writings of Kalidas are embellished with Similes unparalleled for their exquisite beauties and appropriateness. We propose to give a few selections of these.

अभिज्ञानशाकुन्तले

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः ।

चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥ १-३० ॥

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।

स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्तास्तदन्यतेजोऽभिभवाद्धमन्ति ॥ २-७ ॥

सुरयुवतिसंभवं किल मुनेरपत्यं तदुज्जिताधिगतम् ।

अर्कस्योपरि शिथिलं च्युतमिव नवमालिकाकुसुमम् ॥ २-८ ॥

कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वादद्वैधीभवति मे मनः ।

पुरः प्रतिहतं शैले स्रोतः स्रोतोवहो यथा ॥ २-१७ ॥

स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः ।

दिवस इवार्धश्यामस्तपात्यये जीवलोकस्य ॥ ३-१९ ॥

धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहुतिः पतिता ॥ ४ ॥

शकुन्तला—(पितरमाश्लिष्य ।) कथमिदानीं तातस्याङ्गात्परि-

भ्रष्टा मलयतरुन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्ये ॥ ४ ॥

यूथानि संचार्य रप्रितप्तः शीतं दिवास्थानमिव द्विपेन्द्रः ॥ ५-९ ॥

नातिश्रमापनयनाय न च श्रमाय ।

राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् ॥ ९—६

तथापीदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा ।

जनाकीर्णं मन्ये हुतवहपरीतं गृहमिव ॥ ९—१०

कास्विद्वगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।

मन्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुपत्राणाम् । ९—१३

तमस्तपति धर्माशौ कथमाविर्भविष्यति । ९—१४

इदमुपनतमेवं रूपमक्लिष्टकान्ति

प्रथमपरिगृहीतं स्यान्न वेति व्यवस्यन् ।

भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं

न च खलु परिभोक्तुं नैव शक्नोमि हातुम् ॥ ९—१९ ॥

व्यपदेशमाविलयितुं किमीहसे जनमिमं च पातयितुम् ।

कूलंकषेव सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतरुं च ॥ ९—२१ ॥

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।

वाशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥ ९—२८ ॥

संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते । ९—३६

साक्षात्प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं

चित्रार्पितां पुनारिमां बहु मन्यमानः

स्रोतोवहां पथि निकामजलाम्मतीत्य

जातः सखे प्रणयवान्मृगतृष्णिकायाम् ॥ ९—१६

सरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।

कल्पिष्यमाणा महते फलाय वसुंधरा काल इवोत्तबीजा ॥ ९—२४ ॥

महतस्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे ।

स्फुलिङ्गावस्थया वन्हिरेधापेक्ष इव स्थितः ॥ ७-१९

अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्धरागया नवोषसा भिन्नमिवैकपङ्कजम् ॥ ७-१६

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि ।

उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥ ७-२२

मेघदूते ।

रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णां

भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥ १९ ॥

संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतासि च्छाययासौ

स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा ॥ ११ ॥

या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना

मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम् ॥ ६२ ॥

कुमारसम्भवे ।

पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः १-१

तया दुहित्रा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकासे ।

विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ १-२४ ॥

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।

अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥ १-२७ ॥

कुबेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम् ।

अपविद्धगदो बाहुर्भङ्गशाख इव द्रुमः ॥ २-२२ ॥

पर्याकुलात्वान्मरुतां वेगभङ्गोऽनुमीयते ।

अम्भसामोघसंरोधः प्रतीपगमनादिव ॥ २-२९ ॥

लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं यूयं किं बलवत्तरैः ।

अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः ॥ २-२७ ॥

भवलब्धवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः ।

उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥ २-३२ ॥

तदिच्छान्ते विभो स्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये ॥

कर्मबन्धच्छिदं धर्मं भवस्येव मुमुक्षवः ॥ २-९१ ॥

उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।

शंभोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लोहवत् ॥ २-९९ ॥

तद्गच्छ सिद्धैः कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरभाव्य एव ।

अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वां बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः । ३-१८ ॥

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम्

पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा संचारिणी पल्लविनी लतेव ॥ ३-९४ ॥

क्व नु मां त्वदधीनजीवितां विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः ।

नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो जलसंघात इवासि विद्रुतः ॥ ४-६ ॥

तमवेक्ष्य रुरोद् सा भृशं स्तनसंबाधमुरो जघान च ।

स्वजनस्य हि दुखमग्रतो विवृतद्वारामिवोपजायते ॥ ४-२६ ॥

विधिना कृतमर्धवैशसं ननु मां कामवधे विमुञ्चता ।

अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरी ॥ ४-३१ ॥

इति देहविमुक्तये स्थितां रतिमाकाशभवा सरस्वती ।

शफरीं हृदशोषविक्रवां प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् ॥ ४-३९ ॥

तदिदं परिरक्ष शोभने भवितव्यप्रियसंगमं वपुः ।

रविपीतजला तपात्यये पुनरोधेन हि युज्यते नदी ॥ ४-४४

अथ मदनवधूरुपप्लवान्तं व्यसनकृशा परिपालयांबभूव ।

शशिन इव दिवातनस्य लेखा किरणपरिक्षयधूसरा प्रदोषम् ४-४६

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।

पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥५-४॥

किमित्यपस्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् ।

वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतरका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ५-४४

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्षितां दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् ।

शशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते । ४८

अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने ।

उत्पत्तये हविर्भोक्तुर्यजमान इवारणिम् ॥ ६-२८ ॥

सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा ।

निवृत्तपर्जन्यजलाभिषेका प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥ ७-११ ॥

मूर्ते च गङ्गायमुने तदानीं समाचरे देवमसेविषाताम् ।

समुद्रगारूपविपर्ययेऽपि सहंसपाते इव लक्षमाणे ॥ ७-४२

विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ७-६३ ॥

गणाश्च गिर्यालयमभ्यगच्छन्प्रशस्तमारम्भमिवोत्तमार्थाः ॥ ७-७१

रघुवंशे.

मन्दः ऋवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्धाहुरिव वामनः ॥ १-३ ॥

अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसूरभिः ।

मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ १-४ ॥

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्कितस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ १-२० ॥

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥ १-२२ ॥

काप्यभिरुत्या तयोरासीद्व्रजतोः शुद्धवेषयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोयोगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ १-४६ ॥

विधेः सायंतनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।

अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ १-९६ ॥

असह्यपीडं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे ।

अरुंतुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ १-७१ ॥

मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २-२ ॥

पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥ २-३ ॥

आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ २-७ ॥

अवाकिरन्बाललताः प्रसूनैराचारलजैरिव पौरकन्याः ॥ २-१० ॥

स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।

अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोभ्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् २-२९

राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥२-३२॥
 उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥२-३९॥
 तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम् ।
 नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवाद्भिर्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥२-७३॥
 शरीरसादादशमग्रभूषणा मुखेन मालक्ष्यत लोभ्रपाण्डुना ।
 तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥३-२॥
 पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥३-२२॥
 स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।
 लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥३-२८॥
 ततार विद्वङ्गः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिद्भिर्हरितामिवेश्वरः ३-३०
 विभावसुः साराथिनेव वायुना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।
 बभूव तेनातितरां सुदुःसहः कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥३-३७॥
 शशाक निर्वापायितुं न वासवः स्वतश्च्युतं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः ३-९८
 मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।
 फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ४-९ ॥
 रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत्सह्यलग्न इवार्णवः ॥ ४-९३ ॥
 यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
 बालातपमिवाञ्जानामकालजलदोदयः ॥ ४-६१ ॥
 यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः ॥९-४॥
 आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नवार इवावशिष्टः ॥९-१९॥
 न कारणात्स्वाद्धिमिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ९-३७
 शिलाविभङ्गै मृगराजशावस्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह । ६-३

सहस्रधात्माव्यरुचद्विभक्तः पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युतेव । ६-९
 रराज धाम्ना रघुसूनुरेव कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः ६-६
 मदोत्कटे रोचितपुष्पवृक्षा गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ६-७
 कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्येराजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।
 नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ ६-२२
 तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितिशो रुचये बभूव ।
 शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ६-४४
 नृपं तमावर्तमनोज्ञनाभिः सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री ।
 महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनिव ॥ ६-९२
 आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्विराजः ॥ ६-६०
 अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥ ६-६९
 दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ।
 वेलासकाशं स्फुटफेनराजिर्नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ७-१९
 हस्तेन हस्तं परिगृह्य वध्वाः स राजसूनुः सुतरां चकासे ।
 अनन्तराशोकलताप्रवालं प्राप्येव चूतः प्रतिपल्लवेन । ७-२१
 मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदीर्णैर्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनैरजांसि ।
 बभुः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः पर्याविलानीव नवोदकानि । ७-४०
 आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।
 शस्त्रक्षताश्चद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूद्गुधिरप्रवाहः ॥ ७-४२
 शिलीमुखोत्कृत्तशिरः फलाढ्या च्युतैःशिरस्त्रैश्चषकोत्तरेव ।
 रणक्षितिः शोणितमद्यकुल्या रराज मृत्योरिव पानभूमिः ॥ ७-४९

व्यूहावुभौ तावितरेतरस्माद्भङ्गं जयं चापतुरव्यवस्थम् ।
 पश्चात्पुरोमारुतयोः प्रवृद्धौ पर्यायवृत्त्येव महार्णवोर्मा ॥ ७-९४
 निवारयामास महावराहः कल्पक्षयोद्भूतमिवार्णवाम्भः ॥ ७-९६
 हृष्टापि सा ह्रीविजिता न साक्षाद्वाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् ।
 स्थलीनवाम्भःपृषताभिवृष्टा मयूरकेकाभिरिवाभ्रवृन्दम् ॥ ७-९९
 सदयं बुभुजे महाभुजः सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति ।
 अचिरोपनतां स मेदिनीं नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥ ८-७
 अहमवे मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।
 उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित् ॥ ८-८
 न तु सर्प इव त्वचं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् । ८-१॥
 यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ दृष्टशाते रघुराश्रवौ जनैः ।
 अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोगतौ ॥ ८-१६
 अनृणत्वमुपेयिवान्बभौ परिधेमुक्त इवोष्णदीधितिः । ८-३०
 क्षणमात्रासखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।
 निमिमलिनरोत्तमप्रिया हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥ ८-३७ ॥
 पातिरङ्कनिषण्णया तया करणापायविभिन्नवर्णया ।
 समलक्ष्यत बिभ्रदाविलां मृगलेखामुषसीव चन्द्रमाः ॥ ८-४२ ॥
 प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम् ।
 दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥ १०-९ ॥
 आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥ १०-११ ॥

बभौ सदशनज्यौत्सना सा विभोर्वदनोद्गता ।

निर्यातशेषा चरणाद्भ्रुवोर्ध्वप्रवर्तिनी ॥ १०-३७ ॥

स्रष्टुर्वरातिसर्गात्तु मया तस्य दुरात्मनः ।

अत्यारूढं रिपोः सोढं चन्दनेनेव भोगिनः ॥ १०-४२ ॥

सैकताम्भोजबलिना जाह्नवीव शरत्कृशा ॥ १०-६९ ॥

ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात्सूर्यकान्त इव ताडकान्तकः ११-२३

तेन शैलगुरुमप्यपातयत्पाण्डुपत्रमिव ताडकासुतम् ॥ ११-२८ ॥

सा किलाश्वसिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ ।

उद्वामेन्द्रसिक्ता भूर्बिलमग्नाविवोरगौ ॥ १२-९ ॥

स जहार तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणः ।

नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे ॥ १२-२९ ॥

तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णोर्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः १४-८

मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥ १४-३७ ॥

पौरैषु सोऽहं बहुलीभवन्तमपां तरङ्गेष्विव तैलबिन्दुम् ।

सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥ १४-३८ ॥

गङ्गा निषादाहृतनौविशेषस्ततार संधामिव सत्यसंधः ॥ १४-९२ ॥

जनास्तदालोकमथात्प्रतिसंहतचक्षुषः ।

तस्थुस्तेऽवाङ्मुखाः सर्वे फलिता इव शालयः ॥ १५-७८ ॥

अगस्त्यचिह्नादयनात्समीपं दिगुत्तरा भास्वति संनिवृत्ते ।

आनन्दशीतामिव बाष्पवृष्टिं हिमस्रुतिं हैमवतीं ससर्ज ॥ १६-४४ ॥

वनेषु सायंतनमल्लिकानां विजृम्भणोद्गन्धिषु कुड्मलेषु ।

प्रत्येकनिक्षिप्तपदः सशब्दं संख्यामिवैषां भ्रमरश्चकार ॥ १६-४७ ॥

पश्यावरोधैः शतशो मदीयैर्विगाह्यमानो गलिताङ्गरागैः ।

संन्योदयः साभ्र इवैष वर्णं पुण्यत्यनेकं सरयूप्रवाहः ॥ १६-९८ ॥

तेनावरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सरिद्वरां ताम् ।

आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्वृतो मरुत्वाननुयातलीलः ॥ १६-७१ ॥

तस्य सन्मन्त्रपूताभिः स्नानमद्भिः प्रतीच्छतः ।

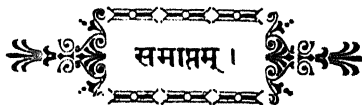
ववृधे वैद्युतस्याग्नेर्वृष्टिसेकादिव द्युतिः ॥ १७-१६ ॥

बभौ भूयः कुमारत्वादाधिराज्यमवाप्य सः ।

रेखाभावादुपाख्यः सामग्र्यमिव चन्द्रमाः ॥ १७-३० ॥

सर्पस्येव शिरोरत्नं नास्य शक्तित्रयं परः ।

स चकर्ष परस्मात्तदयस्कान्त इवायसम् ॥ १७-६३ ॥

K. A. Padhye B. A. LL. B. has really obliged the lovers of Sanskrit Literature and particularly those of Kalidasa's books by bringing out this small book. The arrangement followed in this book is particularly happy. It affords great facility to the study of the works of Kalidas in their different aspects, thus to the study of Kalidas's mind and art. It would have much added to the utility of the book, if Mr. Padhye had given his own appreciation of the important passages at the beginning of each chapter. As it is, however, the book is very useful and will surely help to promote the study of Kalidas and his works.

H. D. VELANKAR, M. A.,
Professor of Sanskrit, Wilson College.

Dear Mr. Padhye,

Lovers of Sanskrit Literature and particularly of Kalidasa will be thankful to you for bringing together in a handy form selections from the works of Kalidasa and some of his *bon mots*.

Your selection has been made with care and judiciousness. The features of the muse of Kalidasa are well brought out in your volume. His unrivalled command over Sanskrit, the ease and grace of his style, his lofty conception of the Supreme Being, his power of compressing suggestive thoughts in a few well chosen words, his apt similes, his spirited dialogues—these and several other excellences are well illustrated in these selections. I hope your disinterested effort of yours will increase the circle of the teachers and students of the prince of Sanskrit poets.

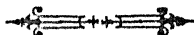
Yours Sincerely,

P. V. KANE, M. A. LL. M.,
Vakil, High Court.

Beauties from Kalidas

or

कालिदाससूक्तिमंजूषा.

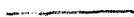
BY

Keshav Appa Padhye, B. A. LL. B.
Vakil High Court, Bombay.

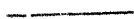
FIRST EDITION.

(All rights reserved.)

Price Re. 1-8 0.

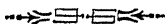

1927.

This Book is dedicated
TO
BHAWANRAO
Shrimant Shrinivasrao

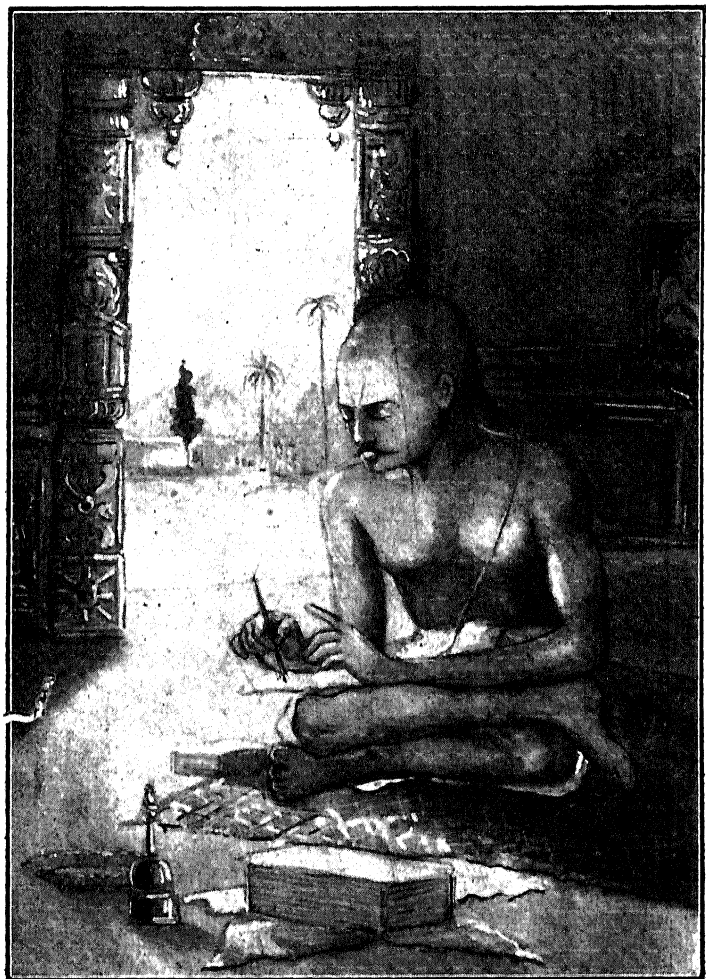
alias

Balasaheb, Pant Pratinidhi B. A.,
Chief of Aundh

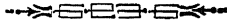
as a mark of appreciation of his various intellectual and educational activities in promoting the cause of Sanskrit Literature in general and of his efforts to bring out an authoritative edition of the Mahabharat and to popularise the great Indian Epics by illustrating the main incidents therein by vivid paintings drawn with great personal skill.

K. A. Padhye.

कविकुलगुरुः कालिदासः ।

FOREWORD.

I consider it an honour and a privilege to be asked to write a foreword to this book. My friend Mr. Padhye must be congratulated upon his excellent idea of presenting the reader world with select quotations and extracts from the works of Kalidas, distributed under different heads. "A thing of beauty is a joy for ever". And his readers will feel grateful to the author for supplying them, in a good handy form, so many beauties culled and selected from the writings of the greatest poet in the Sanskrit language. Few can, I think, demur to the charge brought by Mr. Padhye that, though the Indian people are proud of Kalidas, they do not study him with sufficient devotion and assiduity. No doubt such study requires time and close attention. But both these are sure to be repaid by the joy one feels while reading Kalidas even cursorily, and specially so when one enters into his spirit and sentiment.

It is probable that some other readers of Kalidas may put their hands on some other beauties which have not found a place in this book. Tastes in a matter like this will always differ. I have no doubt that the collection actually made by Mr. Padhye includes passages as to the beauty of which opinion will be absolutely unanimous. It is, I think, impossible to find such elegance of diction, such happiness of expression, and such sublimity of thought in any other Sanskrit poet. Bhavabhuti and Bana have certainly their strong points. The former, in my opinion, sometimes excels Kalidas in his pathos of sentiment, and it would be difficult to imagine how the gushing flow of Bana and his

unending avenues of prose, enlivened by a superior kind of punning wit or shrewdness can be surpassed. But tested both by the sample and bulk, Kalidas as a poet certainly stands superior to all other Sanskrit poets. He can successfully pry into the inner secrets of human nature. His acquaintance with the world and especially his perception of the really sublime and the beautiful are unique.

On one point, perhaps, I may have to differ from the author. Mr. Padhye probably thinks that Kalidas' descriptions of nature were in every case based upon direct and first hand observation of the aspects of nature described by him. May I hazard the opinion, however, that in some cases the description, though it sounds beautiful, appears to be more subjective than objective? It appears to be in some cases based on time-honoured poetic conventions, or if I may so put it, on the consecrated formulae of hereditary proverbial admiration of nature. I am even inclined to agree with those who think that the Ritusamhar may not really be the work of Kalidas. In my opinion Ritusamhar gives a poor description of both winter and autumn. His own description of spring in Kumarsambhavam is much better than the one given in Ritusamhar. As for autumn, poet Bharavi, in the fourth canto of Kiratarjuniya, gives a far better description of that season, based, as I fancy, upon greater personal observation than shown by the Ritusamhar. The description of the rainy season in Mrichhakatik is, I think, more poetic than that in Ritusamhar. The style and diction of Ritusamhar, though graceful, is distinctly inferior to that in Meghduta and Raghuvansha. In describing nature in this poem, Kalidas gives me the appearance of one who looks at outdoor scenes from only one point of view, and that too from a cosy

corner in a palace, as it were, where he sits surrounded with pleasures appropriate to every season, his body confined to a bed and cushions, but his fancy soaring and active. Further, love and love alone dominates the whole range of descriptions in the Ritusamhar. Kalidasa's fancy of course turns to love in any season and that too rather lightly. But my point is that the descriptions here lack that variety which is to be seen in his other works.

Then, again, may I hazard one suggestion to the author? In his second edition of this book, or even as an appendix to the present volume, he may devote one part to a selection of some of the similes and metaphors for which Kalidas is so pre-eminently and deservedly famous. The author will agree with me when I say that in no other Sanskrit poet it is possible to find such happy expressive similes and metaphors. Of course I cannot pretend to have read my Kalidas as critically as Mr. Padhye seems to have done. But I will just give a few references to the wealth of Upamânâs which Kalidas displays in his poems and other works. I would specially note one point, namely, that by no other poet have these Upamânâs been drawn so intimately and so successfully from religious literature and religious philosophy as has been done by Kalidas. He compares वैवस्वत Manu to प्रणव among ऋषयः (R. 1, 11.)

स ददर्श तपोनिधिम् ।

अन्वासितमरुन्धत्या ।

स्वाहयेव हविर्भुजम् । (Raghū 1-56)

श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् । (R. 2-2)

श्रद्धेव साक्षाद्विधि नोपपन्ना । (R. 2-16)

त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् । (R. 3-13)

वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे । (R. 5-25)

अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंज्ञाविव धर्मयोर्गतौ । (R. 8-16)

अपवाद इवोत्सर्गं व्यावर्तयितुमीश्वरः । (R. 15-7)

As for Upamânâs drawn from nature, there is hardly any department of her upon which Kalidas has not drawn. No eye could be keener than his for perceiving a point of beauty wherever it may be detected. His similies are often so happy and applicable on all fours that you must feel lost in admiration. I could, if I had the time and the books at my disposal, cite at least one hundred examples of Kalidas's best similes and metaphors. But I content myself with just quoting from memory one which always lingers on my lips. He describes Shakuntala in the company of Rishis like this:

मध्येतपोधनानाम् किसलयमिव पांडुपत्राणाम् ।

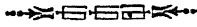
Now can any one, I ask, sufficiently admire this beautiful simile and exhaust the points on which it gracefully rests? The theme is tempting, and I would go on with this over a long space with great pleasure. But I must resist the temptation and wind up only with once more congratulating Mr. Padhye upon the good literary taste which must have been to him, as it has certainly been to me, a refreshing elixir in the pursuit of other and often prosaic tasks.

Poona }
13-7-27. }

N. C. Kelkar.

संस्कृतप्रस्तावः ।

(The Late Mulchandra Telliwalla)

श्रीमदार्यावर्त आदिकाविना शब्दार्थरसिकेन ब्रह्मणा भगवतो नारायणस्य सृष्ट्यादौ गुणगानाय वेदाः प्रादुर्भाविताः । तथैवादि-कविना वाल्मीकिना भगवतो रघुकुलरत्नस्य गुणगानं श्रीरामायणे कृतम् । तथैव श्रीमन्महाभारते यदुकुलचूडामणेर्गुणगानमादिकाविना व्यासेनापि कृतम् । एते त्रयोप्यादिकवित्वेन प्रसिद्धाः । तेषां काव्यस्यालौकिकविषयत्वात् तेषां ख्यातिः ऋषित्वेन जाता । येषां काव्यस्य विषयो लौकिकः, ते कवित्वेन प्रसिद्धा जाताः । एतेषु कविकुलगुरोः कालिदासस्य नाम नैवाप्रसिद्धम् । एतद्देशीयैः पाश्चात्यैः पण्डितैश्चास्य कविमुकुटमणेः प्रशंसा मुक्तकण्ठैः कृता दृश्यते । तत्त्वज्ञानिभिः श्रीवल्लभाचार्यैरपि ' स्त्रीहृदयज्ञ ' इत्येवमस्य कवेरुपन्यासो निजग्रन्थेषु कृतो दृश्यते । पाश्चात्यानामेतद्देशीयानां प्रशस्तयोस्मिन्नेव संग्रहे संग्रहीताः । महाकवेः कालिदासस्य परिचयो भारतवर्षीयैस्त्ववश्यमेव कर्तव्य इत्यत्र नैव संशयः । लौकिकव्यापृ-तिषु सर्वथा निमग्नैरस्य परिचयः कथं कर्तव्य इति प्रश्नः । कवि-कालिदासस्य वाङ्मयान् मणिरूपान् विभागान् संगृह्यास्मन्मित्रवरैः ' पाध्ये ' इति नामधेयैरयं ग्रन्थः प्रकाशितः । एतेनातिव्यापृताना-मपि कविकालिदासस्य स्वरूपपरिचयायातीव सौकर्यं भविष्यति । कविकालिदासस्य साङ्गोपाङ्गमध्ययनं यैः कर्तुमशक्यम्, तेप्यस्या-वगाहनेन तत्स्वरूपे निष्ठावन्तो भविष्यन्तीति ।

मूलचन्द्र तेलीवाला ।

INDEX.

Serial No.		Page.
1	Foreword (N. C. Kelkar Esqr.)	
	„ „ (Mulchandra Teliwalla Esqr.)	
2	Introduction (by the Author)	1
3	In praise of Kalidas	10
4	Part I ईशस्तुतिः (Devotional)	15
5	Part II निसर्गवर्णनम् (Description of Nature)	21
6	Part III संवादाः (Dialogues)	71
7	Part IV विलापाः (Emotional)	181
8	Part V अर्थान्तरन्यासाः (Proverbial sayings)	195
9	Appendix A (Summary of प्रत्यभिज्ञ philosophy as given by Pandit Kalla)	209
10	Appendix B: Kalidas and Music (Paper read by Sardar Abasahib Mujumdar.)	212
11	Appendix C (Specimens of Similes)	225

PREFACE.

It is a disgrace to Indians in general, and to lovers of Sanskrit language in particular, that the study of the works of Kalidasa—the greatest master-mind in Sanskrit Poetry and drama—has been so narrow that no book by an Indian Sanskrit scholar exists which in any worthy manner deals with the great Poet as a whole and traces the rise and growth of his genius from the romanticism of his early plays to the magnificence, the splendour, the divine intention which mark his best works. European scholars such as Goethe, Schlegel, Humboldt, Sir Williams Jones, Sir Monier Williams & others being struck by his poetic genius, have bestowed unstinted praise on him and have described him as the Indian Shakespeare. What is said about Shakespeare that “no age nor nation could easily in any branch of knowledge, exhibit another man in whom the riches of genius, natural endowments, original talents, and versatility of power were so great as in him”, would equally apply to Kalidasa. Oriental scholars, like Dr. Bhau Daji, Vishnu Shastri Chiplunkar, S. P. Pandit, K. T. Telang, Pathak, Dr. Dhruv & others, no doubt, made a special study of some of his works and exhibited to the world his excellence as a great poet and dramatist. But the attention paid by our Indian scholars to Kalidasa is very scanty as compared with that paid by European scholars to Shakes-

peare. In this short preface, it is not my purpose to dwell upon his poetic genius which brought Sanskrit Poetry to the highest elegance and refinement, or upon his pure and chaste style or upon the unaffected simplicity of his expressions. Suffice it to say that Kalidasa excels all other Sanskrit poets in his description of the sublime and the beautiful.

In this book, a modest attempt is made to present to the readers some of the beauties from the works of Kalidasa so that those who have not got the leisure or patience to study all his works, may get a glimpse of the Poet's genius. It is a standing reproach to our Indian Sanskrit scholars that they have not done justice to the greatest poet of their country. The labours of this writer in publishing these beauties or gems from the works of Kalidasa will be amply repaid if some Indian scholars come forward to give the result of their critical study about the works of Kalidasa as Henry Morley, Dowden, Gervinus, Moulton & others have done in respect of Shakespeare.

The personal history of Kâlidâsa, the national and immortal Poet of India—is shrouded in an impenetrable mist of obscurity. Great uncertainty prevails as regards the age, in which he lived and the place where he was born and bred. This is due to the fact that India is wanting in chronology. The absence of historic faculty is a serious defect in our national character. Through the influence and inspiration of Western education and

owing to the special attention paid by the Western scholars to Oriental Studies during the latter half of the last century, our scholars were awakened to a sense of this defect. A number of Indian scholars began to devote their attention to the uphill task of unveiling the past by making a special study of oriental languages. And we are glad to state that their efforts in this direction have met with success. A mass of numismatic and paleographic evidence has been brought to bear upon the solution of the vexed question regarding the personal history of Kalidasa and the age in which he lived. But in spite of the laborious and laudable efforts of Oriental Scholars—both Eastern & Western in finding out a solution of these vexed problems, they have not yet reached the region of certainty. Taking advantage of this uncertainty, the authorship of several productions of inferior quality is foisted upon Kalidasa. After careful investigations and critical analysis by scholars it is now agreed generally that the following seven works alone are the products of the master-mind of Kalidasa. (1) Shâkuntala, (2) Vikramorvasi, (3) Malavikâgnimitra, (4) Raghuvamsha, (5) Kumâr-sambhava, (6) Meghaduta, and (7) Ritu-Sanhâra. Kalidasa himself has observed reticence in his works about his own personality and the age he lived in. For the purposes of investigations the scholars have, therefore, to draw upon the materials supplied in his works, the accounts furnished by foreign travellers, inscriptions, numismatics and upon every other available material calculated to help them in that direction.

Thus no unanimity exists among antiquarians regarding his date and birth place. His date has been placed somewhere between 300 B. C. and 11th Century A. D. Sir Willims Jones is of opinion that Kalidasa must have flourished in the 1st Century B. C., while Indian Scholars such as Dr. Bhau Daji, Pandit, Telang, Sir Bhandarkar, Pathak place his date in the latter half of the 6th century A. D. I do not propose in this volume to review or to discuss the interesting and elaborate arguments adduced by each scholar in support of his theory. Suffice it to say that the balance of authorities is in favour of the view that the great Poet lived at the end of the 5th or in the beginning of the 6th Century A. D.

The same uncertainty prevails as regards his birth place. Owing to numerous references made in his works to the city of Ujjain, and to Kings Vikramaditya and Bhoja, he is said to have been born either at Dhar or at Ujjain, in Malva. While according to Dr. Bhau Daji, and Pandit Lachmidhar Kalla who recently delivered scholarly lectures on the birth-place of Kalidasa at the Delhi University, the place where Kalidas was born and bred was Kashmir. The result of the discussion appears to be that Kalidasa though born and bred up in Kashmir in his early years must have resided in later years at the Court of the Kings of Ujjain or Dhar.

The following is a summary of the arguments showing Kashmir to be the birth place of Kalidasa, as given by Pandit Lachmidhar Kalla.

) Disproportionately detailed and minute physical and natural description of the Himalayas, especially the Northern part of Kashmir, and more definitely the Sindh valley in Kashmir.

) Feeling shown for and patriotic references to Kashmir.

) Unconscious and spontaneous references to scenes, sites, and legends of Kashmir.

) Direct allusions to local sites, and usages and social customs peculiar to the natives of Kashmir.

) The description in Meghaduta.

) Description of living saffron flower peculiar to Kashmir.

) The religious views of Kalidasa viz: the Kashmir Shaivism known as the Pratyabhijna Philosophy which has its home in Kashmir and which was not known outside Kashmir during his life time, till after its popularisation by Somânand in the 9th Century A. D.

e Poetic genius of Kalidasa has brought Sanskrit Poetry to the highest

Poetry, elegance and refinement. His style

style & is peculiarly chaste and pure. It has

fiction. neither the laxity of the Puranas,

nor the extravagant colouring of

later poems. It is highly unartificial and

characterised by brevity consistent with perspi-

cuity. An unaffected simplicity of expression and an easy flowing language mark all his writings which are embellished with similes unparalleled for their exquisite beauty, appropriateness and proverbial sayings generally of a didactic and moral nature. His diction is free from the long compounds, involved constructions, over-wrought rhetoric and artificial character which characterised the style of later writers. Kalidasa surpasses other poets in his description of the Sublime and the beautiful. The simple and chaste style of his writings stands in direct contrast with those of later poets like *Bhavabhuti* and *Bâna*.

Kalidasa is essentially a poet of Nature. He describes vividly and with effective touches the gorgeous scenery of the snow-clad and mineral-covered summits, the peaks where Sun-shine ever reigns, the musk-deer and Chamar deer, the powerful herbs shedding luster at night, the Mânasa Lake &c. &c., thus displaying his wonderful powers of describing nature. His description of the ocean, of the several rivers, places, hermitages &c which Rama had to cross on his return from Lanka to Ayodhya, bears us out in our estimate of Kalidasa as a great painter of Nature. While the lamentations of King Aja in the VIII.th Canto of *Raghuvamsha* and those of Rati in the IV.th Canto of *Kumara-Sambhava*, characterise him as a great interpreter of human nature. It is impossible in this small volume to do justice to the gifted talents of Kalidasa in this branch.

Kalidas occupies a pre-eminent position in the art of drama on account of his skill

His Dramatic Art. in delineating characters, in maintaining unity of action and in faithfully observing the rules of नाट्यशास्त्र

Sir Williams Jones has described Kalidasa as the Shakespeare of India. But the

Kalidasa and Shakespeare modern critics go still further and point out that as Shakespeare excels in his powers of analysis, in the art

of delineation of human character as it *is*, Kalidasa excels in his powers of synthesis, in the art of delineation of character as it *ought* to be; Shakespeare aims at characterization, while the aim of Kalidasa is perfection. It has been well observed

by Pandit Lachmidhar Kalla in his Dehli University Lecture Series, that "The muse of Shakespeare cannot lead us beyond the experience of our physical and mental life on earth, while the poetic genius of Kalidasa can soar up to great heights in the land of spiritual experience and thus enrich our soul with the happy visions of the "Unseen".

The art of transfiguration of physical things into objects of spiritual reality constitutes a rare and superior gift of Kalidasa. For fuller discussion on this point, readers are referred to an excellent contribution by Prof. V. G. Paranjapye in the Deccan Quarterly of 1906.

Kalidasa has given ample proofs of his mastery in the science of music and dancing

The Art of Music and Dancing. in his works, especially in the *Malavikagnimitra*, and in the IVth Act of *Vikramorvasi* where no less than 21 Râgâs are referred to. Readers

are referred to the learned essay written by my esteemed friend Sardar Abasaheb Muzumdar on this subject read by him before the first Oriental Conference.

Every student of Kalidasa knows that he was a worshipper of Shiva. All his dramas **Religion & Philosophy of Kalidasa** open with a prayer to Shiva. But in his works such as Raghuvamsha (Canto 10) and Kumar-Sambhava (Canto 2) prayers are offered to Brahma and Vishnu too, which would be acceptable to the followers of any sect among the Hindus. Thus the Shaivism of Kalidas was of a non-sectarian character, which though it regarded Shiva as the highest Deity, yet had room for worship of other gods and goddesses in Kashmir.

Pandit Lachmidhar Kalla says in his Delhi University Lectures that in the description of various schools of Shaivism given by Madhavacharya in his Sarva-Darshana-Sangraha, he describes "Pratyabhijna Darshana" or "recognition system" which corresponds to the type of Shaivism represented by Kalidasa and which was essentially monistic in its character. A brief summary of the system of Pratyabhijna Philosophy is given in appendix A, in the words of Prof. Kalla.

Whatever the merits of the Pratyabhijna Philosophy, which, according to Prof. Kalla, stands for the good of mankind, irrespective of caste, creed, colour or sex, one thing is certain that the dominant features of all the dramas of Kalidasa consist in the initial divine curse by some sage like Durvasas followed by separation; this separation again is

followed by recognition through some potent means, such as signet ring, *Mani* which brings about union. According to Pratyabhijna Philosophy, the realisation of the identity of self with God takes place through recognition of the divine self. On the other hand, it is just possible that Kalidasa independently of this System, might have invented this theory to embellish his plots and to secure unity of action.

Prof. Kalla has for the first time placed before the world this new phase of thought in his study of Kalidasa. It is for scholars to examine it in their own way. One has also to study the folk-lore current during Kalidasa's time to solve this problem.

Part V of this book contains the sayings or "words of wisdom" in the form of maxims to be met with in the works of Kalidasa. They clearly show that Kalidasa was a great and shrewd observer of human nature in all its aspects. They give further proof that he was essentially a preacher of morals.

My special thanks are due to Prof. H. D. Velankar M. A. and Messrs: Dinkar Vishnu Gokhale B. A., S. V. Phadnis B. A., and B. P. Adarkar B. A., for the valuable suggestions given by them to me from time to time. Mr. Teliwala whose services in the cause of Sanskrit Literature are well known to the lovers of the philosophy of Shri Vallabhacharya has written a Foreword in Sanskrit in praise of Kalidas. I am specially thankful to him for his voluntary contribution.

K. A. Padhye.

कालिदासप्रशस्तिः ।

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।

प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ।

—बाण-हर्षचरितम् ॥

साकूत-मधुर-कोकिल-विलासिनी-कण्ठकूजितप्राये ।

शिक्षासमयेऽपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥

—गोवर्धनाचार्यः ।

यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो

भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।

हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः

केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥

—जयदेवः ॥

एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित् ।

शृंगारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु ॥

—राजशेखरस्य सूक्तिमुक्तावलिः ।

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्रापि च शकुन्तला ।

तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥

पुरा कवीनां गणनाप्रसंगे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा ।

अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावाद्नामिका सार्थवती बभूव ॥

कालिदासकविता नवं वयो माहिषं दधि सशर्करं पयः ।

शारदेन्दुरिव सा च कोमला त्वर्गसौख्यमुपभुञ्जते नराः ॥

कविरमरः कविरचलः कविरामिनन्दश्च कालिदासश्च ।

अन्ये कवयः कपयश्चापलमात्रं परं दधति ॥

वयमपि कवयः कवयः कवयोऽपि च कालिदासाद्याः ।
दृषदो भवन्ति दृषदश्चिन्तामणयोऽपि हा दृषदः ॥

“Would'st thou the young year's blossoms
and the fruits of its decline,
And all by which the soul is charmed
enraptured, feasted, fed,
Would'st thou the earth and heaven
itself in one sole name combine,
I name thee, O Shakuntala, and
all at once is said.

—**Goethe** (Great German Philosopher)

“Kalidas is the Shakespeare of India ”

—**Sir Williams Jones.**

“No composition of Kalidas displays more the richness of his poetical genius, the exuberance of his imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of the human heart, his delicate appreciation of its merits, refined and tender imagination, his familiarity of the workings and counter workings of its conflicting feelings, in short, more entitles him to rank as the Shakespeare of India (than Shakuntala). ”

—**Sir Monier Williams.**

An ancient heathen poet, loving more
 God's creatures, and His women, and His flowers
 Than we who boast of consecrated powers;
 Still lavishing his unexhausted store
 Of love's deep, simple wisdom, healing o'er
 The world's old sorrows, India's griefs and ours;
 That healing love he found in palace towers,
 On mountain, plain, and dark, sea-belted shore,
 In songs of holy Raghu's kingly line
 Or sweet Shakuntala in pious grove,
 In hearts that met where starry jasmines twine
 Or hearts that from long, lovelorn absence strove
 Together. Still his words of wisdom shine:
 All's well with man, when man and woman love.

Kalidasa's knowledge of nature is not only sympathetic, it is also minutely accurate. Not only are the snows and windy music of the Himalayas, the mighty current of the sacred Ganges, his possession; his too are smaller streams and trees and every littlest flower. It is delightful to imagine a meeting between Kalidasa and Darwin. They would have understood each other perfectly; for in each the same kind of imagination worked with the same wealth of observed fact.

I have already hinted at the wonderful balance in Kalidasa's character, by virtue of which he found himself equally at home in a palace and in a wilderness. I know not with whom to compare him in this; even Shakespeare, for all his magical insight into natural beauty, is primarily a poet of the human heart. That can hardly be said of Kalidasa, nor can it be said that he is primarily a poet of natural beauty. The two characters unite in him, it might almost be said, chemically.

—Arthur W. Ryder.

PART I.
ईशप्रशस्तिः
Devotional.

Beauties from Kalidasa

Devotional.

Prayers offered by gods to Hari, when they were molested by Paulastya (Râvana).

ईशप्रशस्तिः ।

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु विभ्रते ।

अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधास्थितात्मने ॥ १ ॥

रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्रुते ।

देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥ २ ॥

अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थां प्रार्थनावहः ।

अजितो जिष्णुरत्यन्तमव्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥ ३ ॥

हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपास्विनम् ।

दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥ ४ ॥

सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।

सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ ५ ॥

सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेशयम् ।

सप्तार्धिर्मुत्तमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥ ६ ॥

चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।

चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् ॥ ७ ॥

अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।

ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ ८ ॥

अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विपः ।

स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥ ९ ॥

शब्दादीन्विषयान्भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः ।
पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुम् ॥ १० ॥
बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।
त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे ॥ ११ ॥
त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।
गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयःसंनिवृत्तये ॥ १२ ॥
प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो मद्यादिर्महिमा तव ।
आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥ १३ ॥
केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः ।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि ॥ १४ ॥
उद्धेरिव रत्नानि तेजांसीव विवस्वतः ।
स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते दूराणि चरितानि ते ॥ १५ ॥
अनवाप्तमवाप्तव्यं न ते किञ्चन विद्यते ।
लोकानुग्रह एवैको हेतुस्ते जन्मकर्मणोः ॥ १६ ॥
महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संह्रियते वचः ।
श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥ १७ ॥
इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।
भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥ १८ ॥

ईशस्तुतिः

Devotional.

Prayer offered by gods to the Supreme Being, when they were molested by a Demon named Taraka.

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक्सृष्टेः केवलात्मने ।
गुणत्रयविभागाय पश्चाद्भेदमुपेयुषे ॥ ४ ॥
यदमोघमपामन्तरुप्तं बीजमज त्वया ।
अतश्चराचरं विश्वं प्रभवस्तस्य गीयसे ॥ ५ ॥
तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्माहिमानमुदीरयन् ।
प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणतां गतः ॥ ६ ॥
स्त्रीपुंसावात्मभागौ ते भिन्नमूर्तेः सिसृक्षया ।
प्रसूतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ॥ ७ ॥
स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिदिवस्य ते ।
यौ तु स्वप्नावबोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ ॥ ८ ॥
जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तकः ।
जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः ॥ ९ ॥
आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मना ।
आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥ १० ॥
द्रवः संघातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः ।
व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥ ११ ॥
उद्धातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम् ।
कर्म यज्ञः फलं स्वर्गस्तासां त्वं प्रभवो गिराम् ॥ १२ ॥

त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।

तद्दर्शिनमुदासनिं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥ १३ ॥

त्वं पितॄणामपि पिता देवानामपि देवता ।

परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि ॥ १४ ॥

त्वमेव हव्यं होता च भोज्यं भोक्ता च शाश्वतः ।

वेद्यं च वेदिता चासि ध्याता ध्येयं च यत्परम् ॥ १५ ॥

—कुमारसंभवे द्वितीयः सर्गः ।

PART II.

निसर्गवर्णनम् ।

Description of Nature.

Description of Nature.

हिमालयवर्णनम् ।

Description of the Himalayas.

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
 पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥
 यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
 भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां दुदुर्धरित्रिम् ॥ २ ॥
 अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
 एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणोप्विवाङ्कः ॥ ३ ॥
 यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्विभर्ति ।
 बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥
 आमेखलं संचरतां घनानां छायामधःसानुगतां निषेव्य ।
 उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥ ५ ॥
 पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विषानाम् ।
 विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैर्मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥ ६ ॥
 न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः ।
 व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणामनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥ ७ ॥
 यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान् दरीमुखोत्थेन समीरयेत् ।
 उद्रास्यतामिच्छति किंनराणां तानप्रदायित्वमिच्छन्तुम् ॥
 कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरल्लुम्बाणाम् ।
 यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुगन्धीकरीति ॥ ९ ॥

वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।
 भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ १० ॥
 उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागान् मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।
 न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ता भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥ ११ ॥
 दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
 क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥ १२ ॥
 लांगूलविक्षेपविसर्पिंशोभैरितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
 यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्यः ॥ १३ ॥
 यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां यदृच्छया किंपुरुषाङ्गनानाम् ।
 दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बास्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १४ ॥
 भागीरथीनिर्झरसीकराणां वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।
 यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः ॥ १५ ॥
 सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विवस्वान् परिवर्तमानः ।
 पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥ १६ ॥
 यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमं च ।
 अजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ १७ ॥

Description of the Ocean,**समुद्रवर्णनम् ।**

(Rama describing the beauty of the ocean from
his celestial car while returning from
Lankâ to Ayodhyâ)

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः ।

रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां रामाभिमानो हरिरित्युवाच ॥ १ ॥

वैदेहि पश्यामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलम्बुराशिम् ।

छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुताश्म् ॥ २ ॥

गुरोरियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरंगे ।

तदर्थमुर्वीमवदारयाद्भिः पूर्वैः किलायं परिवर्धितो नः ॥ ३ ॥

गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्विवृद्धिमत्राश्रुवते वसूनि ।

अबिन्धनं वह्निमसौ विभर्ति प्रह्लादनं ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४ ॥

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।

विष्णोरिवास्यानवधारिणीयमीदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥ ५ ॥

नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।

अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिसेते ॥ ६ ॥

पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धा शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।

नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७ ॥

रसातलादादिभवेन पुंसा भुवः प्रयुक्तोद्बहनक्रियायाः ।

अस्याच्छमम्भः प्रलयप्रवृद्धं मुहूर्तवक्रावरणं बभूव ॥ ८ ॥

मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः स्वयं तरंगाधरदानदक्षः ।

अनन्यसामान्यकलत्रवृत्तिः पिबत्यसौ पाययते च सिन्धुः ॥ ९ ॥

ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः संमीलयन्तो विवृताननत्वात् ।
 अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैरूर्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥ १० ॥
 मातंगनक्रैः सहस्रोत्पतद्भिर्भिन्नान् द्विधा पश्य समुद्रफेनान् ।
 कपोलसंसर्पितया य एषां व्रजन्ति कर्णक्षणचामरत्वम् ॥ ११ ॥
 वेलानिलाय प्रसृता भुजंगा महोर्भिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः ।
 सूर्यांशुसंपर्कसमृद्धरागैर्व्यज्यन्त एते मणिभिः फणस्थैः ॥ १२ ॥
 तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत्सहसोर्भिवेगात् ।
 ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कथंचित्क्लेशादपक्रामति शङ्खयूथम् ॥ १३ ॥
 प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुमावर्तवेगाद्भ्रमता घनेन ।
 आभाति भूयिष्ठमयं समुद्रः प्रमथ्यमानो गिरिणेव भूयः ॥ १४ ॥
 दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला ।
 आभाति वेला लवणाम्बुराशोर्धारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥ १५ ॥
 वेलानिलः केतकरेणुभिस्ते संभावयत्याननमायताक्षि ।
 मामक्षमं मण्डनकालहानेर्वेत्तीव बिम्बाधरबद्धतृष्णम् ॥ १६ ॥
 एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।
 प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात्कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥ १७ ॥
 कुरुष्व तावत्करभोरु पश्चान्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।
 एषा विदूरीभवतः समुद्रात्सकानना निष्पततीव भूमिः ॥ १८ ॥

Description of the view of the Godâvari
and her surroundings and Panchavati
from the celestial car of Râma.

क्वचित्पथा संचरते सुराणां क्वचिद्वनानां पततां क्वचिच्च ।
 यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥ १९ ॥
 असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धिस्त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः ।
 आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थानाचामति स्वेदलवान्मुखे ते ॥ २० ॥
 करेण वातायनलम्बितेन स्पृष्टस्त्वया चाण्डि कुतूहलिन्या ।
 आमुञ्चतीवाभरणं द्वितीयमुद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते ॥ २१ ॥
 अमी जनस्थानमपोढविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि ।
 अव्यासते चीरभृतो यथास्वं चिरोज्जितान्याश्रममण्डलानि ॥ २२ ॥
 सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
 अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमानम् ॥ २३ ॥
 त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेताः कृपया लता मे ।
 अदर्शयन्वक्तुमशक्नुवत्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥ २४ ॥
 मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।
 व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्षमराजीनि विलोचनानि ॥ २५ ॥
 एतद्दिरेर्माल्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
 नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ॥ २६ ॥
 गन्धश्च धाराहतपल्वलानां कादम्बमर्धोद्गतकेसरं च ।
 स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां बभूवुर्यस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे २७ ॥
 पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र कम्पोत्तरं भीरु तवोऽगूढम् ।
 गुहाविसारीण्यतिवाहितानि मया कथंचिद्वनगर्जितानि ॥ २८ ॥

आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगान्मामक्षिणोद्यत्र विभिन्नकोशैः ।
 विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥ २९ ॥
 उपान्तवानीरवनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ।
 दूरावतीर्णा पिबतीव खेदादमूनि पम्पासलिलानि दृष्टिः ॥ ३० ॥
 अत्रावियुक्तानि रथाङ्गनाम्नामन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि ।
 द्वन्द्वानि दूरान्तरवर्तिना ते मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ॥ ३१ ॥
 इमां तटाशोकलतां च तन्वीं स्तनाभिरामस्तबकामिनम्राम् ।
 त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः सौमित्रिणा सास्त्रमहं निषिद्धः ॥ ३२ ॥
 अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनां श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।
 प्रत्युद्भ्रजन्तीव खमुत्पतन्त्यो गोदावरीसारसपङ्कयस्त्वाम् ॥ ३३ ॥
 एषा त्वया पेशलमव्ययापि घटाम्बुसंवार्षितबालचूता ।
 आल्हादयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात्पञ्चवटी मनो मे ॥ ३४ ॥
 अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरंगवातेन विनीतखेदः ।
 रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥ ३५ ॥
 भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।
 तस्याविलम्बःपरिशुद्धिहेतोर्भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥ ३६ ॥
 त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्तैस्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।
 घ्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समश्रुते मे लघिमानमात्मा ॥ ३७ ॥
 एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णेः पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि ।
 आभाति पर्यन्तवनं विदूरान्मेघान्तरालक्ष्यमिवेन्दुबिम्बम् ॥ ३८ ॥
 पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिध्वरन्मृगैः सार्धमृषिर्मघोना ।
 समाधिभीतेन किलोपनीतः पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् ॥ ३९ ॥

तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः प्रसक्तसंगीतमृदङ्गघोषः ।

वियद्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ॥ ४० ॥

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटंतपसससतिः ।

असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥ ४१ ॥

अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्धसंदर्शितमेखलानि ।

नालं विकर्तुं जानितेन्द्रशङ्कं सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि ॥ ४२ ॥

एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।

सभाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥ ४३ ॥

वाचंयमत्वात्प्रणतिं ममैष कम्पेन किञ्चित्प्रतिगृह्य मूर्ध्नः ।

दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्रार्चिषि संनिधत्ते ॥ ४४ ॥

अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्नस्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः ।

चिराय संतर्प्य समिद्धिरग्निं यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ॥ ४५ ॥

छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसंभाव्यफलेष्वमीषु ।

तस्यातिथीनामधुना सपर्या स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥ ४६ ॥

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाग्रलग्नम्बुद्वप्रपङ्कः ।

बध्नाति मे बन्धुरगात्रि चक्षुर्दृप्तः ककुद्भानिव चित्रकूटः ॥ ४७ ॥

एषा प्रसन्नास्तिमितप्रवाहा सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी ।

मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥ ४८ ॥

अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।

यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी मयावतंसः पारिकल्पितस्ते ॥ ४९ ॥

अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वमपुष्पलिङ्गात्फलबन्धिवृक्षम् ।

वनं तपःसाधनमेतदत्रेराविष्कृतोदग्रतरप्रभावम् ॥ ५० ॥

अत्राभिषेकाय तपोधनानां सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्माम् ।
 प्रवर्तयामास किलानुसूया त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥ ९१ ॥
 वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाममी समध्यासितवेदिमध्याः ।
 निवातनिष्कम्पतया विभान्ति योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ॥ ९२ ॥
 त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः ।
 राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपद्मरागः फलितो विभाति ॥ ९३ ॥
 क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
 अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥ ९४ ॥
 क्वचित्खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पाङ्क्तिः ।
 अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्त्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥ ९५ ॥
 क्वचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभिच्छायाविलीनैः शबलीकृतेव ।
 अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ ९६ ॥
 क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।
 पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनातरंगैः ॥ ९७ ॥
 समुद्रपत्न्योर्जलसंनिपाते पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् ।
 तत्त्वावबोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥ ९८ ॥

The Presiding Deity of the City of Ayodhya appears in female form in the inner apartment of King Kusha and graphically describes how the capital city which was very beautiful and prosperous, was reduced to a wretched state owing to the transfer of Government seat from her to the newlyformed Capital of Kushâvati.

अथार्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे
शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः ।
कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषा-
मदृष्टपूर्वां वनितामपश्यत् ॥ ४ ॥
सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धेः
स्थित्वा पुरस्तात्पुरुहूतभासः ।
जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं
तस्याञ्जलिं बन्धुमतो बबन्ध ॥ ५ ॥
अथानपोढागर्गलमप्यगारं
छायामिवादृशतलं प्रविष्टाम् ।
सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः
प्रोवाच पूर्वार्धविसृष्टतल्पः ॥ ६ ॥
लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे
योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।
बिभर्षि चाकारमानिर्वृतानां
मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥ ७ ॥

का त्वं शुभे कश्य परिग्रहो वा
किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।

आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां
मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥ ८ ॥

तमब्रवीत्सा गुरुणानवद्या
या नतिपौरा स्वपदोन्मुखेन ।
तस्याः पुरः संप्रति वीतनाथां
जानीहि राजन्नधिदेवतां माम् ॥ ९ ॥

वस्तौकसारामभिभूय साहं
सौराज्यबद्धोत्सवया विभूत्या ।
समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये
सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥ १० ॥

विशोर्णतल्पाट्टशतो निवेशः
पर्यस्तशालः प्रभुणा विना मे ।
विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्यं
दिनान्तमुग्रानिलभिन्नमेघम् ॥ ११ ॥

निशासु भास्वत्कलनूपुराणां
यः संचरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।
नदन्मुखोल्काविचितामिषाभिः
स बाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥ १२ ॥

आस्फालितं यत्प्रमदाकराग्रै-
र्मृदङ्गधीरध्वनिमन्वगच्छत् ॥
वन्यैरिदानीं माहिषैस्तदम्भः
शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥ १३ ॥

वृक्षेशया यष्टिनिवासभङ्गा-

न्मृदङ्गशब्दापगमादलास्थाः ।

प्राप्ता द्वाल्काहतशेषवर्हाः

क्रीडामयूरा वनबर्हिणत्वम् ॥ १४ ॥

सोपानमार्गेषु च येषु रामा

निक्षिप्तवत्यश्चरणान् सरागान् ।

सद्यो हतन्यङ्कुभिरस्त्रदिग्धं

व्याघ्रैः पदं तेषु निधीयतेऽद्य ॥ १५ ॥

चित्रद्विपाः पद्मवनावतीर्णाः

करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ।

नखाङ्कुशावातविभिन्नकुम्भाः

संरब्धसिंहप्रहृतं वहन्ति ॥ १६ ॥

स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनाना-

मुत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।

स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गा-

न्निर्मोकपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥ १७ ॥

कालान्तरश्याममुधेषु नक्त-

मितस्ततो रूढट्टणाङ्कुरेषु ।

त एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि

हर्म्येषु मूर्च्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥ १८ ॥

आवर्ज्य शाखाः सदयं च यासां

पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ।

वन्यैः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः

क्लिश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥ १९ ॥

रात्रावनाविष्कृतदीपभासः

कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि ।

तिरस्क्रियन्ते कृमितन्तुजालैः

विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥ २० ॥

बलिक्रियावर्जितसैकतानि

स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवन्ति ।

उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा

शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥ २१ ॥

तदर्हसीमां वसतिं विसृज्य

मामभ्युपैतुं कुलराजधानीम् ।

हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां ।

यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिम् ॥ २२ ॥

तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः

प्रत्यग्रहीत्प्राग्रहरो रघूणाम् ।

पूरप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा

शरीरबन्धेन तिरोब्रभूव ॥ २३ ॥

तदद्भुतं संसदि रात्रिवृत्तं

प्रातर्द्विजेभ्यो नृपतिः शशंस ।

श्रुत्वा त एनं कुलराजधान्याः

साक्षात्पतित्वे वृतमभ्यनन्दन् ॥ २४ ॥

कुशावतीं श्रोत्रियसात्स कृत्वा

यात्रानुकूलेऽहनि सावरोधः ।

अनुद्भुतो वायुरिवाभ्रवृन्दैः

सैन्यैरयोभ्याभिमुखः प्रतस्थे ॥ २५ ॥

सा केतुमालोपवना बृहद्भि-
र्विहारशैलानुगतेव नागैः ।

सेना रथोदारगृहा प्रयाणे
तस्याभवज्जंगमराजधानी ॥ २६ ॥

तेनातपत्रामलमण्डलेन
प्रस्थापितः पूर्वनिवासभूमिम् ।

बभौ बलौघः शशिनोदितेन
वेलामुदन्वानिव नीयमानः ॥ २७ ॥

तस्य प्रयातस्य वरूथिनीनां
पीडामपर्याप्तवतीव सोढुम् ।

वमुंधरा विष्णुपदं द्वितीय-
मन्यारुरोहेव रजश्छलेन ॥ २८ ॥

उद्यच्छमाना गमनाय पश्चात्
पुरो निवेशे पथि च व्रजन्ती ।

सा यत्र सेना दृष्टशे नृपस्य
तत्रैव सामग्र्यमतिं चकार ॥ २९ ॥

तस्य द्विपानां मदवारिसैकात्
खुराभिघ्राताच्च तुरंगमाणाम् ।

रेणुः प्रपेदे पथि पङ्कभावं
पङ्कोऽपि रेणुत्वमियाय नेतुः ॥ ३० ॥

मार्गैषिणी सा कटकान्तरेषु
वैन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना ।

चकार रेवेव महाविरावा
बद्धप्रतिश्रुन्ति गुहामुग्वानि ॥ ३१ ॥

स धातुभेदारुणयाननेमिः

प्रभुः प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्यः ।

व्यलङ्घयद्विन्ध्यमुपायनानि

पश्यन्पुलिन्दैरुपपादितानि ॥ ३२ ॥

तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात्

प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।

अयत्नबालव्यजनीबभूवु-

र्हसा नभोलङ्घनलोलपक्षाः ॥ ३३ ॥

स पूर्वजानां कपिलेन रोषा-

द्भस्मावशेषीकृतविग्रहाणाम् ।

सुरालयप्राप्तिनिमित्तमम्भ-

स्त्रैस्त्रोतसं नौलुलितं ववन्दे ॥ ३४ ॥

इत्यध्वनः कैश्चिद्दहोभिरन्ते

कूलं समासाद्य कुशः सरय्वाः ।

वेदिप्रतिष्ठान्वितताध्वराणां

यूपानपश्यच्छतशो रघूणाम् ॥ ३५ ॥

आधूय शाखाः कुसुमद्रुमाणां

सृष्ट्वा च शीतान्सरयूतरङ्गान् ।

तं क्लान्तसैन्यं कुलराजधान्याः

प्रत्युज्जगामोपवनान्तवायुः ॥ ३६ ॥

अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्य-

स्तस्याः पुरः पौरसखः स राजा ।

कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि

निवेशयामास बली बलानि ॥ ३७ ॥

तां शिल्पिसंधाः प्रभुणा नियुक्ता-
स्तथागतां संभृतसाधनत्वात् ।

पुरं नवीचक्रुरपां विसर्गा-

न्मेघा निदाग्रग्लपितामिवोर्वीम् ॥ ३८ ॥

ततः सपर्यां सपशूपहारां

पुरः पराव्यप्रतिमागृहायाः ।

उपोषितैर्वास्तुविधानविद्धि-

निर्वर्तयामास रघुप्रवीरः ॥ ३९ ॥

तस्याः स राजोपपदं निशान्तं

कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य ।

यथार्हमन्यैरनुजीविलोकं

संभावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४० ॥

सा मन्दुरासंश्रयिभिस्तुरंगैः

शालाविधिस्तम्भगतैश्च नागैः ।

पूराबभासे विपाणिस्थपण्या

सर्वाङ्गनद्धाभरणेव नारी ॥ ४१ ॥

वसन् स तस्यां वसतौ रघूणां

पुराणशोभामधिरोपितायाम् ।

न मौथिलेयः स्पृहयांबभूव

भर्त्रे दिवो नाप्यलकेश्वराय ॥ ४२ ॥

Description of the natural scenery in the vicinity of the Hermitage of Sage Kashyapa by King Dushyanta.

राजा—(समन्तादवलोक्य ।) सूत, अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथायमाश्रमाभोगस्तपोवनस्येति ।

सूतः—कथमिव ।

राजा—किं न पश्यति भवान् । इह हि

नीवाराः शुकगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरूणामधः

प्रस्निग्धाः क्वचिदिङ्गुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः ।

विश्वासोपगमाद्भिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगा-

स्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिप्यन्दरेखाङ्किताः ॥ १३ ॥

सूतः—सर्वमुपपन्नम् ।

—शाकुन्तले प्रथमोऽङ्कः ।

—०—

Description of the hermitage of Sage Maricha.

मातलिः—साधु दृष्टम् । (सबहुमानमवलोक्य ।) अहो, उदार-रमणीया पृथिवी ।

राजा—मातले, कतमोऽयं पूर्वापरसमुद्रावगाढः कनकरसे-निस्स्यन्दो सांव्य इव मेघपरिधिः सानुमानालोक्यते ।

मातलिः—आयुष्मन्, एष खलु हेमकूटो नाम किंपुरुषपर्वत-स्तपःसंसिद्धिक्षेत्रम् । पश्य ।

स्वायंभुवान्मरीचेर्यः प्रबभूव प्रजापतिः ।

पुरासुरगुरुः सोऽत्र सपत्नीकस्तपस्यति ॥ ९ ॥

राजा—तेन ह्यनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि । प्रदक्षणीकृत्य भग-
वन्तं गन्तुमिच्छामि ।

मातलिः—प्रथमः कल्पः ।

(नाट्येनावतीर्णौ ।)

राजा—(सविस्मयम् ।)

उपोढशब्दा न रथाङ्गनेमयः

प्रवर्तमानं न च दृश्यते रजः ।

अभूतलस्पर्शतयानिरुद्धत-

स्तवावतीर्णोऽपि रथो न लक्ष्यते ॥ १० ॥

मातलिः—एतावानेव शतक्रतोरायुष्मतश्च विशेषः ।

राजा—मातले, कतमस्मिन्प्रदेशे मारीचाश्रमः ।

मातलिः—(हस्तेन दर्शयन् ।)

वल्मीकाग्रनिमग्नमूर्तिरुरसा संदष्टसर्पत्वचा

कण्ठे जीर्णलताप्रतानवलयेनात्यर्थसंपीडितः ।

अंसव्यापि शकुन्तनीडनिचितं विभ्रज्जटामण्डलं

यत्र स्थाणुरिवाचलो मुनिरसावभ्यर्कबिम्बं स्थितः ॥ ११ ॥

राजा—नमस्ते कष्टतपसे ।

मातलिः—(संयतप्रग्रहं रथं कृत्वा ।) महाराज, एतावदितिपरि-
वर्धितमन्दारवृक्षं प्रजापतेराश्रमं प्रविष्टौ स्वः ।

राजा—स्वर्गादधिकतरं निर्वृतिस्थानम् । अमृतहृदमिवावगा-
दोऽस्मि ।

मातलिः—(रथं स्थापयित्वा ।) अवतरत्वायुष्मान् ।

राजा—(भवतीर्य) मातले, भवान्कथमिदानीम् ।

मातलिः—संयन्त्रितो मया रथः । वयमप्यवतरामः । (तथा कृत्वा ।) इत आयुष्मन् । (परिक्रम्य) दृश्यन्तामत्रभवतामृषीणां तपोवनभूमयः ।

राजा—ननु विस्मयादवलोकयामि ।

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे धर्माभिषेकक्रिया ।
ध्यानं रत्नशिलातलेषु विबुधस्त्रीसंनिधौ संयमो
यत्काङ्क्षन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिस्तपस्यन्त्यमी ॥ १२ ॥

मातलिः—उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना । (परिक्रम्य । आकाशे) अये वृद्धशाकल्य, किमनुतिष्ठति भगवान्मारीचः । किं ब्रवीषि । दाक्षायण्या पतिव्रताधर्ममधिकृत्य पृष्टस्तस्यै महर्षिपत्नी-सहितायै कथयतीति ।

राजा—(कर्णे दत्त्वा) अये, प्रतिपाल्यावसरः खलु प्रस्तावः ।

मातलिः—(राजानमवलोक्य) अस्मिन्नशोकवृक्षमूले तावदास्ता-
मायुष्मान्, यावत्त्वामिन्द्रगुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेषी भवामि ।

राजा—यथा भवान्मन्यते । (इति स्थितः ।)

मातलिः—आयुष्मन्, साधयाम्यहम् । (इति निष्क्रान्तः ।)

—शाकुन्तले सप्तमोऽङ्कः ।

Description of landscape on earth by King
Dushyanta while descending from
Heaven to earth through
the celestial Car.

राजा—सत्यम् । अतीत्य हरितो हरींश्च वर्तन्ते वाजिनः ।
तथा हि

यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां
यदर्धे विच्छिन्नं भवति कृतसंधानमिव तत् ।
प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि समरेखं नयनयो-
र्न मे दूरे किञ्चित्क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥ ९ ॥

—शाकुन्तले प्रथमोऽङ्कः ।

राजा—मातले, असुरसंप्रहारोत्सुकेन पूर्वेद्युर्दिवमधिरोहता न
लक्षितः स्वर्गमार्गः । कतरस्मिन्मरुतां पथि वर्तामहे ?

मातलिः—

त्रिखोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां
ज्योतींषि वर्तयति च प्रविभक्तरश्मिः ।
तस्य द्वितीयहरिविक्रमनिस्तमस्कं
वायोरिमं परिवहस्य वदन्ति मार्गम् ॥ ६ ॥

राजा—मातले, अतः खलु सबाह्यकरणो ममान्तरात्मा प्रसी-
दति । (रथाङ्गमवलोक्य) मेघपदवीमवतीर्णौ स्वः ।

मातलिः—कथमवगम्यते ?

राजा—

अयमरविवरेभ्यश्चातकैर्निष्पतद्भि-

ह्रिभिरचिरभासां तेजसा चानुलिप्तैः ।

गतमुपरि घनानां वारिगर्भोदराणां

पिशुनयति रथस्ते सीकरक्लिन्ननेमिः ॥ ७ ॥

मातलिः—क्षणादायुष्मान्स्वाधिकारभूमौ वर्तिष्यते ।

राजा—(अधोऽवलोक्य) वेगावतरणादाश्चर्यदर्शनः संलक्ष्यते

अनुष्यलोकः । तथाहि—

शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी

पर्णाभ्यन्तरलीनतां विजहति स्कन्धोदयात्पादपाः ।

संतानैस्तनुभावनष्टसालिला व्यक्तिं भजन्त्यापगाः

केनाप्युत्क्षिपतेव पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते ॥ ८ ॥

—शाकुन्तले सप्तमोऽङ्कः ।

Description of the East just before the
Moonrise.

विदूषकः—(निरूप्य) प्रत्यासन्नेन चन्द्रोदयेन भवितव्यम् ।

यथा तिमिरेणातिरिच्यमानं पूर्वदिशामुक्त्वमालोहितप्रभं दृश्यते ।

राजा—सम्यग्भवान्मन्यते ।

उदयगूढशशाङ्कमरीचिभि-

स्तमसि दूरतरं प्रतिसारिते ।

अलकसंयमनादिव लोचने

हरति मे हरिवाहनदिङ्मुखम् ॥ ९ ॥

—विक्रमोर्वशीये तृतीयोऽङ्कः ।

Salutation to the full bright Moon
by King Vikrama.

राजा—(सस्मितम्) सर्वत्रादरिकस्याभ्यवहार्यमेव विषयः ।

(प्राञ्जलिः प्रणम्य) भगवन् ऋक्षराज,

रविमाविशते सतां क्रियायै

सुधया तर्पयते पितृन्सुरांश्च ।

तमसां निशि मूर्च्छतां निहन्त्रे

हरचूडानिहितात्मने नमस्ते ॥ ७ ॥

—विक्रमोर्वशीये तृतीयोऽङ्कः ।

Benefits from Hunting.

मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः ।

सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले

मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीद्वाग्विनोदः कुतः ॥ ९ ॥

—शाकुन्तले द्वितीयोऽङ्कः ।

Description of the Dawn.

* शिष्यः—वेलोपलक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासादुपा-
वृत्तेन काश्यपेन । प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टं
रजन्या इति । (परिक्रम्यावलोक्य च) हन्त प्रभातम् । तथा हि—
यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना-

माविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः ।

तेजोद्वयस्य युगपद्द्वसनोदयाभ्यां

लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु ॥ १ ॥

अपि च ।

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।

इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य

दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि ॥ २ ॥

---शाकुन्तले चतुर्थोऽङ्कः ।

मेघवर्णनम् ।

Description of the Cloud and Poet's conception of
converting it as a carrier of his message to
his beloved.

काश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारात्प्रमत्तः

शापेनास्तंगमितमहिमा वर्षभोग्येण भर्तुः ।

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु

स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥ १ ॥

तस्मिन्नद्रौ कतिचिद्बलाविप्रयुक्तः स कामी

नीत्वा मासान्कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः ।

आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्टसानुं

वप्रक्रीडापरिणतगंजप्रेक्षणीयं ददर्श ॥ २ ॥

तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतो-

रन्तर्बाष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ।

मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः

कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥ ३ ॥

प्रत्यासन्ने नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी

जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन्प्रवृत्तिम् ।

स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः कल्पितार्घाय तस्मै
प्रीतः प्रीतिप्रमुखवचनं स्वागतं व्याजहार ॥ ४ ॥

धूमज्योतिः सलिलमरुतां संनिपातः क्व मेघः
संदेशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्ता हि प्रणयकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥ ५ ॥

जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्तकानां
जानामि त्वां प्रकृतिपुरुषं कामरूपं मघोनः ।
तेनार्थित्वं त्वयि विधिवशाद्दूरबन्धुर्गतोऽहं
याञ्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥ ६ ॥

संतप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियायाः
संदेशं मे हर धनपतिक्रोधविश्लेषितस्य ।
गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणां
बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या ॥ ७ ॥

त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकान्ताः
प्रेक्षिष्यन्ते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसन्त्यः ।
कः संनद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां
न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥ ८ ॥

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां
वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः ।
गर्भाधानक्षणपरिचयान्नूनमाबद्धमालाः
सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः ॥ ९ ॥

तां चावश्यं दिवसगणनातत्परामेकपत्नी-

मन्यापन्नामविहतगतिर्द्रक्ष्यासि भ्रातृजायाम् ।

आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां

सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि ॥ १० ॥

कर्तुं यच्च प्रभवति महीमुच्छिलीन्द्रामवन्ध्यां

तच्छ्रुत्वा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः ।

आकैलासाद्विसक्तिसलयच्छेदपाथेयवन्तः

संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः ॥ ११ ॥

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलं

वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलामु ।

काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य

स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो बाष्पमुष्णम् ॥ १२ ॥

मार्गं तावच्छृणु कथयतस्त्वत्प्रयाणानुरूपं

संदेशं मे तदनु जलदं श्रोष्यासि श्रोत्रपेयम् ।

खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र

क्षीणः क्षीणः परिलघु पयः स्रोतसां चोपभुज्य ॥ १३ ॥

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखाभि-

र्दृष्टौत्साहश्चकितचकितं मुग्धासिद्धाङ्गनाभिः ।

स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं

दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥ १४ ॥

रत्नच्छायाव्यतिकर इव प्रेक्ष्यमेतत्पुरस्ता-

द्वल्मीकाग्रात्प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य ।

येन श्यामं वपुरतितरां कान्तिमापत्स्यते ते

वर्हेणैव स्फुरितरुचिना गोपवेषस्य विष्णोः ॥ १५ ॥

त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविलासानभिज्ञैः

प्रीतिस्लिग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः ।

सद्यःसीरोत्कषणसुरभि क्षेत्रमारूढ्य मालं

किञ्चित्पश्चाद्भ्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥ १६ ॥

त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्धा

वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः ।

न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय

प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ॥ १७ ॥

छन्नोपान्तः परिणतफलद्योतिभिः काननाम्रै-

स्त्वय्यारूढे शिखरमन्त्रलः स्निग्धवेषासिवर्णे

नूनं यास्यत्यमरमिथुनप्रेक्षणीयामवस्थां

मध्ये श्यामः स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः ॥ १८ ॥

स्थित्वा तस्मिन्वनचरवधूभुक्तकुञ्जे मुहूर्तं

तोयोत्सर्गद्भुततरगतिस्तत्परं वर्त्म तीर्णः ।

रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णा

भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥ १९ ॥

तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टि-

जम्बूकुञ्जप्रतिहतरयं तोयमादाय गच्छेः ।

अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्ष्यति त्वां

रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गोरवाय ॥ २० ॥

नीपं दृष्ट्वा हरितकपिशं केसरैरर्धरूढै-

राविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम् ।

जग्ध्वारण्येष्वधिकसुरभिं गन्धमाघ्राय चोर्व्याः

सारङ्गास्ते जललवमुचः सूत्रयिष्यन्ति मार्गम् ॥ २१ ॥

उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः

कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।

शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः

प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥२२॥

पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नै-

नीडारम्भैर्गृहबलिभुजामाकुलग्रामचैत्याः ।

त्वयासन्ने परिणतफलश्यामजम्बूवनान्ताः

संपत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायिहंसा दशार्णाः ॥ २३ ॥

तेषां दिक्षु प्रथितविदिशालक्षणां राजधानीं

गत्वा सद्यः फलमविकलं कामुकत्वस्य लब्धा ।

तीरोपान्तस्तनितसुभगं पास्यसि स्वादु यत्ता-

त्सभ्रभङ्गं मुखामिव पयो वेत्रवत्याश्चलोर्म्याः ॥ २४ ॥

नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतो-

स्त्वत्संपर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ।

यः पण्यस्त्रीरतिपरिमलोद्गारिभिर्नागराणा-

मुद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि ॥ २५ ॥

विश्रान्तः सन् ब्रज वननदीतीरजानां निषिञ्च-

न्नुद्यानानां नवजलकणैर्युथिकाजालकानि ।

गण्डस्वेदापनयनरुजाक्लान्तकर्णोत्पलानां

छायादानात्क्षणपरिचितः दुष्पलावीमुखानाम् ॥ २६ ॥

वक्रः पन्था तव भवतु च प्रस्थितस्योत्तराशां

सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः ।

विद्युद्दामस्फुरितचकितैस्तत्र पौराङ्गनानां

लोलापाङ्गैर्यदि न रमसे लोचनैर्वाञ्छितोऽसि ॥ २७ ॥

वीचिक्षोभस्तनितविहगश्रेणिकाञ्चीगुणायाः

संसर्पन्त्याः स्वलितसुभगं दर्शितावर्तनाभेः ।

निर्विन्ध्यायाः पथि भव रसाम्भ्यन्तरः सन्निपत्य

स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥ २८ ॥

वेणीभूतप्रतनुसालिला तामतीतस्य सिन्धुः

पाण्डुच्छाया तटरुहतरुभ्रंशिभिर्जीर्णपर्णैः ।

सौभाग्यं ते सुभग विरहावस्थया व्यञ्जयन्ती

कार्श्यं येन त्यजति विविना स त्वयैवोपपाद्यः ॥ २९ ॥

—मेघदूतम् (पूर्वमेघः ।)

अलकावर्णनम् ।

Description of Alaká.

विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः

संगीताय प्रहतमुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ।

अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः

प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः ॥ १ ॥

हस्ते लीलाकमलमलके बालकुन्दानुविद्धं
नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः ।
चूडापाशे नवकुरबकं चारु कर्णे शिरीषं
सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥ २ ॥
यस्यां यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि
ज्योतिश्छायाकुसुमरचितान्युत्तमस्त्रीसहायाः ।
आसेवन्ते मधु रतिफलं कल्पवृक्षप्रसूनं
त्वद्गम्भीरध्वनिषु शनकैः पुष्करेष्वाहतेषु ॥ २ ॥
मन्दाकिन्याः सलिलशिशिरैः सेव्यमाना मरुद्धि-
र्मन्दाराणामनुतटरुहां छायया वारितोष्णाः ।
अन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः
संक्राडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥ ३ ॥
नीवीबन्धोच्छ्वासिताशियिलं यत्र बिम्बाधराणां
क्षौमं रागादनिभृतकरैष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु ।
अर्चिस्तुङ्गानभिमुखमपि प्राप्य रत्नप्रदीपान्
ह्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥ ५ ॥
नेत्रा नीताः सततगतिना यद्विमानाग्रभूमे-
रालेख्यानां नवजलकणैर्दोषमुत्पाद्य सद्यः ।
शङ्कास्पृष्टा इव जलमुचस्त्वादृशा जालमार्गै-
र्धूमोद्गारानुकृतिनिपुणा जर्जरा निष्पतन्ति ॥ ६ ॥
यत्र स्त्रीणां प्रियतमभुजालिङ्गनोच्छ्वासिताना-
मङ्गलानि सुरतजनितां तन्तुजालावलम्बाः ।
त्वत्संरोधापगमविशदैश्चन्द्रपादैर्निशथि
व्यालुम्पन्ति स्फुटजललवस्यन्दिनश्चन्द्रकान्ताः ॥ ७ ॥

अक्षयान्तर्भवनानिवयः प्रत्यहं रक्तकण्ठै-
रुद्गायद्भिर्धनपतियशः किंनरैर्यत्र सार्धम् ।
वैभ्राजाख्यं विबुधवनितावारमुख्यासहाया
बद्धालापा बहिरुपवनं कामिनो निर्विशन्ति ॥ १० ॥

गत्युत्कम्पादलकपतितैर्यत्र मन्दारपुष्पैः
पत्रच्छेदैः कनककमलैः कर्णविभ्रांशिभिश्च ।
मुक्ताजालैः स्तनपरिसरच्छिन्नसूत्रैश्च हारै-
र्नैशो मार्गः मवितुरुदये मूच्यते कामिनीनां ॥ ११ ॥

वासाश्चित्रं मधु नयनयोर्विभ्रमादेशदक्षं
पुष्पोद्भेदं सह किसलयैर्भूषणानां विकल्पान् ।
लक्षारागं चरणकमलन्यासयोग्यं च यस्या-
मेकः सूते सकलमवलामण्डनं कल्पवृक्षः ॥ १२ ॥

मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्भसन्तं
प्रायश्चापं न वहति भयान्मन्मथः षट्पदज्यम् ।
सभ्रूमङ्गप्रहितनयनैः कामिलक्ष्येष्वमोधि-
स्तस्यारम्भश्चतुरवनिताविभ्रभैरेव सिद्धः ॥ १४ ॥

—मेघदूतम् (उत्तरमेघः ।)

ग्रीष्मवर्णनम् ।

Description of the Summer.

मृगाः प्रचण्डातपतापिता भृशं

तृषा महत्या परिशुष्कतालवः ।

वनान्तरे तोयमिति प्रधाविता

निरीक्ष्य भिन्नाञ्जनसंनिभं नभः ॥ ११ ॥

रवेर्मयूखैरभितापितो भृशं

विदह्यमानः पथि तप्तपांसुभिः ॥

अवाङ्मुखो जिह्वगतिः श्वसन्मुहुः

फणी मयूरस्य तले निषीदति ॥ १३ ॥

तृषा महत्या हतविक्रमोद्यमः

श्वसन्मुहुर्दूरविदारिताननः ।

न हन्त्यदूरेऽपि गजान्मृगेश्वरो

विलोलजिह्वश्चलिताग्रकेसरः ॥ १४ ॥

विशुष्ककण्ठाहतसीकराम्भसो

गभस्तिभिर्भानुमतोऽभितापिताः ।

प्रवृद्धतृष्णोपहता जलार्थिनो

न दन्तिनः केसारिणोऽपि बिभ्यति ॥ १५ ॥

हुताश्लिकल्पैः सवितुर्गभस्तिभिः

कलापिनः क्लान्तशरीरचेतसः ।

न भोगिनं घ्नन्ति समीपवर्तिनं

कलापचक्रेषु निवेशिताननम् ॥ १६ ॥

सभद्रमुस्तं परिशुष्ककर्मं

सरः खनन्नायतपोत्रमण्डलैः ।

प्रदीप्तभासा रविणाभितापितो

वराहयूथो विशतीव भूतलम् ॥ १७ ॥

विवस्वता तीक्ष्णतरांशुमालिना

सपङ्क्तोयात्सरसोऽभितापितः ।

उत्प्लुत्य भेकस्तृषितस्य भोगिनः

फणातपत्रस्य तले निर्षादति ॥ १८ ॥

समुद्धृताशेषमृणालजालकं

विपन्नमीनिं द्रुतभीतसारसम् ।

परस्परोत्पीडिनसंहतैर्गजैः

कृतं सरः सान्द्रविमर्दकर्मम् ॥ १९ ॥

सफेनलालावृतवक्त्रसंपुटं

विनिःसृतालोहितजिह्वमुन्मुखम् ।

तृषाकुलं निःसृतमद्रिगह्वरा-

द्वेक्ष्यमाणं महिषीकुलं जलम् ॥ २१ ॥

पटुतरदवदाहात्प्लुष्ट शप्पप्ररोहाः

परुषपवनवेगोत्क्षिप्तसंशुष्कपर्णाः ।

दिनकरपरितापक्षीणतोयाः समन्ता-

द्विदधति भयमुच्चैर्वीक्ष्यमाणा वनान्ताः ॥ २२ ॥

श्रसिति विहगवर्गः शीर्णपर्णद्रुमस्थः

कापिकुलमुपयाति क्लान्तमद्रेर्निकुञ्जम् ।

भ्रमति गवययूथः सर्वतस्तोयमिच्छ-

ञ्छरभकुलमजिह्वं प्रोद्धरत्यम्बु कूपात् ॥ २३ ॥

विकचनवकुसुम्भस्वच्छसिन्दूरभासा

प्रबलपवनवेगोद्भूतवेगेन तूर्णम् ।

तटविटपलताप्रालिङ्गनव्याकुलेन

दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन ॥ २४ ॥

ज्वलति पवनवृद्धः पर्वतानां दरीषु

स्फुटति पट्टुनिनादैः शुष्कवंशस्थलीषु ।

प्रसरति तृणमव्ये लब्धवृद्धिः क्षणेन

ग्लपयति मृगवर्गं प्रान्तलशो द्वाग्निः ॥ २५ ॥

बहुतर इव जातः शाल्मलीनां वनेषु

स्फुरति कनकगौरं कोटरेषु द्रुमाणाम् ।

परिणतदलशाखानुत्पतन्प्रांशुवृक्षान्

भ्रमति पवनधूतः सर्वतोऽग्निर्वनान्ते ॥ २६ ॥

गजगवयमृगेन्द्रा वह्निसंतप्तदेहाः ।

मुह्यद् इव समेता द्वन्द्वभावं विहाय ।

हुतवहपरिखेदादाशु निर्गत्य कक्षा-

द्विपुलपुलिनदेशान्निम्नगां संविशन्ति ॥ २७ ॥

कमलवनचिताम्बुः पाटलामोदरम्यः

सुखसलिलनिषेकः सेव्यचन्द्रांशुहारः ।

त्रजतु तव निदाघः कामिनीभिः समेतो

निशि सुललितगीते हर्म्यपृष्ठे सुखेन ॥ २८ ॥

—ऋतुसंहारे ग्रीष्मवर्णनम् ।

प्रावृद्धवर्णनम् ।

Description of the Rainy season.

ससीकराम्भोधरमत्तकुञ्जर-

स्तडित्पताकोऽशानिशब्दमर्दलः ।

समागतो राजवदुद्धतद्युति-

र्वनागमः कामिजनाप्रियः प्रिये ॥ १ ॥

तृषाकुलैश्चातकपक्षिणां कुलैः

प्रयाचितास्तोयभरावलम्बिनः ।

प्रयान्ति मन्दं बहुधारवर्षिणो

बलाहकाः श्रोत्रमनोहरस्वनाः ॥ ३ ॥

बलाहकाश्चाशानिशब्दमर्दलाः

सुरेन्द्रचापं दधतस्ताडिटुणम् ।

मुतीक्षणधारापतनोग्रसायकै-

स्तुदन्ति चेतः प्रसभं प्रवासिनाम् ॥ ४ ॥

प्रभिन्नवैदूर्यनिभैस्तृणाङ्कुरैः

समाचिता प्रोत्थितकन्दलीदलैः ।

विभाति शुक्लेतररत्नभूषिता

वराङ्गनेव क्षितिरिन्द्रगोपकैः ॥ ५ ॥

सदा मनोज्ञं स्वनदुत्सवोत्सुकं

विकीर्णविस्तीर्णकलापशोभितम् ।

ससंभ्रमालिङ्गनचुम्बनाकुलं

प्रवृत्तनृत्यं कुलमद्य बर्हिणाम् ॥ ६ ॥

निपातयन्त्यः परितस्तटद्दुमान्

प्रवृद्धवेगैः सलिलैरनिर्मलैः ।

स्त्रियः प्रहृष्टा इव जातविभ्रमाः

प्रयान्ति नद्यस्त्वरितं पयोनिधिम् ॥ ७ ॥

तृणोत्करैरुद्गतकोमलाङ्कुरै-

र्विचित्रनीलैर्हरिणीमुखक्षतैः ।

वनानि वैन्ध्यानि हरन्ति मानसं

विभूषितान्युद्गतपल्लवैर्द्रुमैः ॥ ८ ॥

विलोलनेत्रोत्पलशोभिताननै-

र्मगैः समन्तादुपजातसाध्वसैः ।

समाचिता सैकतिनी वनस्थली

समुत्सुकत्वं प्रकरोति चेतसः ॥ ९ ॥

अभीक्षणमुच्चैर्ध्वनता पयोमुचा

घनान्धकारीकृतशर्वरीष्वपि ।

तडित्प्रभादर्शितमार्गभूमयः

प्रयान्ति रागादभिसारिकाः स्त्रियः ॥ १० ॥

विपाण्डुरं कीटरजस्तृणान्वितं

भुजंगवद्वक्रगतिप्रसार्पितम् ।

ससाध्वसैर्भेककुलैर्निरीक्षितं

प्रयाति निम्नाभिमुखं नवोदकम् ॥ १३ ॥

विपत्रपुष्पां नलिनीं समुत्सुका

विहाय भृङ्गाः श्रुतिहारिनिस्वनाः ।

पतन्ति मूढाः शिखिनां प्रनृत्यतां

कलापचक्रेषु नवोत्पलाशया ॥ १४ ॥

ध्वनद्विपानां नववारिदस्वनै-

र्मदान्वितानां ध्वनतां मुहुर्मुहुः ।

कपोलदेशा विमलोत्पलप्रभाः

सभृङ्गयूथैर्मदवारिभिश्चिताः ॥ १९ ॥

नीलोत्पलाभाम्बुदचुम्बितोपलाः

समाचिताः प्रस्रवणैः समन्ततः ।

प्रवृत्तनृत्यैः शिखिभिः समाकुलाः

समुत्सुकत्वं जनयन्ति भूधराः ॥ १६ ॥

कदम्बसर्जार्जुनकेतकीवनं

विकम्पयंस्तत्कुसुमाधिवासितः ।

ससीकराम्भोधरसङ्गशीतलः

समीरणः कं न करोति सोत्सुकम् ॥ १७ ॥

मुदित इव कदम्बैर्जातपुष्पैः समन्ता-

त्पवनचलितशाखैः शाखिभिर्नृत्यतीव ।

हासितमिव विधत्ते सूचिभिः केतकीनां

नवसलिलनिषेकाच्छान्ततापो वनान्तः ॥ २३ ॥

शिरसि बकुलमालां मालतीभिः समेतां

विकसितनवपुष्पैर्यूथिकाकुड्मलैश्च ।

विकचनवकदम्बैः कर्णपूरं वधूनां

रचयति जलदौघः कान्तवत्काल एषः ॥ २४ ॥

नवजलकणसङ्गाच्छीततामादधानः

कुसुमभरनतानां लासकः पादपानाम् ।

जनितरुचिरगन्धः केतकीनां रजोभिः

परिहरति नभस्वान्प्रोषितानां मनांसि ॥ २६ ॥

जलधरविनतानामाश्रयोऽस्माकमुच्चै-

र्यामिति जलसेकैस्तोयदास्तोयनम्राः ।

अतिशयपरुषाभिर्ग्राम्पद्मेः शिखामिः

समुपजनिततापं ह्लादयन्तीव विन्ध्यम् ॥ २७ ॥

बहुगुणरमणीयः कामिनीचित्तहारी

तरुविटपलतानां बान्धवो निर्विकारः ।

जलदसमय एष प्राणिनां प्राणभूतो

दिशतु तव हितानि प्रायशो वाञ्छितानि ॥ २८ ॥

—ऋतुसंहारे प्रावृद्धवर्णनम् ६

शरद्वर्णनम् ।

Description of Autumn.

काशांशुका विकचपद्ममनोज्ञवक्रा

सोन्मादहंसरवनूपुरनादरम्या ।

आपक्कशालिशुचिरा तनुगात्रयष्टिः

प्राप्ता शरन्नववधूरिव रूपरम्या ॥ १ ॥

काशैर्मही शिशिरदीधितिना रजन्यो

हंसैर्जलानि सरितां कुमुदैः सरांसि

सप्तच्छदैः कुसुमभारनतैर्वनान्ताः

शुक्लीकृतान्युपवनानि च मालतीभिः ॥ २ ॥

व्योम क्वचिद्रजतशङ्खमृणालगौरि-

स्त्यक्ताम्बुभिर्लघुतया शतशः प्रयातैः ।

संलक्ष्यते पवनवेगचलैः पयोदैः

राजेव चामरवरैरुपवीज्यमानः ॥ ४ ॥

भिन्नाञ्जनप्रचयकान्ति नभो मनोज्ञं

बन्धूकपुष्परचितारुणता च भूमिः ।

वप्राश्च चारुकलमावृतभूमिभागाः

प्रोत्क्रण्ठयन्ति न मनो भुवि कस्य यूनः ॥ ९ ॥

मन्दानिलाकुलितचारुमनोज्ञशाखः

पुष्पोद्गमप्रचयकोमलपल्लवाग्रः ।

मत्तद्विरेफपरिपीतमधुप्रसेक-

श्चित्तं विदारयति कस्य न कोविदारः ॥ ६ ॥

तारागणप्रवरभूषणमुद्ग्रहन्ती

मेघावरोधपरिमुक्तशशाङ्कवक्त्रा ।

ज्योत्स्नादुकूलममलं रजनी दधाना

वृद्धिं प्रयात्यनुदिनं प्रमदेव बाला ॥ ७ ॥

कारण्डवाननविवद्वितवीचिमालाः

कादम्बसारसचयाकुलतीरदेशाः ।

कुर्वन्ति हंसविरुतैः परितो जनस्य

प्रीतिं सरोरुहरजोरुणितास्तटिन्यः ॥ ८ ॥

नेत्रोत्सवो हृदयहारिमरीचिमालः

प्रह्लादकः शिशिरसीकरवारिवर्षा ।

पत्युर्वियोगविषदिग्धशरक्षतानां

चन्द्रो दहत्यतितरां तनुमङ्गनानाम् ॥ ९ ॥

आकम्पयन्फलभरानतशालिजाला-

नानर्तयंस्तरुवरान्कुमुमावनम्रान् ।

उत्फुल्लपङ्कजवनां नलिनीं विधुन्वन्

यूना मनश्चल्यति प्रसभं नभस्वान् ॥ १० ॥

सोन्मादहंसामिथुनैरुपशोभितानि

स्वच्छप्रफुल्लकमलोत्पलभूषितानि ।

मन्दप्रभातपवनोद्गतवीचिमाला-

न्युत्कण्ठयन्ति सहसा हृदयं सरांसि ॥ ११ ॥

नष्टं धनुर्बलभिदो जलदोदरेषु

सौदामिनी स्फुरति नाद्य वियत्पताका ।

ध्रुन्वन्ति पक्षपवनैर्न नभो बलाकाः

पश्यन्ति नोन्नतमुखा गगनं मयूराः ॥ १२ ॥

नृत्यप्रयोगरहिताञ्छिखिनो विहाय

हंसानुपैति मदनो मधुरप्रगीतान् ।

मुक्त्वा कदम्बकुटजार्जुनसर्जनीपा-

न्सप्तच्छदानुपगता कुसुमोद्गमश्रीः ॥ १३ ॥

शेफालिकाकुसुमगन्धमनोहराणि

स्वस्थस्थिताण्डजकुलप्रतिनादितानि ।

पर्यन्तसंस्थितमृगीनयनोत्पलानि

प्रोत्कण्ठयन्त्युपवनानि मनांसि पुंसाम् ॥ १४ ॥

कह्लारपद्मकुमुदानि मुहुर्विधन्वं-

स्तत्संगमादधिकशीतलतामुपेतः ।

उत्कण्ठयत्यतितरां पवनः प्रभाते

मत्रान्तलग्नतुहिनाम्बुविधूयमानः ॥ १५ ॥

संपन्नशालिनिचयावृतभूतलानि

स्वस्थस्थितप्रचुरगोकुलशोभितानि ॥

हंसैः ससारसकुलैः प्रतिनादितानि ।

सीमान्तराणि जनयन्ति नृणां प्रमोदम् ॥ १६ ॥

हंसैर्जिता सुललिता गतिरङ्गनाना-

मम्भोरुहैर्विकसितैर्मुखचन्द्रकान्तिः ।

नीलोत्पलैर्मदकलानि विलोकितानि

भ्रूविभ्रमाश्च रुचिरास्तनुभिस्तरंगैः ॥ १७ ॥

शरदि कुमुदसङ्गाद्वायवो वान्ति शीता

विगतजलद्वृन्दा दिग्भिभागा मनोज्ञाः ।

विगतकलुषमम्भः श्यानपङ्का धरित्री

विमलकिरणचन्द्रं व्योम ताराविचित्रम् ॥ २२ ॥

—ऋतुसंहारे शरद्वर्णनम् ।

हेम तर्णनम् ।

Description of Winter.

नवप्रवालोद्गमसखरम्यः

प्रफुल्लोद्भ्रः परिपक्वशालिः

विलीनपद्मः प्रपतत्तुषारो

हेमन्तकालः समुपागतोऽयम् ॥ १ ॥

मनोहरैः कुङ्कुमरागरक्तै-

स्तुषारकुन्देन्दुनिभैश्च हारैः ।

विलासिनीनां स्तनशालिनीना-

मलंक्रियन्ते स्तनमण्डलानि ॥ २ ॥

प्रभूतशालिप्रसवैश्चितानि

मृगाङ्गनायूथविभूषितानि ।

मनोहरक्रौञ्चनिनादितानि

सीमान्तराण्युत्सुकयन्ति चेतः ॥ ८ ॥

प्रफुल्लनीलोत्पलशोभितानि

सौन्मंदादकादम्बविभूषितानि ।

प्रसन्नतोयानि सुशीतलानि

सरांसि चेतांसि हरन्ति पुंसाम् ॥ ९ ॥

पाकं व्रजन्ती हिमजातशीतै-

राधूयमाना सततं मरुद्भिः ।

प्रिये प्रियङ्गुः प्रियविप्रयुक्ता

विपाण्डुतां याति विलासिनीव ॥ १० ॥

बहुगुणरमणीयो योषितां चित्तहारी

परिणतबहुशालिव्याकुलग्रामसीमा ।

सततमतिमनोज्ञः क्रौञ्चमालापरितः

प्रदिशतु हिमयुक्तः काल एषः सुखं वः ॥ १८

—ऋतुसंहारे हेमन्तवर्णनम् ।

वसन्तवर्णनम् ।

Description of the Spring.

प्रफुल्लचूताङ्कुरतीक्ष्णसायको

द्विरेफमालाविलसद्धनुर्गुणः ।

मनांसि वेद्दुं सुरतप्रसङ्गिनां

वसन्तयोद्धा समुपागतः प्रिये ॥ १ ॥

द्रुमाः सपुष्पाः सलिलं सपद्मं

द्वियः सकामाः पवनः सुगन्धिः ।

सुखाः प्रदोषा दिवसाश्च रम्याः

सर्वे प्रिये चारुतरं वसन्ते ॥ २ ॥

चापीजलानां मणिमेखलानां

शशाङ्कभासां प्रमदाजनानाम् ।

चूतद्रुमाणां कुसुमान्वितानां

ददाति सौभाग्यमयं वसन्तः ॥ ३ ॥

कर्णेषु योग्यं नवकर्णिकारं

चलेषु नीलेष्वलकेष्वशोकम् ।

पुष्पं च फुल्लं नवमालिकायाः

प्रयाति कान्तिं प्रमदाजनानाम् ॥ ५ ॥

ताम्रप्रवालस्तवकावनम्रा-

श्चूतद्रुमाः पुष्पितचारुशाखाः ।

कुर्वन्ति कामं पवनावधूताः

पर्युत्सुकं मानसमङ्गनानाम् ॥ १५ ॥

आ मूलतो विद्रुमरागताम्रं

सपल्लावाः पुष्पचयं दधानाः ।

कुर्वन्त्यशोका हृदयं सशोकं

निरीक्ष्यमाणा नवर्यावनानाम् ॥ १६ ॥

मत्तद्विरेफपरिचुम्बितचारुपुष्पा

मन्दानिलाकुलितनम्रमृदुप्रवालाः ।

कुर्वन्ति कामिमनसां सहसोत्सुकत्वं

चूताभिरामकलिकाः समवेक्ष्यमाणाः ॥ १७ ॥

आदीप्तवाहिसदृशैर्मरुतावधूतैः

सर्वत्र किंशुकवनैः कुसुमावनम्रैः

सद्यो वसन्तसमये हि समाचितेयं

रक्तांशुका नववधूरिव भाति भूमिः ॥ १९ ॥

किं किंशुकैः शुकमुखच्छविभिर्न भिन्नं

किं कर्णिकारकुसुमैर्न कृतं नु दग्धम् ।

यत्कोकिलः पुनरयं मधुरैर्वचोभि-

र्यूनां मनः सुवदनानिहितं निहन्तिः ॥ २० ॥

पुंस्कोकिलैः कलवचोभिरुपात्तहर्षैः

कूजद्भिरुन्मदकलानि वचांसि भृङ्गैः ।

लज्जान्वितं सविनयं हृदयं क्षणेन

पर्याकुलं कुलगृहेऽपि कृतं वधूनाम् ॥ २१ ॥

आकम्पयन्कुसुमिताः सहकारशाखा

विस्तारयन्परभृतस्य वचांसि दिक्षु ।

वायुर्विवाति हृदयानि हरन्नराणां

नीहारपातविगमात्सुभगो वसन्ते ॥ २२ ॥

कुन्दैः सविभ्रमवधूहसितावदातै-

रुद्द्योतितान्युपवनानि मनोहराणि ।

चित्तं मुनेरपि हरन्ति निवृत्तरागं

प्रागेव रागमलिनानि मनांसि यूनाम् ॥ २३ ॥

आम्नीमञ्जुलमञ्जरीवरशरः सत्किंशुकं यद्धनु-

ज्यायस्यालिकुलं कलङ्करहितं छत्रं सितांशुः सितम् ।

मत्तेभो मलयानिलः परभृतो यद्धन्दिनो लोकजित्

सोऽयं वो वितरीतरीतु वितनुर्भद्रं वसन्तान्वितः ॥ २४ ॥

—ऋतुसंहारे वसंतवर्णनम् ।

आमत्तानां श्रवणसुभगैः कूजितैः कोकिलानां
सानुक्रोशं मनसिजरुजः सह्यतां पृच्छतेव ।
अङ्गे चूतप्रसवसुरभिर्दाक्षिणो मारुतो मे
सान्द्रस्पर्शः करतल इव व्यापृतो माधवेन ॥ ४ ॥
रक्ताशोकरुचा विशेषितगुणो बिम्बाधरालक्तकः
प्रत्याख्यातविशेषकं कुरबकं श्यामावदातारुणम् ।
आक्रान्ता तिलकक्रिया च तिलकैर्लज्जद्विरेफाञ्जनैः
सावज्ञेव मुखप्रसाधनविधौ श्रीर्माधवी योषिताम् ॥ ५ ॥

—मालाविकाग्निमित्रे तृतीयोऽङ्कः ।

चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका बध्नाति न स्वं रजः
संनद्धं यदपि स्थितं कुरबकं तत्कोरकावस्थया ।
कण्ठेषु स्वालितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रुतं
शङ्के संहरति स्मरोऽपि चकितस्तूर्णार्धकृष्टं शरम् ॥ ४ ॥

—शाकुन्तले षष्ठोऽङ्कः ।

राजाः—ननु प्रतिपदमेव तावदवलोकयामि । अत्र हि,
अग्रे स्त्रीनखपाटलं कुरबकं श्यामं द्रुयोर्भागयो-
र्बालाशोकमुपोढरागसुभगं भेदोन्मुखं तिष्ठति ।
ईषद्वद्धरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी
मुग्धत्वस्य च यौवनस्य च सखे मध्ये मधुश्रीः स्थिता ॥७॥

—विक्रमोर्वशीये द्वितीयोऽङ्कः ।

राजाः—(ऊर्ध्वमवलोक्य) कथमर्थं गतं दिवसस्य । अतः खलु
उष्णार्तः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी ।

निर्भिद्योपरि कर्णिकारमुकुलान्याशेरते षट्पदाः ।
तप्तं वारि विहाय तरिनलिनीं कारण्डवः सेवते
क्रीडावेश्मनि चैव पञ्जरशुकः क्लान्तो जलं याचते ॥ २२ ॥

—विक्रमोर्वशीये द्वितीयोऽङ्कः ।

मुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गिभुरभिवनवाताः ।
प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥ ३ ॥
ईषदीषच्चुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमारकेमरशिखानि ।
अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुमुमानि ॥ ४ ॥

—शाकुन्तले प्रथमोऽङ्कः ।

उपहितं शिशिरापगमाश्रिया
मुकुलजालमशोभत किंशुके ।
प्रणयिनीव नखक्षतमण्डनं
प्रमदया मदयापितलज्जया ॥ ३१ ॥
व्रणगुरुप्रमदाधरदुःसहं
जघननिर्विषयीकृतमेखलम् ।
न खलु तावदशेषमपोहितं
रविरलं विरलं कृतवान्हिमम् ॥ ३२ ॥

—खुवंशे नवमः सर्गः ।

अभिनयान्परिचेतुमिवोद्यता

मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।

अमदयत्सहकारलता मनः

सकलिका कलिकामजितामपि ॥ ३३ ॥

प्रथममन्यभृताभिरुदीरितः

प्रविरला इव मुग्धवधूकथाः ।

सुरभिगन्धिषु शुश्रुपिरे गिरः

कुसुमितासु मिता वनराजिषु ॥ ३४ ॥

श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः

कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः ।

उपवनान्तलताः पवनाहतैः

किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः ॥ ३५ ॥

ललितविभ्रमबन्धविचक्षणं

सुरभिगन्धपराजितकेसरम् ।

पातिषु निर्विविशुर्मधुमङ्गनाः

स्मरसखं रसखण्डनवर्जितम् ॥ ३६ ॥

शुशुभिरे स्मितचारुतराननाः

स्त्रिय इव श्लथशिञ्जितमेखलाः ।

विकचतामरसा गृहदीर्घिका

मदकलोदकलोलविहंगमाः ॥ ३७ ॥

उपययौ तनुतां मधुखण्डिता

हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः

सदृशमिष्टसमागमनिर्वृतिं

वनितयानितया रजनीवधूः ॥ ३८ ॥

अपतुषारतया विशदप्रभैः

सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः ।

कुसुमचापमतेजयदंशुभि-

र्हिमकरो मकरोर्जितकेतनम् ॥ ३९ ॥

हुतहुताशनदीप्ति वनश्रियः

प्रतिनिधिः कतकाभरणस्य यत् ।

युवतयः कुसुमं दधुराहितं

तदलके दलकेसरपेशलम् ॥ ४० ॥

अलिभिरञ्जनबिन्दुमनोहरैः

कुसुमपङ्क्तिनिपातिभिरङ्कितः ।

न खलु शोभयति स्म वनस्थलीं

न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव ॥ ४१ ॥

अमदयन्मधुगन्धसनाथया

किसलयाधरसंगतया मनः

कुसुमसंभृतया नवमालिका

स्मितरुचा तरुचारुविलासिनी ॥ ४२ ॥

अरुणरागनिषेधिभिरंशुकैः

श्रवणालम्बपदैश्च यत्राङ्कुरैः

परभृताविरुतैश्च विलासिनः

स्मरबलैरबलैकरसाः कृताः ॥ ४३ ॥

उपचितावयवा शुचिभिः कर्णै-
रलिकदम्बकयोगमुपेयुषी ।

सदृशकान्तिरलक्ष्यत मञ्जरी

तिलकजालकजालकमौक्तिकैः ॥ ४४ ॥

ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भूत-

श्छविकरं मुखचूर्णमृतुश्रियः ।

कुसुमकेसररेणुमलित्रजाः

सपवनोपवनोत्थितमन्वयुः ॥ ४५ ॥

अनुभवन्नवदोलमृतूत्सवं

पटुरपि प्रियकण्ठजिवृक्षया ।

अनयदासनरज्जुपरिग्रहे

भुजलतां जलतामबलाजनः ॥ ४६ ॥

त्यजत मानमलं बत विग्रहै-

र्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।

परभृताभिरितीव निवेदिते

स्मरमते रमते स्म वधूजनः ॥ ४७ ॥

—रघुवंशे नवमः सर्गः ।

Description of a deer running fast, being
frightened at the shot of an arrow
aimed at by king Dushyanta.

राजा—सूत, दूरममुना सारङ्गेण वयमाकृष्टाः । अयं पुनरि-
हानीमपि

ग्रीवामङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने वद्धदृष्टिः

पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनमयाद्भूयसा पूर्वकायम्
दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखं शिभिः कीर्णवर्त्मा

पश्योदग्रप्लुतत्वाद्धियाति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥ ७ ॥

—शाकुन्तले प्रथमोऽङ्कः ।

PART III
Dialogues.

Dialogues.

दुष्यन्तशकुन्तलासवादः ।

King Dushyanta during his hunting excursion, accidentally meets Shakuntala while she was engaged along with her female friends in watering trees.

इत इतः सख्यौ ।

राजा—(कर्णं दत्वा) अये, दक्षिणेन वृक्षवाटिकामालाप इव श्रूयते । यावदत्र गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) अये, एतास्तपस्विकन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटैर्वालपादपेभ्यः पयो दातुमित एवाभिर्वर्तन्ते (निपुणं निरूप्य) अहो, मधुरमासां दर्शनम् ।

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥ १९ ॥

यावदिमां छायामाश्रित्य प्रतिपालयामि । (विलोकयन्स्थितः ।)

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला)

शकुन्तला—इत इतः सख्यौ ।

अनसूया—हला शकुन्तले, त्वत्तोऽपि तातकाश्यपस्याश्रमवृक्षकाः प्रियतरा इति तर्कयामि । येन नवमालिकाकुमुमपेलवा त्वमप्येतेषामालवालपूरणे नियुक्ता ।

शकुन्तला—न केवलं तातनियोग एव । अस्ति मे सोदरस्नेह एतेषु । (इति वृक्षसेचनं रूपयति ।)

राजा—कथमियं सा कण्वदुहिता ? असाधुदर्शा खलु तत्रमवान् काश्यपः, य इमामाश्रमधर्मे नियुङ्क्ते ।

इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-

स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

समिल्लतां छेत्तुमृषिव्यवस्यति ॥ १६ ॥

भवतु । पादपान्ताह्निं एव विश्रब्धं तावदेनां पश्यामि । (इति
तथा करोति ।)

शकुन्तला—सखि अनसूये, अतिपिन्द्वेन वल्कलेन प्रियंवदया
नियन्त्रितास्मि । शिथिलय तावदेतत् ।

प्रियंवदा—(सहासम्) अत्र पयोधरविस्तारयितृ आत्मनो यौव-
नमुपालभस्व ।

अनसूया—तथा । (इति शिथिलयति ।)

राजा—काममनुरूपमस्या वयसो वल्कलं, न पुनरलंकारश्रियं
न पुष्यति । कुतः ?

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥ १७ ॥

शकुन्तला—(अप्रतोऽवलोक्य) एष वातेरितपल्लवाङ्गुलीभिस्त्व-
श्यतीव मां केसरवृक्षकः । यावदेनं संभावयामि । (इति परिक्रामति ।)

प्रियंवदा—हला शकुन्तले, अत्रैव तावन्मुहूर्ते तिष्ठ, यावत्त्वयो-
पगतया लतासनाथ इवायं केसरवृक्षकः प्रातिभाति ।

शकुन्तला—अतः खलु प्रियंवदासि त्वम् ।

राजा—प्रियमपि तथ्यमाह शकुन्तलां प्रियंवदा । अस्याः खलु
अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू ।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु संनद्धम् ॥ १८ ॥

अनसूया—हला शकुन्तले, इयं स्वयंवरवधूः सहकारस्य त्वया
कृतनामधेया वनज्योत्स्नेति नवमालिका । एनां विस्मृतवत्यासि ।

शकुन्तला—तदात्मानमपि विस्मरिष्यामि । (लतामुपेयावलोक्य
च) हला, रमणीये खलु काल एतस्य लतापादपभिथुनस्य व्यतिकरः
संवृतः । नवकुसुमयौवना वनज्योत्स्ना, स्निग्धपल्लवतयोपभोगक्षमः
सहकारः । (इति पश्यन्ती तिष्ठति ।)

प्रियंवदा—अनसूये, जानासि किं शकुन्तला वनज्योत्स्नामति-
मात्रं पश्यतीति ?

अनसूया—न खलु विभावयामि । कथय ।

प्रियंवदा—यथा वनज्योत्स्नानुरूपेण पादपेन संगता, अपि नामै-
वमहमप्यात्मनोऽनुरूपं वरं लभेयेति ।

शकुन्तला—एष नूनं तवात्मगतो मनोरथः । (इति कलशमा-
वर्जयति ।)

राजा—अपि नाम कुलपतोरियमसद्वर्णक्षेत्रसंभवा स्यात्—अथवा
कृतं संदेहेन—

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा

यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु

प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ १९ ॥

तथापि तत्त्वत एनामुपलप्स्ये ।

शकुन्तला—(ससंभ्रमम्) अन्मो । सलिलसेकसंभ्रमोद्गतो नव-
मालिकामुञ्जित्वा वदनं मे मधुकरोऽभिवर्तते । (इति भ्रमरबाधां रूपयति ।)

राजा—(सस्पृहम्)

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं

रहस्याख्यायीव स्वनासि मृदु कर्णान्तिकचरः ।

करौ व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥ २० ॥

शकुन्तला—न एष दुष्टो विरमति । अन्यतो गमिष्यामि ।

(पदान्तरे स्थित्वा सदाष्टिक्षेपम्) कथमितोऽप्यागच्छति ? हला, परित्रा-
येथां मामनेन दुर्विनीतेन दुष्टमधुकरेण परिभूयमानाम् ।

उभे—(सस्मितम्) के आवां परित्रातुम् । दुष्यन्तमाक्रन्द ।

राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम ।

राजा—अवसरोऽयमात्मानं प्रकाशयितुम् । न भेतव्यं न भेत-

व्यम्—(इत्यर्धोक्ते स्वगतम्) राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेत् । भवतु ।

एवं तावदभिधास्ये ।

शकुन्तला—(पदान्तरे स्थित्वा, सदाष्टिक्षेपम्) कथमितोऽपि माम-

नुसरति ?

राजा—(सत्वरमुपसृत्य)

कः पौरवे वसुमतीं शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।

अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु ॥ २१ ॥

(सर्वा राजानं दृष्ट्वा किञ्चिदिव संभ्रान्ताः ।)

अनसूया—आर्य, न खलु किमप्यत्याहितम् । इयं नौ प्रिय-

सखी मधुकरेणाभिभूयमाना कातरीभूता । (इति शकुन्तलां दर्शयति ।)

राजा—(शकुन्तलाभिमुखो भूत्वा) अपि तपो वर्धते ?

(शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति ।)

अनसूया—इदानीमतिथिविशेषलाभेन । हला शकुन्तले, गच्छो-
टजम् । फलमिश्रमर्षमुपहर । इदं पादोदकं भविष्यति ।

राजा—भवतीनां सूनृतयैव गिरा कृतमातिथ्यम् ।

प्रियंवदा—तेन ह्यस्यां प्रच्छायशीतलायां सप्तपर्णवेदिकायां मुहूर्-
तमुपविश्य परिश्रमविनोदं करोत्वार्यः ।

राजा—नूनं यूयमप्यनेन कर्मणा परिश्रान्ताः ।

अनसूया—हला शकुन्तले, उचितं नः पर्युपासनमतिथीनाम् ।
अधोपाविशामः* । (इति सर्वा उपावशन्ति ।)

शकुन्तला—(आत्मगतम्) किं नु खल्विमं प्रेक्ष्य तपोवनविरो-
धिनो विकारस्य गमनीयास्मि संवृत्ता ?

राजा—(आत्मगतम्) अहो समदयोरूपरमणीयं भवतीनां
सौहार्दम् ।

प्रियंवदा—(जनान्तिकम्) अनसूये, को नु खल्वेष चतुरगम्भी-
राकृतिश्चतुरं प्रियमालपन्प्रभाववानिव लक्ष्यते ?

*अनसूया—सखि, ममाप्यस्ति कौतूहलम् । पृच्छामि तावदेनम् ।
प्रकाशम्) आर्यस्य मधुरालापजनितो विश्रम्भो मां मन्त्रयते—कतम
आर्येण राजर्षेर्वशोऽलंक्रियते, कतमो वा विरहपर्युत्सुकजनः कृतो
देशः, किंनिमित्तं वा सुकुमारतरोऽपि तपोवनगमनपरिश्रमस्यात्मा
पदमुपनीतः ?

शकुन्तला—(आत्मगतम्) हृदय, मोत्ताम्य । एषा त्वया चि-
न्तितान्यनसूया मन्त्रयते ।

राजा—(आत्मगतम्) कथमिदानीमात्मानं निवेद्यामि, कथं वात्मापहारं करोमि ? भवतु । एवं तावदे । (प्रकाशम्) भवति यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः सोऽहमविघ्नक्रियो-पलम्भाय धर्मारण्यामिदमायातः ।

अनसया—सनाथा इदानीं धर्मचारिणः ।

(शकुन्तला शृङ्गारलज्जां रूपयति ।)

सख्यौ—(उभयोराकारं विदित्वा, जनान्तिकम्) हला शकुन्तले, यद्यत्राद्य तातः संनिहितो भवेत् ।

शकुन्तला—ततः किं भवेत् ?

सख्यौ—इमं जीवितसर्वस्वेनाप्यतिथिविशेषं कृतार्थं करिष्यति ।

शकुन्तला—युवामपेतम् । किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयेथे । न युवयोर्वचनं श्रोष्यामि ।

राजा—वयमपि तावद्भवत्योः सखीगतं किमपि पृच्छामः ।

सख्या—आर्य, अनुग्रह इवेयमभ्यर्थना ।

राजा—भगवान् काश्यपः शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशः । इयं च वः सखी तदात्मजेति कथमेतत् ?

अनसया—शृणोत्वार्यः । अस्ति कोऽपि कौशिक इति गोत्र-नामधेयो महाप्रभावो राजर्षिः ।

राजा—अस्ति । श्रूयते ।

अनसूया—तमावयोः प्रियसख्याः प्रभवमवगच्छ । उज्झितायाः शरीरसंवर्धनादिभिस्तातकाश्यपोऽस्याः पिता ।

—उज्झितशब्देन जनितं मे कौतूहलम् । आ मूलाच्छ्रो-
तुमिच्छामि ।

अनसूया—शृणोत्वार्थः । गौतमीतीरे पुरा किल तस्य राजर्षे-
रुग्रे तपासि वर्तमानस्य किमपि जातशङ्कैर्देवैर्मेनका नामाप्सराः प्रेषिता
नियमविघ्नकारिणी ।

राजा—अस्त्येतदन्यसमाधिभिस्त्वं देवानाम् ।

अनसूया—ततो वसन्तोदारसमये तस्या उन्मादयितृ रूपं प्रेक्ष्य—
(इत्यर्थोक्ते लज्जया विरमति ।)

राजा—परस्ताज्जायत एव । सर्वथाप्सरःसंभवैषा ।

अनसूया—अथ किम् ?

राजा—उपपद्यते ।

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य संभवः ।

न प्रभा तरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥ २२ ॥

(शकुन्तलाधोमुखी तिष्ठति ।)

राजा—(आत्मगतम्) लब्धावकाशो मे मनोरथः । किंतु स-
ख्याः परिहासोदाहृतां वरप्रार्थनां श्रुत्वा धृतद्वैधीभावकातरं मे मनः ।

प्रियंवदा—(सस्मितं शकुन्तलां विलोक्य नायकामिमुखी भूत्वा) पुन-
रपि वक्तुकाम इवार्यः ।

(शकुन्तला सखीमङ्गुल्या तर्जयति ।)

राजा—सम्यगुपलक्षितं भवत्या । अस्ति नः सच्चरितश्रवणलो-
भादन्यदपि प्रष्टव्यम् ।

प्रियंवदा—अलं विचार्य । अनियन्त्रणानुयेगस्तपस्विजनो नाम

राजा—इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि ।

वैखानसं किमनया व्रतमा प्रदाना-

व्यापाररोधि मदनस्य निषेवितव्यम् ।

अत्यन्तमेव मदिरेक्षणवल्लभाभि-

राहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ॥ २३ ॥

प्रियंवदा—आर्य, धर्मचरणेऽपि परवशोऽयं जनः । गुरोः पुन-
रस्या अनुरूपवरप्रदाने संकल्पः ।

राजा—(आत्मगतम्) न दुरवापेयं खलु प्रार्थना ।

भव हृदय साभिलाषं संप्रति संदेहनिर्णयो जातः ।

आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥ २४ ॥

शकुन्तला—(सरोषमिव) अनसूये, गमिष्याम्यहम् ।

अनसूया—किंनिमित्तम् ?

शकुन्तला—इमामसंबद्धप्रलापिनीं प्रियंवदामार्यायै गौतम्यै निवे-
दयिष्यामि ।

अनसूया—सखि, न युक्तमकृतसत्कारमतिथिविशेषं विसृज्य
स्वच्छन्दतो गमनम् ।

(शकुन्तला न किंचिदुक्त्वा प्रस्थितैव ।)

राजा—(प्रहीतुमिच्छन्निगृह्यात्मानम्, आत्मगतम्) अहो चेष्टा-
प्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः । अहं हि—

अनुयास्यन्मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः ।

स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥ २५ ॥

प्रियंवदा—(शकुन्तला निरुध्य) हला न ते युक्तं गन्तुम् ।

शकुन्तला—(सश्रमम्) किंनिमित्तम् ?

प्रियंवदा—वृक्षसेचने द्वे धारयसि मे । एहि तावत् । आत्मानं
मोचयित्वा ततो गमिष्यसि (इति बलादेनां निवर्तयति ।)

राजा—भद्रे, वृक्षसेचनादेव परिश्रान्तामत्रभवतीं लक्षये ।
तथा ह्यस्याः—

स्रस्तांसावतिमात्रलोहिततलौ बाहू वटोत्क्षेपणा-

दद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः ।

स्रस्तं कर्णाशिरीषरोधि वदने घर्मभ्रसां जालकं

बन्धे स्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्धजाः ॥२६॥

तदहमेनामनृणां करोमि । (इत्यङ्गुलीयं दातुमिच्छति ।)

शकुन्तला—(आत्मगतम्) यद्यात्मनः प्रभविष्यामि । (प्रकाशम्)
का त्वं विसर्जितव्यस्य रोद्धव्यस्य वा ?

राजा—(शकुन्तलां विलोक्य आत्मगतम्) किं नु खलु यथा वयम-
स्यामेवामियमप्यस्मान्प्रति स्यात् ? अथवा लब्धावकाशा मे
प्रार्थना । कुतः ?

वाचं न मिश्रयति यद्यपि मद्रुचोभिः

कर्णं ददात्यभिमुखं मयि भाषमाणे ।

कामं न तिष्ठति मदाननसंमुखीना

भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः ॥ २७ ॥

शकुन्तले प्रथमोऽङ्कः ।

दुष्यन्तविदूषकसंवादः ।

राजा—गच्छाग्रतः ।

विदूषक—एतु भवान् ।

(इत्युभौ परिक्रम्योपविष्टौ ।)

राजा—माढव्य, अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि, येन त्वया दर्शनीयं न दृष्टम् ।

विदूषक—ननु भवानग्रतो मे वर्तते ।

राजा—सर्वः खलु कान्तमात्मानं पश्यति, तामाश्रमललामभूतां शकुन्तलामाधिकृत्य ब्रवीमि ।

विदूषक—(स्वगतम्) भवतु । अस्यावसरं न दास्ये । भो वयस्य, ते तापसकन्यकाभ्यर्थनीया दृश्यते ।

राजा—सखे, न परिहार्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते ।

सुरयुवतिसंभवं किल मुनेरपत्यं तदुज्झिताधिगतम् ।

अर्कस्योपरि शिथिलं च्युतमिव वनमालिकाकुसुमम् ॥ ८ ॥

विदूषक—(विहस्य) यथा कस्यापि पिण्डखजूरेरुद्धेजितस्य तिनित्प्यामभिलाषो भवेत्, तथा स्त्रीरत्नपरिभाविनो भवत इयमभ्यर्थना ।

राजा—न तावदेनां पश्यसि येनैवमवादीः ।

विदूषक—तत् खलु रमणीयमेव, यद्भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति ।

राजा—वयस्य, किं बहुना ?

चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा

रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता ।

स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे

धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥ ९ ॥

विदूषकः—यद्येवं प्रत्यादेश इदानीं रूपवतीनाम् ।

राजा—इदं च मे मनसि वर्तते—

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै-

रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।

अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं

न जाने भोक्तारं कामिह समुपस्थास्यति विधिः ॥ १० ॥

विदूषकः—तेन हि लघु परित्रायतामेनां भवान् । मा कस्यापि

नपस्विन इंगुडीतैलमिश्रचिकण्णशीर्षस्य आरण्यकस्य हस्ते पतिष्यति ।

राजा—परवती खलु तत्रभवती । न च संनिहितोऽत्र गुरुजनः ।

विदूषकः—अत्रभवन्तमन्तरेण कीदृशस्तस्या दृष्टिरागः ?

राजा—निसर्गादेवाप्रगल्भस्तपस्विकन्याजनः । तथापि तु

अभिमुखे मयि संहतमक्षिणं

हसितमन्यानिमित्तकृतोदयम् ।

विनयवारितवृत्तिरतस्तया

न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥ ११ ॥

विदूषकः—न खलु दृष्टमात्रस्य तवाङ्कं समारोहति ।

राजा—मिथःप्रस्थाने पुनः शालीनतयापि काममाविष्कृतो

भावस्तत्रभवत्या । तथा हि—

दर्भाकुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे

तन्वा स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।

आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती

शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥ १२ ॥

विदूषकः—तेन हि गृहीतपाथेयो भव । कृतं त्व
वनामिति पश्यामि ।

राजा—सखे, तपस्विभिः कैश्चित्परिज्ञातोऽस्मि
तावत्केनापदेशेन सकृदप्याश्रमे वसामः ?

विदूषकः—कोऽपरोऽपदेशस्तव राज्ञः ? न विारष
मुपहरन्त्विति ।

राजा—मूर्ख, अन्यद्भागधेयमेतेषां रक्षणे निपतति,
नपि विहायाभिनन्द्यम् । पश्य—

यदुत्तिष्ठति वर्षेभ्यो नृपाणां क्षयि तत्फलम् ।

तपःषड्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥ १

—शाकुन्तले द्विती

Dushyanta and Shakuntala open out thro
to each other and declare their lov
each other openly.

(ततः प्रविशति कामयमानावस्थो राजा ।)

राजा—(निःश्वस्य)

जाने तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति मे विदि
अलमस्मि ततो हृदयं तथापि नेदं निवर्तयितुम्
(मदनबाधां निरूपयन्) भगवन्कुसुमायुध, त्वया चन्द्रम
सनीयाभ्यामतिसंधीयते कामिजनसार्थः । कुतः ?

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वामिन्दो-

द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु ।

विसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखै-

स्त्वमपि कुसुमबाणान्वज्रसारीकरोषि ॥

(सखेदं परिक्रम्य) क्व नु खलु संस्थिते कर्मणि सदस्यैरनुज्ञातः
श्रमकान्तमात्मानं विनोदयामि ? (निःश्वस्य) किं नु खलु मे
प्रियादर्शनादृते शरणमन्यत् ? यावदेनामान्विष्यामि । (सूर्यमवलोक्य)
इमामुग्रातपवलां प्रायेण लतावलयवत्सु मालिनीतीरेषु ससखीजना
शकुन्तला गमयति । तत्रैव तावद्गच्छामि । (परिक्रम्य स्पर्शसुखं
रूपयित्वा) अहो प्रवातसुभगोऽयमुद्देशः ।

शक्यमरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरंगाणाम् ।

अङ्गैरनङ्गतैरविरलमालिङ्गितुं पवनः ॥ ४ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य च) अस्मिन्वेतसपरिक्षिप्ते लतामण्डपे संनिहि-
तया भवितव्यम् । तथा हि—(अधो विलोक्य)

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।

द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपाङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥ ५ ॥

यावद्विटपान्तरेणावलोकयामि । (परिक्रम्य, तथा कृत्वा सहर्षम्)
अये, लब्धं नेत्रनिर्वाणम् । एषा मे मनोरथप्रियतमा सकुसुमास्तरणं
शिलापट्टमधिशयाना सखीभ्यामन्वास्यते । भवतु । श्रोप्याम्यासं
विस्रम्भकथितानि । (इति विलोक्यन्स्थितः ।)

• (ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला ।)

सख्यौ—(उपवीज्य सस्नेहम्) हला शकुन्तले, अपि सुखयति
ते नलिनीपत्रवातः ?

शकुन्तला—किं वजियतो मां सख्यौ ?

—बलवदस्वस्थशरीरा शकुन्तला दृश्यते । (सवितर्कम्)
तत्किमयमात्पदोषः स्यात्, उत यथा मे मनसि वर्तते ? (सामिलाषं
निर्वर्ण्य) अथवा कृतं संदेहेन ।

स्तनन्यस्तोशीरं शिथिलितमृणालैकवलयं

प्रियायाः साबाधं किमपि कमनीयं वपुरिदम् ।

समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयो-

र्नतु ग्रीष्मस्थैवं सुभगमपराद्धं युवातिषु ॥ ६ ॥

प्रियंवदा—(जनान्तिकम्) अनसूये तस्य राजर्षेः प्रथमदर्श-
जादारभ्य पर्युत्सुकेव शकुन्तला । किं नु खलु तस्यास्तन्निमित्तोऽयमा-
त्तङ्को भवेत् ?

अनसूया—सखि, ममापीदृश्याशङ्का हृदयस्य । भवतु । प्रक्ष्यामि
त्तावदेनाम् । सखि, प्रष्टव्यासि किमपि । बलवान्खलु ते संतापः ।

शकुन्तला—(पूर्वार्धेन शयनादुत्थाय) हला, किं वक्तुकामासि ?

अनसूया—हला शकुन्तले, अनभ्यन्तरे खल्वावां मदनगतस्य
वृत्तान्तस्य । किंतु यादृशीतिहासनिबन्धेषु कामयमानानामवस्था
श्रूयते, तादृशीं तव पश्यामि । कथय किंनिमित्तं ते संतापः । विकारं
खलु परमार्थतोऽज्ञात्वानारम्भः प्रतिकारस्य ।

राजा—अनसूयामप्यनुगतो मदीयस्तर्कः । नहि स्वाभिप्रायेण
मे दर्शनम् ।

शकुन्तला—(आत्मगतम्) बलवान्खलु मेऽभिनिवेशः ।
इदानीमपि सहसैतयोर्न शक्नोमि निवेदायितुम् ।

प्रियंवदा—सखि शकुन्तले, सुद्वेषा भणति । किमात्मन आत-
ङ्कमुपेक्षसे ? अनुदिवसं खलु परिहीयसेऽङ्गैः । केवलं लावण्यमयी
छाया त्वां न मुञ्चति ।

राजा—अवितथमाह प्रियंवदा । तथा हि—

क्षामक्षामकपोलमाननमुरः काठिन्यमुक्तस्तनं

मध्यः क्लान्ततरः प्रकामविनतावंसौ छविः पाण्डुरा ।

शोच्या च प्रियदर्शना च मदनक्लिष्टेयमालक्ष्यते

पत्राणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी ॥ ७ ॥

शकुन्तला—सखि, कस्य वान्यस्य कथायिष्यामि ? आयास-
यित्रिदिानीं वां भविष्यामि ।

उभे—अत एव खलु निर्बन्धः । स्निग्धजनसंविभक्तं हि दुःखं
सह्यवेदनं भवति ।

राजा—

पृष्टा जनेन समदुःखसुखेन बाला
नेयं न वक्ष्यति मनोगतमाधिहेतुम् ।

दृष्टो विवृत्य बहुशोऽप्यनया सतृष्ण-
मत्रान्तरे श्रवणकातरतां गतोऽस्मि ॥ ८ ॥

शकुन्तला—सखि, यतः प्रभृति मम दर्शनपथमागतः स तपोवन-
रक्षिता राजर्षिः, तत आरभ्य तद्गतेनाभिलाषेणैतदवस्थास्मि संवृत्ता ।

राजा—(सहर्षम्) श्रुतं श्रोतव्यम् ।

स्मर एव तापहेतुर्निर्वापायिता स एव मे जातः ।

द्विस इवार्धश्यामस्तपात्यये जीवलोकस्य ॥ ९ ॥

शकुन्तला—तद्यदि वामनुमतं तदा तथा वर्तेयां यथा तस्य
राजर्षेरनुकम्पनीया भवामि । अन्यथावश्यं सिञ्चतं मे तिलोदकम् ।

राजा—संशयच्छेदि वचनम् ।

प्रियंवदा—(जनान्तिकम्) अनसूये, दूरगतमन्मथाक्षमेयं
कालहरणस्य । यस्मिन्बद्धभावैषा स ललामभूतः पौरवाणाम् । तद्यु-
क्तमस्या अभिलाषोऽभिनन्दितुम् ।

अनसूया—तथा, यथा भणसि ।

प्रियंवदा—(प्रकाशम्) सखि, दिष्टचानुरूपस्तेऽभिनिवेशः ।

क इदानीं सहकारमन्तरेणातिमुक्तलतां पल्लवितां सहते ?

राजा—किमत्र चित्रं यदि विशाखे शशाङ्कलेखामनुवर्तेते ।

अनसूया—कः पुनरुपायो भवेद्येनाविलम्बितं निभृतं च सख्या मनोरथं संपादयावः ?

प्रियंवदा—निभृतमिति चिन्तनीयं भवेत् । शीघ्रमिति सुकरम् ।

अनसूया—कथमिव ?

प्रियंवदा—ननु स राजर्षिरैतस्यां स्निग्धदृष्ट्या सूचिताभिलाष एतान्दिवसान्प्रजागरकृशो लक्ष्यते ।

राजा—सत्यमित्थंभूत एवास्मि । तथाहि—

इदमशिशिरैरन्तस्तापाद्विवर्णमणीकृतं

निशि निशि भुजन्यस्तापाङ्गप्रसारिभिरश्रुभिः ।

अनभिलुलितज्याघाताङ्कं मुहुर्मणिवन्धना-

त्कनकवलयं स्रस्तं स्रस्तं मया प्रतिसार्यते ॥ १० ॥

प्रियंवदा—(विचिन्त्य) हला, मदनलेखोऽस्य क्रियताम् । इमं देवप्रसादस्यापदेशेन सुमनोगोपितं कृत्वा तस्य हस्तं प्रापयिष्यामि ।

अनसूया—रोचते मे सुकुमारोऽयं प्रयोगः । किं वा शकुन्तला भणति ?

शकुन्तला—को नियोगो विकल्प्यते ?

प्रियंवदा—तेन ह्यात्मन उपन्यासपूर्वं चिन्तय तावल्ललितपद-
बन्धनम् ।

शकुन्तला—हला, चिन्तयाम्यहम् । अवधीरणाभीरु पुनर्वेपते मे
हृदयम् ।

राजा—(सहर्षम्)

अयं स ते तिष्ठति संगमोत्सुको
विशङ्कसे भीरु यतोऽवधीरणाम् ।

लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं

श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत् ॥ ११ ॥

सख्यौ—आत्मगुणावमानिनि, क इदानीं शरीरनिर्वापयित्रीं

शारदीं ज्योत्स्नां पटान्तेन वारयति ?

शकुन्तला—(सस्मितम्) नियोजितेदानीमस्मि । (इत्युपविष्टा
चिन्तयति ।)

राजा—स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामि ।

यतः,

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥ १२ ॥

शकुन्तला—हला, चिन्तितं मया गीतवस्तु । न खलु संनिहि-

न्तानि पुनर्लेखनसाधनानि ।

प्रियंवदा—एतस्मिञ्छुकोदरसुकुमारे नलिनीपत्रे नखैर्निक्षिप्तवर्णं

कुरु ।

शकुन्तला—(यथोक्तं रूपयित्वा) हला, शृणुतमिदानीं संगतार्थं

न वेति ।

उभे—अवहिते स्वः ।

शकुन्तला—(वाचयति)

तव न जाने हृदयं मम पुनः कामो दिवापि रात्रावपि ।
निर्घृण तपति बलीयस्त्वयि वृत्तमनोरथान्यङ्गानि ॥ १३ ॥

राजा—(सहसोपसृत्य)

तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव ।

ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथा हि कुमुद्वतीं दिवसः ॥ १४ ॥

सख्यौ—(सहर्षम्) स्वागतमविलम्बिनो मनोरथस्य ।

(शकुन्तलाभ्युत्थातुमिच्छति ।)

राजा—अलमलमायासेन ।

संदष्टकुसुमशयनान्याशुक्लान्ताविसभङ्गसुरभीणि ।

गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥ १५ ॥

अनसूया—इतः शिलातलैकदेशमलं करोतु वयस्यः ।

(राजोपविशति । शकुन्तला सलज्जा तिष्ठति ।)

प्रियंवदा—द्वयोर्ननु युवयोरन्योन्यानुरागः प्रत्यक्षः । सखी-
स्नेहो मां पुनरुक्तवादिनीं करोति ।

राजा—भद्रे, नैतत्परिहार्यम् । विवाक्षितं ह्यनुक्तमनुतापं जनयति ।

प्रियंवदा—आपन्नस्य विषयनिवासिनो जनस्यार्तिहरेण राज्ञा
भवितव्यमित्येव युष्माकं धर्मः ।

राजा—नास्मात्परम् ।

प्रियंवदा—तेन हीयमावयोः प्रियसखी त्वामुद्विश्येदमवस्थान्तरं
भगवता मदनेनारोपिता । तदर्हस्यभ्युपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुम् ।

राजा—भद्रे, साधारणोऽयं प्रणयः, सर्वथानुगृहीतोऽस्मि ।

शकुन्तला—(प्रियंवदामवलोक्य) हला, किमन्तःपुरविरह-
पर्युत्सुकस्य राजर्षेरुपरोधेन ।

राजा—

इदमनन्यपरायणमन्यथा

हृदयसंनिहिते हृदयं मम ।

यदि समर्थयसे मदिरेक्षणे

मदनवाणहतोऽस्मि हतः पुनः ॥ १६ ॥

अनसूया—वयस्य, बहुवल्लभा राजानः श्रूयन्ते । यथा नौ प्रियसखी बन्धुजनशोचनीया न भवति, तथा निर्वर्तय ।

राजा—भद्रे, किं बहुना ?

परिग्रहवहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।

समुद्ररशना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥ १७ ॥

उभे—निर्वृते स्वः ।

प्रियंवदा—(सद्यश्चिक्षेपम्) अनसूये, यथैष इतो दत्तदृष्टिरुत्सुको मृगप्रोतको मातरमन्विष्यति । एहि । संयोज्याव एनम् । (इत्युभे प्रस्थिते ।)

शकुन्तला—हला, अशरणास्मि । अन्यतरा युवयोर्गच्छतु ।

उभे—पृथिव्या यः शरणं स तव समीपे वर्तते । (इति निष्क्रान्ते ।)

शकुन्तला—कथं गते एव ।

राजा—अलभावेगेन । नन्वयमाराधयिता जनस्तव समीपे वर्तते ।

किं शीतलैः क्लमविनोदिभिरार्द्रवातान्

संचारयामि नलिनीदलतालवृन्तैः ।

अङ्गे निधाय करभोरु यथासुखं ते

संवाहयामि चरणावुत पद्मताम्रौ ॥ १८ ॥

शकुन्तला—न माननीयेष्वात्मानमपराधयिष्ये । (इत्युत्थाय गन्तुमिच्छति ।)

राजा—सुन्दरि, अनिर्वाणो दिवसः । इयं च ते शरीरावस्था ।
उत्सृज्य कुसुमशयनं नलिनीदलकल्पितस्तनावरणम् ।
कथमातपे गमिष्वसि परिबाधापेलवैरङ्गैः ॥ १९ ॥

(इति बलादेनां निवर्तयति ।)

शकुन्तला—पौरव, रक्ष विनयम् । मदनसंतप्तापि न खल्वात्मनः
प्रभवामि ।

राजा—भरि, अलं गुरुजनभयेन । दृष्ट्वा ते विदितधर्मा तत्र-
भवान्नात्र दोषं ग्रहीष्यति कुलपतिः । यतः,

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजार्षिकन्यकाः ।

श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः ॥ २० ॥

शकुन्तला—मुञ्च तावन्माम् । भूयोपि सखीजनमनुमानयिष्ये ।

राजा—भवतु । मोक्षयामि ।

शकुन्तला—कदा ?

राजा—

अपरिक्षतकोमलस्य याव-

त्कुसुमस्येव नवस्य षट्पदेन ।

अधरस्य पिपासता मया ते

सदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य ॥ २१ ॥

(इति मुखमस्याः समुन्नमयिषुमिच्छति । शकुन्तला परिहरति नाट्येन ।)

—शाकुन्तले तृतीयोऽङ्कः ।

Shakuntala receiving the blessings and advice of her elders and friends at the hermitage of Kashyapa, at the time of her departure for her husband's house.

(ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापारासनस्था शकुन्तला ।)

तापसीनामन्यतमा—(शकुन्तलां प्रति) जाते, भर्तुर्बहुमान-
सूचकं महादेवीशब्दं लभस्व ।

द्वितीया—वत्से, वीरप्रसविनी भव ।

ततीया—वत्से, भर्तुर्बहुमता भव ।

(इत्याशिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं निष्क्रान्ताः ।)

सख्यौ—(उपसृत्य) सखि, सुखमज्जनं ते भवतु ।

शकुन्तला—स्वागतं मे सख्योः । इतो निषीदितम् ।

उभे—(मङ्गलपात्राण्यादाय उपविश्य) हला सज्जा भव । याव-
न्मङ्गलसमालम्भनं विरचयावः ।

शकुन्तला—इदमपि बहु मन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सखी-
मण्डनं भविष्यति । (इति बाष्पं विसृजति ।)

उभे—सखि, उचितं न ते मङ्गलकाले रोदितुम् । (इत्यश्रूणि
प्रमृज्य नाट्येन प्रसाधयतः ।)

प्रियंवदा—आभरणोचितं रूपमाश्रमसुलभैः प्रसाधनैर्विप्रकार्यते ।
(प्रविश्योपायनहस्तौ ।)

ऋषिकुमारकौ—इदमलंकरणम् । अलंक्रियतामत्रभवती ।
(सर्वा विलोक्य विस्मिताः ।)

गौतमी—वत्स नारद, कुत एतत् ?

प्रथमः—तातकाश्यपप्रभावात् ।

गौतमी—किं मानसी सिद्धिः ?

द्वितीयः—न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ताः शकु-
न्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरतेति । तत इदानीं—

क्षौमं केनाचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
निष्ठचूतश्चरणोपभोगसुलभो लाक्षारसः केनाचित् ।
अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितै-

र्दत्तान्याभरणानि तत्किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्दिभिः ॥ ४ ॥

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य) हला, अनयाभ्युपपत्त्या
सूचिता ते भर्तुर्गोहेऽनुभवितव्या राजलक्ष्मीरिति ।

(शकुन्तला व्रीडां रूपयति ।)

प्रथमः—गौतम, एह्येहि । अभिषेकोत्तीर्णाय काश्यपाय
वनस्पतिसेवां निवेदयावः ।

द्वितीयः—तथा ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

सख्यौ—अये, अनुपयुक्तभूषणोऽयं जनः चित्रकर्मपरिचये-
नाङ्गेषु त आभरणविनियोगं करोति ।

शकुन्तला—जाने वां नैपुण्यम् ।

(उभे नाट्येनालंकुरुतः ।)

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः ।)

काश्यपः—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया

कण्ठः स्तम्भितवाप्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।

वैकल्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्याकसः

पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥ ५ ॥

(इति परिक्रामति ।)

सख्यौ—हला शकुन्तले, अवसितमण्डनासि । परिष
सांप्रतं क्षौमयुगुलम् ।

(शकुन्तलोत्थाय परिघत्ते ।)

गौतमी—जाते, एष त आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषा परिष्
मान इव गुरुरुपास्थितः । आचारं तावत्प्रतिपद्यस्व ।

शकुन्तला—(सत्रीडम्) तात, वन्दे ।

काश्यपः—वत्से,

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।

मुतं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ ६ ॥

गौतमी—भगवन्, वरः खल्वेषः, नाशीः ।

काश्यपः—वत्से, इतः सद्योहुताग्नीन्द्रदक्षिणीकुरुष्व ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

काश्यपः—(ऋक्छन्दसाशास्ते ।)

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः

समिद्धन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धै-

र्वैतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु ॥ ७ ॥

अतिष्ठस्वेदानाम् । (सदृष्टिक्षेपम्) क्व ते शार्ङ्गरवमिश्राः ।

(प्रविश्य)

शिष्याः—भगवन्, इमे स्मः ।

काश्यपः—भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

शार्ङ्गरवः—इत इतो भवती ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

काश्यपः—भो भोः संनिहितदेवतास्तपोवनतरवः,
पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।

आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः

सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ ८ ॥

(कोकिलरवं सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला

तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः ।

परभृताविरुतं कलं यथा

प्रतिवचनकृतमेभिरीदृशाम् ॥ ९ ॥

(आकाशे ।)

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-

श्लयाद्भूमौर्नियमितार्कमयूखतापः ।

भूयात्कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः

शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥ १० ॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति ।)

गौतमी—जाते, ज्ञातिजनस्निग्धाभिरनुज्ञातगमनासि तपोवन-
देवताभिः । प्रणम भगवतीः ।

शकुन्तला—(सप्रणामं परिक्रम्य, जनान्तिकम् ।) हला प्रियंवदे,
नन्वार्थपुत्रदर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्यजन्त्या दुखेन मे
चरणौ पुरतः प्रवर्तेते ।

प्रियंवदा—न केवलं तपोवनविरहकातरा सख्येव । त्वयोपास्थि-
तवियोगस्य तपोवनस्यापि तावत्समवस्था दृश्यते ।

उद्गलितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तनर्तना मयूराः ।

अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव वनलताः ॥ ११ ॥

शकुन्तला—(स्मृत्वा) तात, लताभागिनीं वनज्योत्स्नां ताव-
द्दामन्त्रयिष्ये ।

काश्यपः—अवैमि ते तस्यां सोदर्यस्नेहम् । इयं तावद्दक्षिणेन ।

शकुन्तला—(लतामुपेत्य) वनज्योत्स्ने, चूतसंगतापि मां
प्रत्यालिङ्गेतो गताभिः शाखाबाहाभिः । अद्यप्रभृति दूरपरिवर्तिनी
भविष्यामि ।

काश्यपः—

संकल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे

भर्तारिमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् ।

चूतेन संश्रितवती नवमालिकेय-

मस्यामहं त्वयि च संप्रति वीतचिन्तः ॥ १२ ॥

इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व ।

शकुन्तला—(सख्यौ प्रति) हला, एषा द्वयोर्युवयोर्हस्ते
निक्षेपः ।

सख्यौ—अयं जनः कस्य हस्ते समर्पितः । (बाष्पं विहरतः ।)

काश्यपः—अनसूये, अलं रुदित्वा । ननु भवतीभ्यामेव स्थिरी-
कर्तव्या शकुन्तला ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

शकुन्तला—तात, एषोऽजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृगवधूर्य-
दानघप्रसवा भवति तदा मह्यं कमपि प्रियनिवेदयितृकं विसर्जयिष्यथ ।

काश्यपः—नेदं विस्मरिष्यामः ।

शकुन्तला—(गतिभङ्गं रूपियत्वा) को नु खल्वेष निवसने मे
सज्जते ? (इति परावर्तते ।)

काश्यपः—वत्से,

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां
तैलं न्यषिच्यत मुग्धे कुशसूचिविद्धे ।
श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति
सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥ १३ ॥

शकुन्तला—वत्स, किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि ?
अचिरप्रसूतया जनन्या विना वर्धित एव । इदानीमपि मया विरहितं
त्वां ताताश्चिन्तयिष्यति । निवर्तस्व तावत् ।

काश्यपः—

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं
वाष्पं कुरु स्थिरतया विहतानुबन्धम् ।
अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे
मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥ १४ ॥

शार्ङ्गश्वः—भगवन्, उदकान्तं खिम्बो जनोऽनुगन्तव्य इति
श्रूयते । तदिदं सरस्तरिम् । अत्र संदिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि ।

काश्यपः—नेन हीनां क्षीरवृक्षच्छायामाश्रयामः ।

(सर्वे परिक्रम्य स्थिताः ।)

काश्यपः—(आत्मगतम्) किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य
युक्तरूपमस्माभिः संदेष्टव्यम् ? (इति चिन्तयति ।)

शकुन्तला—(जनान्तिकम् ।) हला, पश्य नलिनीपत्रान्तरितमपि
सहचरमपश्यन्त्यातुरा चक्रवाक्यारयति । दुष्करमहं करोमि ।

अनसूया—सखि, मैवं मन्त्रयस्व ।

एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् ।

गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ॥ १९ ॥

काश्यपः—शार्ङ्गरव, इति त्वया मद्रचनात्स राजा शकुन्तलां

पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

शार्ङ्गरवः—आज्ञापयतु भवान् ।

काश्यपः—

अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-

स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।

सामान्यभ्रातिपत्तिपूर्वकामियं दारेषु दृश्या त्वया

भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥ १६ ॥

शार्ङ्गरवः—गृहीतः संदेशः ।

काश्यपः—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकसोऽपि

सन्तो लौकिकज्ञा वयम् ।

शार्ङ्गरवः—न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।

काश्यपः—सा त्वमितः पतिकुलं प्राप्य

शुश्रूषस्व गुरून्कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी

यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥ १७ ॥

कथं वा गौतमी मन्यते ?

गौतमी—एतावान्वधूजनस्योपदेशः । जाते, एतत्खलु सर्वमवधारय ।

काश्यपः—वत्से, परिष्वजस्व मां सखीजनं च ।

शकुन्तला—तात, इत एव किं प्रियंवदामिश्रे सख्यौ निवातिष्येते ?

काश्यपः—वत्से, इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् ।
त्वया सह गौतमी यास्यति ।

शकुन्तला—(पितरस्माच्छिष्य) कथमिदानीं तातस्याङ्कात्परि-
अष्टा मलयतरुन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्ये ?

काश्यपः—वत्से, किमेवं कातरासि ?

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।

तनयमचिरात्प्रार्त्नावाकं प्रमूय च पावनं

मम विरहजां न त्वं वत्से शुभ्रं गणयिष्यसि ॥ १८ ॥

(शकुन्तला पितुः पादयोः पतति ।)

काश्यपः—यदिच्छामि ते तदस्तु ।

शकुन्तला—(सख्यावुपेत्य) हला, द्वे अपि मां सममेव
परिष्वजेथाम् ।

सख्यौ—(तथः कृत्वा) सखि, यदि नाम स राजा प्रत्य-
भिज्ञानमन्यरो भवेत्ततस्तस्मादिदमात्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय ।

शकुन्तला—अनेन संदेहेन वामाकम्पितास्मि ।

सख्यौ—मा भैषीः । अतिस्नेहः पापशङ्का ।

शार्ङ्गरवः—युगान्तरमारूढः सविता । त्वरतामत्रभवती ।

शकुन्तला—(आश्रमाभिमुखी स्थित्वा) तात, कदा नु भूयस्त-
पोवनं प्रोक्षिष्ये ?

काश्यपः—श्रूयताम्—

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी

दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।

भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं

शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ १९ ॥

गौतमी—जाते, परिहीयते गमनवेला । निवर्तय पितरम् ।
अथवा चिरेणापि पुनः पुनरेषैवं मन्त्रयिष्यते । निवर्ततां भवान् ।

काश्यपः—वत्से, उपरुध्यते तपोनुष्ठानम् ।

शकुन्तला—(भूयः पितरमाश्लिष्य) तपश्चरणपीडितं तातशरी-
रम् । तन्मातिमात्रं मम कृत उत्काण्ठितुम् ।

काश्यपः—(सनिःश्वासम्)

शममेप्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उटजद्वाराविरूढं नीवारबलिं विलोकयतः ॥ २० ॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु ।

(निष्क्रान्ता शकुन्तला सहाययिनश्च ।)

सख्यौ—(शकुन्तलां विलोक्य) हा धिक्, हा धिक् । अन्त-
हिता शकुन्तला वनराज्या ।

काश्यपः—(सनिःश्वासम्) अनसूये, गतवती वां सहधर्मचा-
रिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छतं मां प्रस्थितम् ।

उभे—तात, शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं कथं प्रविशावः ।

काश्यपः—स्नेहप्रवृत्तिरेवंदर्शिनी । (सविमर्श परिक्रम्य) हन्त
भोः, शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः ?

अर्थो हि कन्या परकीय एव

तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।

जातो ममायं विशदः प्रकामं

प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥ २१ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

—शाकुन्तले चतुर्थोऽङ्कः ।

Repudiation of Shakuntala by Dushyanta as his wife. (This total forgetfulness and denial on the part of the King Dushyanta is due to the curse given by sage Durvasas owing to the cold reception he received at the hands of Shakuntala when he visited the hermitage of Kashyapa during his absence.)

राजा—अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः ?

ऋषयः—

कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति धर्माशौ कथमाविर्भविष्यति ॥ १४ ॥

राजा—अर्थवान्खलु मे राजशब्दः । अथ भगवांल्लोकानुग्रहाय कुशली काश्यपः ?

शाङ्गरवः—स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः । स भवन्तमनामयप्रश्नपूर्वकमिदमाह ।

राजा—किमाज्ञापयति भगवान् ।

शाङ्गरवः—यन्मिथःसमयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुप्रायस्तन्नमया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः ?

त्वमर्हतां प्राग्रसरः स्मृतोऽसि नः

शकुन्तला मूर्तिमती च सत्क्रिया ।

समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं

चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥ १५ ॥

नदिदानीमापन्नसत्त्वा प्रतिगृह्यतां सहधर्मचरणायेति ।

गौतमी—आर्य, किमपि वक्तुकामास्मि । न मे वचनावस-
रोऽस्ति । कथमिति ।

नावेक्षितो गुरुजनोऽनया न खलु पृष्टश्च बन्धुजनः ।

परस्परस्मिन्नेव चरिते भणामि किमेकैकम् ॥ १६ ॥

शकुन्तला—(आत्मगतम्) किं नु खल्वार्यपुत्रो भणति ?

राजा—किमिदमुपन्यस्तम् ?

शकुन्तला—(आत्मगतम्) पावकः खलु वचनोपन्यासः ।

शार्ङ्गरव—कथमिदं नाम । भवन्त एव सुतरां लोकवृत्तान्त-
निष्णाताः ।

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां

जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।

अतः समीपे परिणेतुरिष्यते

प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥ १७ ॥

राजा—किं चात्र भवती मया परिणीतपूर्वा ?

शकुन्तला—(सविषादम् । आत्मगतम्) हृदय, सांप्रतं त आशङ्का ।

शार्ङ्गरवः—

किं कृतकार्यद्वेषो धर्मं प्रति विमुखता कृतावज्ञा ।

राजा—कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रश्नः ?

शार्ङ्गरवः—

मूर्च्छन्त्यमी विकाराः प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु ॥ १८ ॥

राजा—विशेषेणाधिक्षितोऽस्मि ।

गौतमी—जाते, मुहूर्ते मा लज्जस्व । अपनेष्यामि तावत्तेऽवगु-
ण्ठनम् । ततस्त्वां भर्ताभिज्ञास्यति । (इति यथोक्तं करोति ।)

राजा— (शकुन्तलां निर्वर्ण्य आत्मगतम्)

इदमुपनतमेवं रूपमाक्लिष्टकान्ति

प्रथमपरिगृहीतं स्यान्न वेत्यव्यवस्यन् ।

भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं

न च खलु परिभोक्तुं नैव शक्नोमि हातुम् ॥ १९ ॥

(इति विचारयन्स्थितः ।)

प्रतीहारी—अहो धर्मावेक्षिता भर्तुः । इदृशं नाम भुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा कोऽन्यो विचारयति ?

शार्ङ्गरवः—भो राजन्, किमिति जोषमास्यते ?

राजा—भोस्तपोधनाः, चिन्तयन्नपि न खलु स्वकीरणमत्रभवत्याः स्मरामि । तत्कथमिमामभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रत्यात्मानं क्षेत्रिणमाशङ्कमानः प्रतिपत्स्ये ?

शकुन्तला—(अपवर्ण्य) आर्यस्य परिणय एव संदेहः । कुत-इदानीं मे दूराधिरोहिण्याशा ?

शार्ङ्गरवः—मा तावत् ।

कृताभिर्मर्शामनुमन्यमानः ।

सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्यः ।

मुष्टं प्रतिग्राहयता स्वमर्थं

पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन ॥ २० ॥

शारद्वतः—शार्ङ्गरव, विरम त्वमिदानीम् । शकुन्तले, वक्तव्यमुक्तमस्माभिः । सोऽयमत्रभवानेवमाह । दीयतामस्मै प्रत्ययप्रतिवचनम् ।

शकुन्तला—(अपवार्थ) इदमवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे किं वा स्मारितेन ? आत्मेदानीं मे शोचनीय इति व्यवसितमेतत् । आर्यपुत्र, संशयित इदानीं नैष समुद्राचारः । पौरव, न युक्तं नाम ते तथा पुराश्रमपदे स्वाभावोत्तानहृद्यमिमं जनं समयपूर्वं प्रतार्य सांप्रतमीदृशैरक्षरैः प्रत्याख्यातुम् ।

राजा—(कर्णो पिधाय) शान्तं पापम् ।

व्यपदेशमाविलयितुं किमीहमे जनमिमं च पातयितुम् ।

कुलंकषेव सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतरुं च ॥ २१ ॥

शकुन्तला—भवतु । यदि परमार्थतः परपरिग्रहशङ्किना त्वयैवं वक्तुं प्रवृत्तं तदभिज्ञानेनामुना तवाशङ्कामपनेष्यामि ।

राजा—उदारः कल्पः ।

शकुन्तला—(मुद्रास्थानं परामृश्य) हा धिक् ! हा धिक् ! अङ्गुलीयकशून्या मेऽङ्गुलिः ।

गौतमी—नूनं ते शक्रावताराभ्यन्तरे शचीतीर्थसलिलं वन्दमानायाः प्रभ्रष्टमङ्गुलीयकम् ।

राजा—(सस्मितम्) इदं तत्प्रत्युत्पन्नमति श्रैणमिति यदुच्यते !

शकुन्तला—अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते कथयिष्यामि ।

राजा—श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम् ।

शकुन्तला—नन्वेकस्मिन्दिवसे नवमालिकामण्डपे नलिनीपत्र-आजनगतमुदकं तव हस्ते संनिहितमासीत् ।

राजा—शृणुमस्तावत् ।

शकुन्तला—तत्क्षणे स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्गो नाम मृग-
योतक उपस्थितः । त्वयायं तावत्प्रथमं पिबत्वित्यनुकम्पिनोपच्छन्दित-
उदकेन, न पुनस्तेऽपरिचयाद्धस्ताभ्याशमुपगतः । पश्चात्तस्मिन्नैव मया
गृहीते सलिले कृतस्तेन प्रणयः । तदा त्वमित्थं प्रहसितोऽसि—
सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति, द्वाप्यत्रारण्यकाविति ।

राजा—एवमादिभिरात्मकार्यानिर्वर्तिनीनामनृतमयवाङ्मधुभिराकृ-
प्यन्ते विषयिणः ।

गौतमी—महाभाग, नार्हस्येवं मन्त्रयितुम् । तपोवनसंर्धितोऽन-
भिज्ञोऽयं जनः कैतवस्य ।

राजा—तापसवृद्धे,

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु

संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।

प्रागन्तरिक्षगमनात्वमपत्यजात-

मन्यौर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥ २२ ॥

शकुन्तला—(सरोषम्) अनार्य, आत्मनो हृदयानुमानेन
पश्यासि । क इदानीमन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य
तवानुकृतिं प्रतिपत्स्यते ?

राजा—(आत्मगतम्) सांदिग्धबुद्धिं मां कुर्वन्नकैतव इवास्याः
कोपो लक्ष्यते । तथा ह्यनया

मय्येव विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ

वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या

भ्रंशं शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य ॥ २३ ॥

(प्रकाशम्) भद्रे, प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम् । तथापीदं न लक्षये ।

शकुन्तला—सुष्टु तावदत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि, याहमस्य-
पुरुवंशप्रत्ययेन मुखमधोर्हृदयस्थितविषस्य हस्ताभ्याशमुपगता ।
(इति पटान्तेन मुखमावृण्य रोदिता ।)

शार्ङ्गरवः—इत्थमात्मकृतं प्रतिहतं चापलं दहति ।

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात्संगतं रहः ।

अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरीभवति साँहृदम् ॥ २४ ॥

राजा—अयि भोः, किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मान्संवृतदोषाक्षरैः
क्षिणुथ ?

शार्ङ्गरवः—(सासूयम्) श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम् ।

आ जन्मनः शाठ्यमशिक्षितो य-
स्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

परातिसंधानमधीयते यै-

र्विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः ॥ २५ ॥

राजा—भोः सत्यवादिन्, अभ्युपगतं तावदस्माभिरेवम् । किं-
पुनरिमामतिसंधाय लभ्यते ?

शार्ङ्गरवः—विनिपातः ।

राजा—विनिपातः पौरवैः प्रार्थ्यत इति न श्रद्धेयम् ।

शारद्वतः—शार्ङ्गरव, किमुत्तरोत्तरेण ? अनुष्ठितो गुरोः संदेशः ।
प्रतिनिवर्तामहे वयम् । (राजानं प्रति) राजन्,

तदेषा भवतः कान्ता त्यज वैनां गृहाण वा ।

उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥ २६ ॥

गौतमि, गच्छाग्रतः ।

(इति प्रस्थिताः ।)

शकुन्तला—हम्, अमुना तावत् कितवेन विप्रलब्धास्मि ।
यूयमपि मां परित्यजथ ? (इत्यनुप्रतिष्ठते ।)

गौतमी—(स्थित्वा) वत्स शार्ङ्गरव, अनुगच्छतीयं खलु नः
ऋणपरिदेविनी शकुन्तला । प्रत्यादेशपरूपे भर्तारि किं वा मे पुत्रिका
करोतु ?

शार्ङ्गरवः—(सरोषं निवृत्य) किं पुरोभागे स्वातन्त्र्यमवलम्बसे ?
(शकुन्तला भीता वेधते ।)

शार्ङ्गरवः—शकुन्तले,

यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा

त्वमसि किं पितुरुत्कृलय्या त्वया ।

अथ तु वेत्सि शुचि व्रतमात्मनः

पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ॥ २७ ॥

नत्तिष्ठ । साधयामो वयम् ।

राजा—भोस्तपस्विन्, किमत्र भवतीं विप्रलभसे ।

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।

वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥ २८ ॥

शार्ङ्गरवः—यदा तु पूर्ववृत्तमन्यासङ्गाद्विस्मृतो भवान्, तदा
कथमधर्मभरिता ?

राजा—भवन्तमेवात्र गुरुलाघवं पृच्छामि ।

मूढः स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति संशये ।

दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रस्पर्शापांसुलः ॥ २९ ॥

पुरोहितः—(विचार्य) यदि तावदेवं क्रियताम् ।

राजा—अनुशास्तु मां भवान् ।

पुरोहितः—अत्रभवती तावदा प्रसवादस्मद्गृहे तिष्ठतु । कुत इदमुच्यत इति चेत्, त्वं साधुभिरादिष्टपूर्वः प्रथममेव चक्रवर्तिनं पुत्रं जनयिष्यसीति । स चेन्मुनिद्वौहित्रस्तद्दक्षणोपपन्नो भविष्यति, अभिनन्द्य शुद्धान्तमेनां प्रवेशयिष्यासि । विष्येयं तु पितुरस्याः समीप-
नयनमवस्थितमेव ।

राजा—यथा गुरुभ्यो रोचते ।

पुरोहितः—वत्से, अनुगच्छ माम् ।

शकुन्तला—भगवति वसुधे, देहि मे विवरम् ।

(इति रुदती प्रस्थिता । निष्क्रान्ता सह पुरोधसा तपस्विभिश्च ।)

(राजा शापव्यवाहितस्मृतिः शकुन्तलागतमेव चिन्तयति ।)

—शाकुन्तले पञ्चमोऽङ्कः ।

This dialogue shows the picture of Society during the time of Kalidasa, thus evidencing his study of the depth of human nature. We see here how the poor suffer at the hands of the police when they have the misfortune of falling into their hands.

(ततः प्रविशति नागरिकः श्यालः पश्चाद्द्वयपुरुषमादाय रक्षिणौ च ।)

रक्षिणौ—(ताडयित्वा) अरे कुम्भीरक, कथय कुत्र त्वयैतन्म-
णिवन्धनोत्कीर्णनामधेयं राजकीयमङ्गुलीयकं समासादितम् ।

पुरुषः—(भीतिनाटितकेन) प्रसीदन्तु भवामिश्राः । अहं नेदश-
कर्मकारी ।

प्रथमः—किं शोभनो ब्राह्मण इति कलयित्वा राज्ञा प्रति-
ग्रहो दत्तः ?

पुरुषः—शृणुतेदानीम् । अहं शक्रावताराभ्यन्तरवासी धीवरः ।

द्वितीयः—पाटञ्चर, किमस्माभिर्जातिः पृष्टा ?

श्यालः—सूचक, कथयतु सर्वमनुक्रमेण । मैत्रमन्तरे प्रति-
वर्धितम् ।

उभौ—यदावुक्त आज्ञापयति । कथय ।

पुरुषः—अहं जालोद्गालादिभिर्मत्स्यबन्धनोपायैः कुट्टुस्वभरणं
करोमि ।

श्यालः—(विहस्य) विशुद्ध इदानीमाजीवः ।

पुरुषः—

सहजं किल यद्विनिन्दितं न खलु तत्कर्म विवर्जनीयम् ।

पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुरेव श्रोत्रियः ॥ १ ॥

श्यालः—ततस्ततः ।

पुरुषः—एकस्मिन्दिवसे खण्डशो रोहितमत्स्यो मया कल्पितो
यावत् । तस्योदराभ्यन्तर इदं रत्नभासुरमङ्गुलीयं दृष्ट्वा पश्चादहं तस्य
विक्रयाय दर्शयन्गृहीतो भावमिश्रैः । मारयत वा मुञ्चत वा ।
अयमस्यागमवृत्तान्तः ।

श्यालः—जानुक, विस्त्रगन्धी गोधादी मत्स्यबन्ध एव निःसंश-
यम् । अङ्गुलीयकदर्शनमस्य विमर्शयितव्यम् । राजकुलमेव गच्छामः

रक्षिणौ—तथा । गच्छ अरे गण्डभेदक ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

श्यालः—सूचक, इमं गोपुरद्वारेऽप्रमत्तौ प्रतिपालयतं यावदिदम-
ङ्गुलीयकं यथागमनं भर्तुर्निवेद्य ततः शासनं प्रतीक्ष्य निष्क्रमामि

उभौ—प्रविशत्वावुत्तः स्वामिप्रसादाय ।

(इति निष्क्रान्तः श्यालः ।)

प्रथमः—जानुक, चिरायते खल्वावुत्तः ।

द्वितीयः—नन्ववसरोपसर्पणिया राजानः ।

प्रथमः—जानुक, प्रस्फुरतो मम हस्तावस्थे वधार्थं सुमनसः
पिन्दुम् । (इति पुरुषं निर्दिशति ।)

पुरुषः—नार्हति भावोऽकारणमारणं भावयितुम् ।

द्वितीयः—(विलोक्य) एष नौ स्वामी पत्रहस्तो राजशासनं
प्रतीक्ष्येतोमुखो दृश्यते । गृध्रबलिर्भविष्यसि, शुनो मुखं वाद्रक्ष्यसि ।
(प्रविश्य ।)

श्यालः—सूचक, मुच्यतामेष जालोपजीवी । उपपन्नः खल्वङ्गुली-
यस्यागमः ।

सूचकः—यथावुत्तो भणति ।

द्वितीयः—एष यमसदनं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः । (इति पुरुषं परि-
मुक्तबन्धनं करोति ।)

पुरुषः—(श्यालं प्रणम्य) भर्तः, अथ कीदृशो म आजीवः ?

श्यालः—एष भर्त्राङ्गुलीयकमूल्यसंमितः प्रसादोऽपि दापितः ।
(इति पुरुषाय स्वं प्रयच्छति ।)

पुरुषः—(सप्रणामं प्रतिगृह्य) भर्तः, अनुगृहीतोऽस्मि ।

सूचकः—एष नामानुग्रहो यच्छूलाद्वतार्य हस्तिस्कन्धे प्रति-
ष्ठापितः ।

जानुकः—आवुत्त, परितोषं कथय । तेनाङ्गुलीयकेन भर्तुः संम-
तेन भवितव्यम् ।

श्यालः—न तस्मिन्महाहै रत्नं भर्तुर्बहुमतमिति तर्कयामि ।
तस्य दर्शनेन भर्तुरभिमतो जनः स्मारितः । मुहूर्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि
पर्युत्सुकमना आसीत् ।

सूचकः—सेवितं नामाबुत्तेन ।

जानुकः—ननु भण—अस्य कृते मत्स्यशत्रोरिति । (इति
पुरुषमसूयया पश्यति ।)

पुरुषः—भट्टारक, इतोऽर्थं युष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु ।

जानुकः—एतावद्युज्यते ।

श्यालः—धीविग्, महत्तरस्त्वं प्रियवयस्यक इदानीं मे संवृत्तः ।
कादम्बरीसाक्षिकमस्माकं प्रथमसौहृदमिष्यते । तच्छौण्डिकापणमेव
गच्छामः । (इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

शाकुन्तले षष्ठोऽङ्कः ।

Remembrance and Recognition of Shakuntala
by means of the Ring brought by
the fisherman.

राजा—वयस्य, रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्था इति यदुच्यते तद्-
व्यभिचारि वचः । कुतः ?

मुनिमुताप्रणयस्मृतिरोधिना

मम च मुक्तमिदं तमसा मनः ।

मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता

धनुषि चूतशरश्च निवेशितः ॥ ८ ॥

विदूषकः—तिष्ठ तावत् । अनेन दण्डकाष्ठेन कन्दर्पव्याधिं
नाशयिष्यामि । (इति दण्डकाष्ठमुद्यम्य चूताङ्कुरं पातयितुमिच्छति ।)

राजा—(सस्मितम्) भवतु । दृष्टं ब्रह्मवर्चसम् । सखे, कोप-
विष्टः प्रियायाः किञ्चिदनुकारिणीषु लतामु दृष्टिं विलोभयामि ?

विदूषकः—नन्वासन्नपरिचारिका चतुरिका भवता संदिष्टा ।
माधवीमण्डप इयां वेलामतिवाहयिष्ये । तत्र मे चित्रफलकगतां
स्वहस्तलिखितां तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रतिकृतिमानयेति ।

राजा—ईदृशं हृदयविनोदनस्थानम् । तत्तमेव मार्गमादेशय ।

विदूषकः—इत इतो भवान् ।

(उभौ परिक्रामतः । सानुमत्यनुगच्छति ।)

विदूषकः—एष मणिशिलापट्टकसनाथो माधवीमण्डप उपहार-
रमणीयतया निःसंशयं स्वागतेनेव नौ प्रतीच्छति । तत्प्रविश्य
निषीदतु भवान् ।

(उभौ प्रवेशं कृत्वोपविष्टौ ।)

सानुमती—लतासंश्रिता द्रक्ष्यामि तावत्सख्याः प्रतिकृतिम् ।
ततोऽस्या भर्तुर्बहुमुखमनुरागं निवेदयिष्यामि । (इति तथा कृत्वा
स्थिता ।)

राजा—सखे, सर्वमिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः प्रथमवृ-
त्तान्तम् । कथितवानस्मि भवते च । स भवान्प्रत्यादेशवेलयां मत्स-
मीपगतो नासीत् । पूर्वमपि न त्वया कदाचित्संकीर्तितं तत्रभवत्या
नाम । क्वचिदहमिव विस्मृतवानसि त्वम् ?

विदूषकः—न विस्मरामि । किंतु सर्वं कथयित्वावसाने पुनस्त्वया
परिहासविजल्प एष न भूतार्थ इत्याख्यातम् । मयापि मृत्पिण्डबुद्धिना
तथैव गृहीतम् । अथवा भवितव्यता खलु बलवती ।

सानुमती—एवमेवैतत् ।

राजा—(ध्यात्वा) सखे, त्रायस्व माम् ।

विदूषकः—भोः, किमेतत् । अनुपपन्नं खल्वीदृशं त्वयि ।
कदापि सत्पुरुषाः शोकवक्तव्या न भवन्ति । ननु प्रवातेऽपि
निष्कम्पा गिरयः ।

राजा—वयस्य, निराकारणविक्रवायाः प्रियायाः समवस्थामनु-
स्मृत्य बलवदशरणोऽस्मि । सा हि

इतः प्रत्यादेशात्स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता
मुहुस्तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे ।
पुनर्दृष्टिं वाप्पप्रसरकलुषामर्षितवती
मयि क्रूरे यत्तत्सविषमिव शल्यं दहति माम् ॥ ९ ॥

सानुमती—अहो, ईदृशी स्वकार्यपरता । अस्य संतापेनाहं
रमे ।

विदूषकः—भोः, अस्ति मे तर्कः केनापि तत्रभवत्याकाशचा-
रिणा नीतेति ।

राजा—कः पतिदेवतामन्यः परामर्ष्टुमुत्सहेत । मेनका किल
सख्यास्ते जन्मप्रतिष्ठेति श्रुतवानस्मि । तत्सहचारिणीभिः सखी ते
हतेति मे हृदयमाशङ्कते ।

सानुमती—संमोहः खलु विस्मयनीयो न प्रतिबोधः ।

विदूषकः—यत्रैवमस्ति खलु समागमः कालेन तत्रभवत्या ।

राजा—कथमिव ?

विदूषकः—न खलु मातापितरौ भर्तृवियोगदुःखितां दुहितरं
द्रष्टुं पारयतः ।

राजा—वयस्य,

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु
क्लिष्टं नु तावत्फलमेव पुण्यम् ।

असंनिवृत्त्यै तदतीतमेते

मनोरथा नाम तटप्रपाताः ॥ १० ॥

विदूषकः—मैवम् । नन्वङ्गुलीयकमेव निदर्शनमवश्यंभाविनः,

अचिन्तनीयः समागमो भवतीति ।

राजा—(अङ्गुलीयकं विलोक्य) अये, इदं तावदसुलभ-
दभ्रंशि शोचनीयम् ।

तव सुचरितमङ्गुलीय नूनं
प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन ।

अरुणनखमनोहरासु तस्या-

श्र्युतमसि लब्धपदं यदङ्गुलीषु ॥ ११ ॥

सानुमती—यद्यन्यहस्तगतं भवेत् सत्यमेव शोचनीयं भवेत् ।

विदूषकः—भोः, इयं नाममुद्रा केनोपायेन तत्रभवत्या हस्ता-
भ्यां प्रापिता ?

सानुमती—ममापि कौतुहलेनाकारित एषः ।

राजा—श्रूयताम् । तदा स्वनगराय प्रस्थितं मां प्रिया
सबाष्पमिदमाह 'कियच्चिरेणार्यपुत्रः प्रतिपत्तिं दास्यति' इति ।

विदूषकः—ततस्ततः ।

राजा—पश्चादिमां मुद्रां तदङ्गुलौ निवेशयता मया प्रत्यभिहिता ।

एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं

नामाक्षरं गणय गच्छति यावदन्तम् ।

तावत्प्रिये मद्वरोधगृहप्रवेशं

नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति ॥ १२ ॥

तच्च दारुणात्मना मया मोहान्नानुष्ठितम् ।

सानुमती—रमणीयः खल्ववधिर्विधिना विसंवादितः ।

विदूषकः—कथं धीवरकल्पितस्य रोहितमत्स्यस्योदराभ्यन्तर
आसीत् ?

राजा—शचीतीर्थं वन्दमानायाः सख्यास्तेः हस्ताद्गङ्गास्त्रोतसि
परिभ्रष्टम् ।

विदूषकः—युज्यते ।

सानुमती—अत एव तपस्विन्याः शकुन्तलाया अधर्मभीरोरस्य
राजर्षेः परिणये संदेह आसीत् । अथवेदशोऽनुरागोऽभिज्ञानमपेक्षते
कथमिवैतत् ?

राजा—उपालप्स्ये तावदिदमङ्गुलीयकम् ।

विदूषकः—(आत्मगतम्) गृहीतोऽनेन पन्था उन्मत्तानाम् ॥

राजा—

कथं नु तं बन्धुरकोमलाङ्गुलिं

करं विहायासि निमग्नमम्भसि ।

अथवा—

अचेतनं नाम गुणं न लक्षये-

न्मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥ १३ ॥

विदूषकः—(आत्मगतम्) कथं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि ॥

राजा—अकारणपरित्यागानुशयतप्तहृदयस्तावदनुकम्प्यतामयं जनः पुनर्दर्शनेन ।

(प्रविश्यापटीक्षेपेण चित्रफलकहस्ता ।)

चतुरिका—इयं चित्रगता भट्टिनी । (इति चित्रफलकं दर्शयति ।)

विदूषकः—साधु वयस्य, मधुरसंस्थानदर्शनीयो भावानुप्रवेशः स्वलतीव मे दृष्टिर्निम्नोन्नतप्रदेशेषु ।

सानुमती—अहो एषा राजर्षेर्निपुणता । जाने सख्यग्रतो मे वर्तत इति ।

राजा—

यद्यत्साधु न चित्रे स्यात्क्रियते तत्तदन्यथा ।

तथापि तस्या लावण्यं रेखया किञ्चिदन्वितम् ॥ १४ ॥

सानुमती—सदृशमेतत्पश्चात्तापगुरोः स्नेहस्यानवलेपस्य च ।

विदूषकः—भोः, इदानीं तिस्रस्तत्रभवत्यो दृश्यन्ते । सर्वाश्च दर्शनीयाः । कतमात्रं तत्रभवती शकुन्तला ?

सानुमती—अनभिज्ञः खल्वीदृशस्य रूपस्य मोहदृष्टिरयं जनः ।

राजा——त्वं तावत्कतमां तर्कयसि ?

विदूषकः——तर्कयामि यैषा शिथिलकेशबन्धनोद्धान्तकुसुमेन केशान्तेनोद्भिन्नखेदविन्दुना वदनेन विशेषतोऽपमृताभ्यां बाह्याभ्यामवसेकस्त्रिगधतरुणपल्लवस्य चूतपादपस्य पार्श्वे ईषत्परिश्रान्तेवालिखिता सा शकुन्तला, इतरे सख्याविति ।

राजा—निपुणो भवान् । अस्त्यत्र मे भावचिह्नम् ।

स्विन्नाङ्गुलिविनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः ।

अश्रु च कपोलपतितं दृश्यमिदं वर्तिकोच्छ्वासात् ॥ १५ ॥

चतुरिके, अर्धलिखितमेतद्विनोदस्थानमस्माभिः । गच्छ, वर्तिकां
तावदानय ।

चतुरिका—आर्य माढव्य, अवलम्बस्व चित्रफलकं यावदा-
गच्छामि ।

राजा—अहमेवैतदवलम्बे । (इति यथोक्तं करोति ।)

(निष्क्रान्ता चेटी ।)

राजा—अहं हि—

साक्षात्प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं

चित्रार्पितां पुनरिमां बहु मन्यमानः ।

स्रोतोवहां पथि निकामजलामतीत्य

जातः सखे प्रणयवान्मृगतृष्णिकायाम् ॥ १६ ॥

विदूषकः—(आत्मगतम्) एषोऽत्रमवान्नदीमतिक्रम्य मृगतृ-
ष्णिकां संक्रान्तः । भोः, अपरं किमत्र लिखितव्यम् ?

सानुमती—यो यः प्रदेशः सख्या मेऽभिरूपस्तं तमालिखि-
तव्यम् ।

राजा—श्रूयताम् ।

कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी

पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।

शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोनिर्मातुमिच्छाम्यधः

शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥ १७ ॥

विदूषकः—(आत्मगतम्) यथाहं पश्यामि तथा पूरितव्यमनेन
चित्रफलकं लम्बकूर्चानां तापसानां कदम्बैः ।

राजा—वयस्य, अन्यच्च शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतमस्माभिः ।

विदूषकः—किमिव ?

सानुमती—वनवासस्य सौकुमार्यस्य विनयस्य च यत्सदृशं भविष्यति ।

राजा—

कृतं न कर्णार्पितबन्धनं सखे

शिरीषमागण्डविलम्बिकेसरम् ।

न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं

मृणालसूत्रं रचितं स्तनान्तरे ॥ १८ ॥

विदूषकः—भोः, किं नु तत्रभवती रक्तकुवलयपल्लवशोभिना-
ग्रहस्तेन मुखमपवार्यं चाकितचाकितेव स्थिता । (सावधानं निरूप्य-)
आः ! एष दास्याः पुत्रः कुसुमरसपाटच्चरस्तत्रभवत्या वदनमभिलङ्घति
मधुकरः ।

राजा—ननु वार्यतामेष धृष्टः ।

विदूषकः—भवानेवाविनीतानां शासितास्य वारणे प्रभविष्यति ।

राजा—युज्यते । अयि भोः कुसुमलताप्रियातिथे, किमत्र
परिपतनखेदमनुभवसि ?

एषा कुसुमनिषण्णा तृषितापि सती भवन्तमनुरक्ता ।

प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु विना त्वया पिबति ॥ १९ ॥

सानुमती—अद्याभिजातं खल्वेष वारितः ।

विदूषकः—प्रतिषिद्धापि वामैषा जातिः ।

राजा—एवं भोः, न मे शासने तिष्ठसि । श्रूयतां तर्हि संप्रति ।

अक्लिष्टबालतरुपल्लवलोभनीयं

पीतं मया सद्यमेव रतोत्सवेषु ।

बिम्बाधरं स्पृशसि चेद्भ्रमर प्रियाया-

स्त्वां कारयामि कमलोदरबन्धनस्थम् ॥ २० ॥

विदूषकः—एवं तीक्ष्णदण्डस्य किं न भेष्यति ? (प्रहस्य-
आत्मगतम्) एष तावदुन्मत्तः । अहमप्येतस्य सङ्गेनेदृशवर्णं इव संवृत्तः
श्लेः, चित्रं खल्वेतत् ।

राजा—कथं चित्रम् ?

सानुमती—अहमपीदानीमिवगतार्था, किं पुनर्यथालिखितानु-
श्लेषः ?

राजा—वयस्य, किमिदमनुष्ठितं पौरोभाग्यम् ?

दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन ।

स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता ॥ २१ ॥

(इति बाष्पं विहरति ।)

सानुमती—पूर्वापरविरोध्यपूर्वं एष विरहमार्गः ।

राजा—वयस्य, कथमेवमविश्रान्तदुःखमनुभवामि ?

प्रजागरात्खिलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।

बाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥ २२ ॥

सानुमती—सर्वथा प्रमार्जितं त्वया प्रत्यादेशदुःखं शकु-
न्तलायाः ।

Reunion of Dushyanta & Shakuntala at the
hermitage of Maricha.

राजा—(कर्णं दत्त्वा) अभूमिरियमविनयस्य । को नु खल्वेष
निषिव्यते ? (शब्दानुसारेणावलोक्य, सविस्मयम्) अये, को नु खल्वय-
मनुबध्यमानस्तपस्विनीभ्यामबालसत्त्वो बालः ?

अर्धपीतस्तनं मातुरामर्दक्लिष्टकेसरम् ।

प्रक्रीडितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कर्षति ॥ १४ ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकर्मा तपस्विनीभ्यां बालः ।)

बालः—जृम्भस्व, जृम्भस्व सिंह, दन्तांस्ते गणयिष्ये ।

प्रथमा—अविनीत, किं नोऽपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि विप्रक-
रोषि । हन्त, वर्धते तव संरम्भः । स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्वदमन-
इति कृतनामधेयोऽसि ।

राजा—किं न खलु बालेऽस्मिन्नौरस इव पुत्रे स्निह्यति मे मनः ?
नूनमनपत्यता मां वत्सलयति ।

द्वितीया—एषा खलु केसरिणी त्वां लङ्घयिष्यति यदि तस्याः
पुत्रकं न मुञ्चासि ।

बालः—(सस्मितम्) अहो, बलीयः खलु भीतोऽस्मि । (इत्यधरं
दर्शयति ।)

राजा—

महतस्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे ।

स्फुलिङ्गावस्थया वहिरेषापेक्ष इव स्थितः ॥ १५ ॥

प्रथमा—वत्स, एनं बालमृगेन्द्रं मुञ्च । अपरं ते क्रीडनकं
दास्यामि ।

बालः—कुत्र ? देह्येतत् । (इति हस्तं प्रसारयति ।)

राजा—(दृष्ट्वा, सविस्मयम्) कथं चक्रवर्तिलक्षणमप्यनेन धार्यते

तथा ह्यस्य—

प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो

विभाति जालप्रथिताङ्गुलिः करः ।

अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्धरागया

नवोषसा भिन्नमिवैकपङ्कजम् ॥ १६ ॥

द्वितीया—सुव्रते, न शक्य एष वाचामात्रेण विरमायितुम्
गच्छ त्वम् । मदीय उटजे मार्कण्डेयस्यर्षिकुमारस्य वर्णचित्रितो
मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति, तमस्योपहर ।

प्रथमा—तथा । (इति निष्क्रान्ता ।)

बालः—अनेनैव तावत्क्रीडिष्यामि । (इति तापसीं विलोक्य
हसति ।)

राजा—स्पृहयामि खलु दुर्ललितायास्मै ।

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-

रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तिन् ।

अङ्गाश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो

धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥ १७ ॥

तापसी—भवतु । न मामयं गणयति । (पार्श्वमवलोकयन्ती)

कोऽत्र ऋषिकुमाराणाम् ? (राजानमवलोक्य) भद्रमुख, एहि तावत् ।

वोचयानेन दुर्मोहहस्तग्रहेण डिम्भलीलया बाध्यमानं बालमृगेन्द्रम् ।

राजा—(उपगम्य सस्मितम्) अयि भो महर्षिपुत्र,

एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना

संयमः किमिति जन्मतस्त्वया ।

सत्त्वसंश्रयसुखोऽपि दूष्यते

कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दनः ॥ १८ ॥

तापसी—भद्रमुख, न खल्वयं ऋषिकुमारः ।

राजा—आकारसदृशं चोद्धितमेवास्य कथयति । स्थानप्रत्ययात्तु
व्यमेवंतर्किणः । (यथाभ्यर्धितमनुतिष्ठन्बालस्पर्शमुपलभ्य, आत्मगतम्)

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण

स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।

कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्या-

द्यस्यायमाङ्गात्कृतिनः प्ररूढः ॥ १९ ॥

तापसी—(उभौ निर्वर्ण्य) आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

राजा—आर्ये, किमिव ?

तापसी—अस्य बालस्य तेऽपि संवादिन्याकृतिरिति विस्मापि-
त्वास्मि । अपरिचितस्यापि तेऽप्रतिलोमः संवृत्त इति ।

राजा—(बालकमुपलालयन्) न चेन्मुनिकुमारोऽयम्, अथ कोऽस्य
व्यपदेशः ?

• तापसी—पुरुवंशः ।

राजा—(आत्मगतम्) कथमेकान्वयो मम । अतः खलु मद्नु-
कारिणमेनमत्रभवती मन्यते । अस्त्येतत्पौरवाणामन्त्यं कुलव्रतम् ।

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वं

क्षितिरक्षार्थमुशन्ति ये निवासम् ।

नियतैकपतिव्रतानि पश्चा-

त्तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥ २० ॥

(प्रकाशम्) न पुनरात्मगत्या मानुषाणामेष विषयः ।

तापसी—यथा भद्रमुखो भणति—अप्सरःसंबन्धेनास्य जनन्यत्र
देवगुरोस्तपोवने प्रसूता ।

राजा—(अपवार्य) हन्त, द्वितीयमिदमाशाजननम्
(प्रकाशम्) अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी ?

तापसी—कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्तयितुं
चिन्तायिष्यति ?

राजा—(स्वगतम्) इयं खलु कथा मामेव लक्ष्यीकरोति ।
यदि तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि । अथवानार्यः पर-
दारव्यवहारः ।

(प्रविश्य मृगमयूरहस्ता)

तापसी—सर्वदमन, शकुन्तलावण्यं प्रेक्षस्व ।

बालः—(सदृष्टिक्षेपम्) कुत्र वा मम माता ?

उभे—नामसादृश्येन वञ्चितो मातृवत्सलः ।

द्वितीया—वत्स, अस्य मृत्तिकामयूरस्य रम्यत्वं पश्येति
भणितोऽसि ।

राजा—(आत्मगतम्) किंवा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या ?
सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि । अपि नाम मृगतृष्णिकेव नाममात्र-
प्रस्तावो मे विषादाय कल्पते ?

बालः—मातः, रोचते म एष भद्रमयूरः ।

प्रथमा—(विलोक्य सोद्वेगम्) अहो, रक्षाकरण्डकमस्य
मणिबन्धे न दृश्यते ।

राजा—अलमलमावेगेन । नन्विदमस्य सिंहशावविमर्दात्परि-
भ्रष्टम् । (इत्यादातुमिच्छति ।)

उभे—मा खल्विदमालम्ब्य । कथं गृहीतमनेन !

राजा—किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः ?

प्रथमा—शृणोतु महाराजः । एषापराजिता नामौषधिरस्य
जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता । एतां किल मातापितरा-
वात्मानं च वर्जयित्वापरो भूमिपतितां न गृह्णाति ।

राजा—अथ गृह्णाति ?

प्रथमा—ततस्तं सर्पो भूत्वा दशति ।

राजा—भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया ?

उभे—अनेकशः ।

राजा—(सहर्षम्, आत्मगतम्) कथामिव संपूर्णमपि मे मनो-
रथं नाभिनन्दामि ? (इति बालं परिष्वजते ।)

द्वितीया—सुव्रते, एहि । इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृतायै शकु-
न्तलायै निवेदयावः ।

(इति निष्क्रान्ते ।)

बालः—मुञ्च माम् । यावन्मातुः सकाशं गमिष्यामि ।

राजा—पुत्रक, मया सहैव मातरमभिनन्दिष्यसि ।

बालः—मम खलु तातो दुष्यन्तः, न त्वम् ।

राजा—(सस्मितम्) एष विवाद एव प्रत्याययति ।

(ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला ।)

शकुन्तला—विकारकालेऽपि प्रकृतिस्थां सर्वदमनस्यौषधिं
श्रुत्वा न म आशासीदात्मनो भागधेयेषु । अथवा यथा सानुमत्या-
ख्यातं तथा संभाव्यत एतत् ।

राजा—(शकुन्तला विलोक्य) अये, सेयमत्रभवती शकुन्तला ।
यैषा—

वसने परिधूसरे वसाना
नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः ।
अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला

मम दीर्घं विरहव्रतं बिभर्ति ॥ २१ ॥

शकुन्तला—(पश्चात्तापविवर्णं राजानं दृष्ट्वा) न खल्वार्यपुत्र इव ।
ततः क एष इदानीं कृतरक्षामङ्गलं दारकं मे गात्रसंसर्गेण दूषयति ?

बालः—(मातरमुपेत्य) मातः, एष कोऽपि पुरुषो मां पुत्र-
इत्यालिङ्गति ।

राजा—प्रिये, ऋर्यमपि मे त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृ-
त्तम्, यदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि ।

शकुन्तला—(आत्मगतम्) हृदय, आश्वसिहि, आश्वसिहि ।
परित्यक्तमत्सरेणानुकम्पितास्मि दैवेन । आर्यपुत्रः खल्वेषः ।

राजा—प्रिये,

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या प्रमुखे स्थितासि मे सुमु

उपरागान्ते शशिनः समुपगतो रोहिणीयोगः ॥ २२ ॥

शकुन्तला—जयतु जयत्वार्यपुत्रः । (इत्यर्धोक्ते बाष्पकण्ठी विरमति ।)

राजा—सुन्दरि,

बाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया ।

यत्ते दृष्टमसंस्कारपाटलोष्ठपुटं मुखम् ॥ २३ ॥

बालः—मातः, क एषः ।

शकुन्तला—वत्स, ते भागधेयानि पृच्छ ।

राजा—(शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य ।)

सुतनु हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते

किमपि मनसः संमोहो मे तदा बलवानभूत् ।

प्रबलतमसामेवंप्रायाः शुभेषु हि प्रवृत्तयः

स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया ॥ २४ ॥

शकुन्तला—उत्तिष्ठत्वार्यपुत्रः । नूनं मे सुचारितप्रतिबन्धकं
पुराकृतं तेषु दिवसेषु परिणाममुखमासीत्, येन सानुक्रोशोऽप्यार्यपुत्रो
मयि विरसः संवृत्तः ।

(राजोत्तिष्ठति)

शकुन्तला—अथ कथमार्यपुत्रेण स्मृतो दुःखभाग्ययं जनः ?

राजा—उद्धृतविषादशल्यः कथयिष्यामि ।

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते

यो बाष्पबिन्दुरधरं परिबाधमानः ।

तं तावदाकुटिलपक्ष्मविलग्नमद्य

बाष्पं प्रमृज्य विगतानुशयो भवेयम् ॥ २५ ॥

(इति यथोक्तमनुतिष्ठति ।)

शकुन्तला—(नाममुद्रां दृष्ट्वा) आर्यपुत्र, इदं तेऽङ्गुलीयकम् ।

राजा—अस्मादङ्गुलीयोपलम्भात्खलु मया स्मृतिरुपलब्धा ।

शकुन्तला—विषमं कृतमनेन यत्तदार्यपुत्रस्य प्रत्ययकाले दुर्लभ-
मासीत् ।

राजा—तेन हि ऋतुसमवायचिह्नं प्रतिपद्यतां लता कुसुमम् ।

शकुन्तला—नास्य विश्वसिभि । आर्यपुत्र एवैतद्धारयतु ।

(ततः प्रविशति मातलिः ।)

मातलिः—दिष्ट्या धर्मपत्नीसमागमेन पुत्रमुखदर्शनेन चा-
युष्मान्वर्धते ।

राजा—अभूत्संपादितस्वादुफलो मे मनोरथः । मातले, न खलु
विदितोऽयमाखण्डलेन वृत्तान्तः स्यात् ।

मातलिः—(सस्मितम्) किमिध्वराणां परोक्षम् ? एत्वायुष्मान् ।
भगवान्मारीचस्ते दर्शनं वितरति ।

राजा—शकुन्तले, अवलम्ब्यतां पुत्रः । त्वां पुरस्कृत्य भगवन्तं
द्रष्टुमिच्छामि ।

शकुन्तला—जिहेम्यार्यपुत्रेण सह गुरुसमीपं गन्तुम् ।

राजा—अप्याचरितव्यमभ्युदयकालेषु । एह्येहि ।

—शकुन्तले सप्तमोऽङ्कः ।

Dialogue between Chitrlekha and Urvashi who
was rescued by King Vikrama from the hands
of demons who had kidnapped her. King
Vikrama and Urvashi inwardly love
each other.

(ततः प्रविशति रथारूढो राजा सूतश्च । भयनिमीलिताक्षी चित्रलेखा-
दक्षिणहस्तावलम्बिता उर्वशी च)

चित्रलेखा—सखि, समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

राजा—सुन्दरि, समाश्वसिहि ।

गतं भयं भीरु सुरारिसंभवं

त्रिलोकरक्षी महिमा हि वज्रिणः ।

तदेतदुन्मीलय चक्षुरायतं

निशावसाने नलिनीव पङ्कजम् ॥ ६ ॥

चित्रलेखा—अहो, कथमुच्छ्वसितमात्रसंभावितजीविता अद्या-
प्येषा संज्ञां न प्रतिपद्यते ।

राजा—बलवदत्र ते सखी परित्रस्ता । तथाहि—

मन्दारकुसुमदान्ना गुरुरस्याः सूच्यते हृदयकम्पः ।

मुहुरुच्छ्वसता मध्ये परिणाहवतोः पयोधरयोः ॥ ७ ॥

चित्रलेखा—(सकरुणम्) सखि उर्वशि, पर्यवस्थापयात्मानम् ।
अनप्सरेव प्रतिभासि ।

राजा—

मुञ्चति न तावदस्या भयकम्पः कुसुमकोमलं हृदयम् ।

सिचमान्तेन कथंचित्स्तनमध्योच्छ्वासिना कथितः ॥ ८ ॥

(उर्वशी प्रत्यागच्छति)

राजा—(सहर्षम्) चित्रलेखे, दिष्ट्या वर्धसे । प्रकृतिमानपन्ना
ते प्रियसखी । पश्य—

आविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेव रात्रि-

नैशस्यार्चिर्हुतभुज इव च्छिन्नभूयिष्ठधूमा ।

मोहेनान्तर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा

गङ्गा रोधःपतनकलुषा गच्छतिव प्रसादम् ॥ ९ ॥

चित्रलेखा—सखि उर्वशि, विस्रब्धा भव । आपन्नानुकम्पिना
महाराजेन प्रतिहताः खलु ते त्रिदशपरिपन्थिनो हताशा दानवाः ।

उर्वशी—(चक्षुषी उन्मील्य) किं प्रभावदर्शिना महेन्द्रेणा-
भ्युपपन्नास्मि ?

चित्रलेखा—न महेन्द्रेण । महेन्द्रसदृशानुभावेन अनेन
राजर्षिणा पुरुरवसा ।

उर्वशी—(राजानमवलोक्य आत्मगतम्) उपकृतं खलु दानवेन्द्रसंरम्भेण ।

राजा—(उर्वशीं विलोक्य आत्मगतम्) स्थाने खलु नारायण-मृषिं विलोभयन्त्यस्तदूरुसंभवामिमां विलोक्य व्रीडिताः सर्वा अप्सरस इति । अथवा नेयं तपस्विनः सृष्टिरित्यवैमि । कुतः ?

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो न कान्तिप्रदः

शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ १० ॥

उर्वशी—सखि चित्रलेखे, सखीजनः कुत्र खलु भवेत् ?

चित्रलेखा—सखि, अभयप्रदायी महाराजो जानाति ।

राजा—(उर्वशीं विलोक्य) महति विषादे वर्तते सखीजनः ।

पश्यतु भवती—

यदृच्छयां त्वं सकृदप्यवन्ध्ययोः

पथि स्थिता सुन्दरि यस्य नेत्रयोः ।

त्वया विना सोऽपि समुत्सुको भवे-

त्सखीजनस्ते किमुतार्द्रसौहृदः ॥ ११ ॥

उर्वशी—(आत्मगतम्) अमृतं खलु ते वचनम् । अथवा चन्द्रादमृतमिति किमाश्चर्यम् ? अत एव ते प्रेक्षितुं त्वरते मे हृदयम् ।

राजा—(हस्तेन दर्शयन्)

एताः सुतनु मुखं ते सख्यः पश्यन्ति हेमकूटगताः ।

उत्सुकनयना लोकाश्चन्द्रमिवोपप्लवान्मुक्तम् ॥ १२ ॥

(उर्वशी साभिलाषं पश्यति ।)

चित्रलेखा—सखि, किं प्रेक्षसे ?

उर्वशी—ननु समदुःखगतः पीयते लोचनाभ्याम् ।

चित्रलेखा—(सस्मितम्) अयि, कः ?

उर्वशी—ननु प्रणयिजनः ।

रम्भा—(सहर्षमवलोक्य) सखि, चित्रलेखाद्वितीयां प्रियसखी-

मुर्वशीं गृहीत्वा विशाखासहित इव भगवान्सोमः समुपस्थितो राजर्षिः ।

मेनका—(निर्वर्ण्य) सखि, द्वे अपि नोऽत्र प्रिये उपनते ।

इयं प्रत्यानीता प्रियसखी, अयं चापरिक्षितशरीरो राजर्षिर्दृश्यते ।

सहजन्या—सखि, युक्तं भणसि दुर्जयो दानव इति ।

राजा—सूत, इदं तच्छैलशिखरम् । अवतार्य रथम् ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (इति तथा करोति ।)

(उर्वशी रथावतारक्षोभं नाट्यन्ती सत्रासं राजानमवलम्बते ॥)

राजा—(स्वगतम्) हन्त, सफलो मे विषमावतारः ।

यदिदं रथसंक्षोभादङ्गेनाङ्गं ममायतेक्षणया

सृष्टं सरोमकण्टकमङ्कुरितं मनसिजेनेव ॥ ६३ ॥

उर्वशी—सखि, किमपि परतोऽपसर ।

चित्रलेखा—नाहं शक्नोमि ।

रम्भा—अत्र प्रियकारिणं संभावयामो राजर्षिम् ।

Urvashi descends from heaven to openly declare her love for King Vikrama who was already lovesmitten, and was pining for her separation.

विदूषकः—भोः, चिन्तितो मया दुर्लभप्रणयिजनस्य समागमोपायः ।

(राजा तूष्णीमास्ते)

उर्वशी—का पुनर्धन्या स्त्री या अनेन परिमृग्यमाणात्मानं विनोदयति ?

चित्रलेखा—ध्यानाय किं विलम्बते ?

उर्वशी—सखि, विभेमि सहसा प्रभावतो विज्ञातुम् ।

विदूषकः—भोः, ननु भणामि चिन्तितो मया दुर्लभप्रणयिजनस्य समागमोपायः ।

राजा—वयस्य, कथ्यताम् ।

विदूषकः—स्वप्नसमागमकारिणीं निद्रां सेवतां भवान् । अथवा तत्रभवत्या उर्वश्याः प्रतिकृतिं चित्रफलकेऽभिलिख्यालोकयन्नात्मानं विनोदय ।

उर्वशी—(सहर्षम्) हनिसत्त्व हृदय, समाश्रसिहि ।

राजा—तदुभयमप्यनुपपन्नम् ।

हृदयमिषुभिः कामस्यान्तःसशल्यमिदं सदा

कथमुपलभे निद्रां स्वप्ने समागमकारिणीम् ।

न च सुवदनामालेख्येऽग्निं प्रियामसमाप्य तां

मम नयनयोरुद्धाप्यत्वं सखे न भविष्यति ॥ १० ॥

चित्रलेखा—सखि, श्रुतं त्वया वचनम् ?

उर्वशी—श्रुतम् । न पुनः पर्याप्तं हृदयस्य ।

विदूषकः—एतावान्मम मतिविभवः ।

राजा—(सनिःश्वासम्)

नितान्तकाठिनां रुजं मम न वेद् सा मानसीं

प्रभावविदितानुरागमवमन्यते वापि माम् ।

अलब्धफलनीरसं मम विधाय तस्मिञ्जने

समागममनोरथं भवतु पञ्चबाणः कृती ॥ ११ ॥

चित्रलेखा—श्रुतं त्वया ?

उर्वशी—हा धिक्, हा धिक् । नामप्येवमवगच्छ । सखि, अस-

मर्थस्मिन्प्रतो भूत्वात्मानं दर्शयितुम् । तत्प्रभावनिर्मितेन भूर्जपत्रेण
लेखं संपाद्यान्तरा क्षेप्तुमिच्छामि ।

चित्रलेखा—अनुमतं मे ।

(उर्वशी नाट्येनाभिलिख्य क्षिपति ।)

विदूषकः—अविधा अविधा भो, किं न्वेतत् ? भुजंगनिर्मोकः

किं मां खादितुं निपतितः ?

राजा—(दृष्ट्वा) नायं भुजंगनिर्मोकः । भूर्जपत्रगतोऽयमक्षर-

विन्यासः ।

विदूषकः—ननु खल्वदृष्ट्या उर्वश्या भवतः परिदेवितं श्रुत्वा

भूर्जपत्रेऽनुरागसूचकान्यक्षराण्यभिलिख्य विसर्जितानि भवेयुः ।

राजा—नास्त्यगतिर्मनोरथानाम् । (गृहीत्वानुवाच्य च सहर्षम्)

सखे, प्रसन्नस्ते तर्कः ।

विदूषकः—यदत्राभिलिखितं तच्छ्रोतुमिच्छामि ।

उर्वशी—साधु साधु । आर्य, नागरोऽसि ।

राजा—श्रूयताम् । (इति वाचयति)

स्वामिन् संभाविता यथाहं त्वयाज्ञाता

तथा चानुरक्तस्य सुभग एवमेव तव ॥ १२ ॥

अनन्तरं च मे ललितपारिजातशयनीये

भवान्त सुखा नन्दनवनवाता अपि शिखीव शरीरे ॥ १३ ॥

उर्वशी—किं नु सांप्रतं भणिष्यति ?

चित्रलेखा—किं नु ? भणितमेवैतेन म्लानकमलनालोपमैरङ्गैः ।

विदूषकः—दिष्ट्या मया खलु बुभुक्षितेन स्वस्तिवाचनिकमिव

लब्धं भवतः समाश्वासनकारणम् ।

राजा—समाश्वासनमिति किमुच्यते ?

तुल्यानुरागपिशुनं ललितार्थबन्धं

पत्रे निवेशितमुदाहरणं प्रियायाः ।

उत्पक्ष्मलं मम सखे मदिरेक्षणया-

स्तस्याः समागतमिवाननमाननेन ॥ १४ ॥

उर्वशी—अत्रावयोः समभागा मतिः ।

राजा—वयस्य, अङ्गुलीस्वेदेन मे लुप्यन्तेऽक्षराणि । धार्यतामयं

स्वहस्ते निक्षेपः प्रियायाः ।

विदूषकः—(गृहीत्वा) ततः किं तत्रभवत्युर्वशी भवतो मनो-

रथतरुकुसुमं दर्शयित्वा फले विसंवदिष्यति ?

उर्वशी—सखि, यावद्दुपस्थानकातरमात्मानं समवस्थापयामि,

तावत्त्वमात्मानं दर्शयित्वा यन्मेऽनुमतं तद्भ्रण ।

चित्रलेखा—तथा । (इति तिरस्करिणीमपनीय राजानमुपसृत्य)

जयतु जयतु महाराजः ।

राजा—(संभ्रमादरगर्भम्) स्वागतं भवत्यै । (पार्श्वमवलोक्य) भद्रे ।

न तथा नन्दयसि मां सख्या विराहिता तथा ।

संगमे दृष्टपूर्वेव यमुना गङ्गया यथा १५ ॥

चित्रलेखा—ननु प्रथमं मेघराजिर्दृश्यते, पश्चाद्विदुल्लता ।

विदूषकः—(अपवार्य) कथं नैषोर्वश्युपगता । तत्रभवत्या

उर्वश्याः सहचर्यैतया भवितव्यम् ।

राजा—एतदासनमास्यताम् ।

चित्रलेखा—उर्वशी महाराजं शिरसा प्रणम्य विज्ञापयति ।

राजा—किमाज्ञापयति ?

चित्रलेखा—मम तस्मिन्सुरारिसंभवे दुर्नये महाराज एव शरण-
मासीत् । सांप्रतं साहं तव दर्शनसमुत्थेनायासिना बलवद्वाध्यमाना
मदनेन पुनरपि महाराजस्यानुकम्पनीया भवामि ।

राजा—अयि सखि,

पर्युत्सुकां कथमसि प्रियदर्शनां ता-

मार्तिं न पश्यासि पुरुरवसस्तदर्शाम् ।

साधारणोऽयमुभयोः प्रणये स्मरन्थे

तप्तेन तप्तमयसा वटनाय योग्यम् ॥ १६ ॥

चित्रलेखा—(उर्वशांमुपेत्य) सखि, इत एहि । निभृततरं
भषिणं मदनं प्रेक्ष्य प्रियतमस्य ते दूत्यास्मि संवृत्ता ।

उर्वशी—(तिरस्कारिणीमपनीय) अयि अनवस्थिते, लघ्वेव त्वया
परित्यक्तास्मि ।

चित्रलेखा—(सस्मितम्) एतास्मिन्मुहूर्ते ज्ञास्यामि का कां
त्यक्ष्यतीति । आचारं तावत्प्रतिपद्यस्व ।

उर्वशी—(ससाध्वसमुपसृत्य सत्रोडम्) जयतु जयतु महाराजः ।

राजा—(सहर्षम्) सुन्दरि,

मया नाम जितं यस्य त्वयायं समुदीर्यते ।

जयशब्दः सहस्राक्षादागतः पुरुषान्तरम् ॥ १७ ॥

(हस्ते गृहीत्वा आसन उपवेशयाति ।)

विदूषकः—कीदृशी स्थितिर्भवदीये राज्ये ? प्रियवयस्यो ब्राह्मणो न वन्द्यते ?

(उर्वशी सस्मितं प्रणमति ।)

विदूषकः—स्वस्ति भवत्यै ।

देवदूतः—चित्रलेखे, त्वरयोर्वशीम् ।

मुनिना भरतेन यः प्रयोगो

भवतीष्वष्टरसाश्रयो निबद्धः ।

ललिताभिनयं तमद्य भर्ता

मरुतां द्रष्टुमनाः सलोकपालः ॥ १७ ॥

(सर्व आकर्णयन्ति । उर्वशी विषादं रूपयति ।)

चित्रलेखा—श्रुतं ह्यया देवदूतस्य वचनम् ? तदनुजानीहि महाराजम् ।

उर्वशी—(निःश्वस्य) नास्ति मे वाग्विभवः ।

चित्रलेखा—महाराज, उर्वशी विज्ञापयति—परवशोऽयं जनः । महाराजेनाभ्यनुज्ञाता इच्छामि देवदेवस्यानपराद्धमात्मानं कर्तुम् ।

राजा—(कथं कथमपि वचनं संस्थाप्य) नास्मि भवत्योरीश्वरनियो-
गिण्शी किं तु स्मर्तव्यस्त्वयं जनः ।

(उर्वशी वियागदुखं रूपयित्वा राजानं पश्यन्ती सह सख्या निष्क्राता ।)

—विक्रमोर्वशीये द्वितीयोऽङ्कः ।

King Pururavas struck at the sudden disappearance of Urvashi falls into a temporary fit of insanity and wanders in the wilderness in search of his beloved; he makes inquiries about her whereabouts from birds, clouds, trees etc.

(ततः प्रविशत्याकाशबद्धलक्ष्यः सोन्मादो राजा ।)

राजा—(सक्रोधम्) आः दुरात्मन् रक्षः, तिष्ठ तिष्ठ । क्व मे प्रियतमामादाय गच्छसि ? (विलोक्य) हन्त, शैलशिखराद्गगनमुत्पत्य बाणैर्ममभिवर्षति । (लोष्टं गृहीत्वा हन्तुं धावन् । अनन्तरे द्विपदिकया दिशोऽवलोक्य ।)

हृदयाहितप्रियादुःखसरोवरे धुतपक्षः ।

बाष्पावलिगतनयनस्ताम्यति हंसयुवा ॥ ६ ॥

(विभाव्य सक्रुणम्) कथम् ?

नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः

सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ।

अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा

कनकनिकषस्त्रिग्धा विद्युत्प्रिया मम नोर्वशी ॥ ७ ॥

(इति मूर्च्छितः पतति । पुनर्द्विपदिकयोत्थाय निःश्वस्य)

मया ज्ञातं मृगलोचनां निशाचरः कोऽपि हरति ।

यावन्नु नवतडिच्छ्यामलो धाराधरो वर्षति ॥ ८ ॥

(इति सक्रुणं विचिन्त्य) क्व नु खलु रम्भोरुर्गता स्यात् ?

तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति

स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मायि पुनर्भावाद्रमस्या मनः ।

तां हर्तुं विबुधाद्विषोऽपि हि न मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चान्यन्तमगोचरं नयनयोर्यतिति कोऽयं विधिः ॥ ९ ॥

(इति द्विपदिकया दिशोऽवलोक्य साक्षम्) अये, परावृतभागधेयानां दुःखं
दुःखानुबन्धि । कुतः ?

अयमेकपदे तथा वियोगः

प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।

नववारिधरोदयादहोभि-

र्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥ १० ॥

(अनन्तरे चर्चरी ।)

जलधरं संहरतं कोपमाज्ञप्तः

अविरलधारासारदिशामुखकान्ताः ।

ए अहं पृथ्वीं भ्रमन्यदि प्रियां प्रेक्षिष्ये

तदा यद्यत्करिष्यसि तत्तत्साहिष्ये ॥ ११ ॥

(विहस्य) वृथा खलु मया मनसः संतापवृद्धिरूपेक्ष्यते । यदा मुन-
योऽप्येवं व्याहरन्ति ' राजा कालस्य कारणम् ' इति । तत्किमहं
जलधरसमयं न प्रत्यादिशांभि ।

(अनन्तरे चर्चरी)

गन्धोन्मादितमधुकरगीतै-

र्वाद्यमानैः परभृततूर्यैः ।

प्रसृतपवनोद्वेलितपल्वानिकरः

मुललिताविविधप्रकारैर्नृत्याति कल्पतरुः ॥ १२ ॥

(इति नर्तित्वा) अथवा न प्रत्यादिशामि यत्प्रावृषेण्यैरेव चिह्नै-
र्मम राजोपचारः संप्रति । कथमिव ?

विद्युल्लेखाकनकरुचिरं श्रीवितानं ममांघ्रं
 व्याधूयन्ते निचुलतरुभिर्मञ्जरीचामराणि ।
 वर्मच्छेदात्पटुतरगिरो बन्दिनो नीलकण्ठा
 धारासारोपनयनपरा नैगमाश्चाम्बुवाहाः ॥ १३ ॥

भवतु । किमेवं परिच्छदश्लाघया यावदस्मिन्कानने
 प्रियामन्वेषयामि ।

(पुनश्चर्चरी पाठस्यान्ते भिन्नकः ।)

दयिताराहितोऽधिकं दुःखितो
 विरहानुगतः परिमन्थरः ।
 गिरिकानने कुसुमोज्ज्वले
 गजयूथपतिस्तथा क्षीणगतिः ॥ १४ ॥

(अनन्तरे द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च सहर्षम्) हन्त ह

व्यवासितस्य मे संदीपनामिव संवृत्तम् । कुतः ?

आरक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दली मलिलगर्भैः ।

कोपादन्तर्बाष्पे स्मरयति मां लोचने तस्याः ॥ १५ ॥

इतो गतेति कथं नु मया तत्रभवती सूत्रयितव्या ? यतः,

पद्भ्यां स्पृशेद्वसुमतीं यदि सा मुगात्री

मेघाभिवृष्टसिकतासु वनस्थलीषु ।

पश्चान्नता गुरुनितम्बतया ततोऽस्या

दृश्येत चारुपदपङ्क्तिरलक्तकाङ्का ॥ १६ ॥

(द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च सहर्षम्) उपलब्धमुपलक्षणं

तस्याः कोपनाया मार्गोऽनुमीयते ।

हतोष्ठरागैर्नयनोदबिन्दुभि-

निमग्ननाभेर्निपतद्भिरङ्कितम् ।

च्युतं रुषा भिन्नगतेरसंशयं

शुकोदरश्याममिदं स्तनांशुकम् ॥ १७ ॥

भवतु । आदास्ये तावत् । (परिक्रम्य विभाव्य च, साक्षम्) कथं सेन्द्रगोपं

नवशाद्वलमिदम् । तत्कुतोऽस्मिन्विपिने प्रियाप्रवृत्तिरवगमायितव्या

(विलोक्य) अयमासारोच्छ्वसितशैलतटस्थलीपाषाणमाधिरूढः ।

आलोकयति पयोदान्प्रबलपुरोवातनर्तितशिखण्डः ।

केकागर्भेण शिखी दूरोन्नमितेन कण्ठेन ॥ १८ ॥

(उपेत्य) भवतु । यावदेनं पृच्छामि ।

(अनन्तरे खण्डकं : ।)

संप्राप्तखेदस्त्वरितं परवारणः ।

प्रियतमादर्शनलालसो गजवरो विस्मितमानसः ॥ १९ ॥

(तेन खण्डकान्ते चर्चरी ।)

बर्हिण परमित्यभ्यर्थये आचक्ष्व मम ताम्

अत्रारण्ये भ्रमता यदि त्वया दृष्टा सा मम कान्ता ।

निशामय मृगाङ्कसदृशेन वदनेन हंसगतिः

अनेन चिह्नेन ज्ञास्यस्याख्यातं तव मया ॥ २० ॥

(चर्चरिक्तयोपविश्य, अञ्जलिं बद्ध्वा ।)

नलिकण्ठ ममोत्कण्ठा वनेऽस्मिन्वनिता त्वया ।

दीर्घापाङ्गा सितांपाङ्गा दृष्टा दृष्टिश्चमा भवेत् ॥ २१ ॥

(चर्चरिया विलोक्य) कथमदत्त्वैव प्रतिवचनं नर्तितुं प्रवृत्तः । किं नु

खलु हर्षकारणमस्य ? (विचिन्त्य) आं, ज्ञातम् ।

मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशा—

द्वनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽस्य जातः ।

रतिविगलितबन्धे केशहस्ते सुकेश्याः

सति कुसुमसनाथे किं करोत्येष बर्ही ॥ २२ ॥

वतु । परव्यसननिर्वृतं न पुनरेनं पृच्छामि । (द्विपदिकया दिशोऽव-
 ोक्य) अये, इयमातपान्तसंधुक्षितमदा जम्बूविटपमध्यास्ते परभृता ।
 वेहगेषु पण्डितैषा जातिः । यावदेनां पृच्छामि ।

(अनन्तरे खुरकः)

विद्याधरकाननलीनो दुःखविनिर्गतबाष्पोत्पीडः ।

दूरोत्सारितहृदयानन्दः अम्बरमानेन भ्रमति गजेन्द्रः ।

परभृते मधुरप्रलापिनि कान्ते नन्दनवने स्वच्छन्दं भ्रमन्ती ।

यदि परं प्रियतमा सा मम दृष्टा तर्ह्याचिक्ष्व मम परंपुष्टे ।

एतदेव नर्तित्वा बलन्तिकयोपभृत्य जानुभ्यां स्थित्वा) भवति,

• त्वां कामिनो मदनदूतिमुदाहरन्ति

मानावभङ्गनिपुणं त्वममोघमखम् ।

तामानय प्रियतमां मम वा समीपं

• मां वा नयाशु कलमापिणि यत्र कान्ता ॥ २९ ॥

(वामकेन किंचिद्वलित्वा । आकाशे ।) किमाह भवती ? कथं त्वामे-

मनुरक्तं विहाय गतेति । शृणोतु भवती ।

• कुपिता न तु कोपकारणं

सकृदप्यात्मगतं स्मराम्यहम् ।

प्रभुता रमणेषु योषितां

नहि भावस्त्रलितान्यपेक्षते ॥ २६ ॥

(तसंभ्रममुपविश्य अनन्तरं जानुभ्यां स्थित्वा 'कुपिता' इति पठित्वा विलोक्य च ।)

कथं कथाविच्छेदकारिणी स्वकार्य एव व्यासक्ता ?

महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः

प्रणयमगणयित्वा यन्ममापद्रुतस्य ।

अधरमिव मदान्धा पातुमेषा प्रवृत्ता

फलमभिनवपाकं राजजम्बूद्रुमस्य ॥ २७ ॥

तदेवंगनेऽपि प्रियेव मे मञ्जुस्वनेति न मे क्रोपोऽस्याम् । सुखमास्त
भवती । साधयामन्तावत् । (उत्थाय द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च)

अयेः दक्षिणेन वनधारां प्रियाचरणनिक्षेपशंसी नूपुरशब्दः । यावदेन-
मनुगच्छामि । (परिक्रम्य)

प्रियतमाविरहक्लान्तवदनः

अविरलबाष्पजलाकुलनयनः ।

दुःसहदुःखविसंष्टुलगमनः

प्रसृतगुरुतापदीप्ताङ्गः ।

अधिकं द्रूतमानसो दरीं गतः

कानने परिभ्रमति गजेन्द्रः ॥ २८ ॥

(अनन्तरे द्विपदिकया दिशोऽवलोक्य ।)

प्रियकरिणीवियुक्तो गुरुशोकानलदीप्तः ।

बाष्पजलाकुललोचनः करिवरो भ्रमति समाकुलः ॥ २९ ॥

(सकरुणम्) हा धिक् कष्टम् ।

मेघश्यामा दिशो दृष्ट्वा मानसोत्सुकचेतसा ।

कूजितं राजहंसेन नेदं नूपुरशिञ्जितम् ॥ ३० ॥

भवतु । यावदेते मानसोत्सुकाः पतत्रिणः सरसोऽस्मान्नोत्पतन्ति त
 देतेभ्यः प्रियाप्रवृत्तिरवगमयितव्या । (बलन्तिकयोपसृत्य) अहो ज
 विहङ्गमराज,

पश्चात्सरः प्रतिगमिष्यसि मानसं त्वं

पाथेयमुत्सृज विसं ग्रहणाय भूयः ।

मां तावदुद्धर शुचो दयिताप्रवृत्त्या

स्वार्थात्सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव ॥ ३१ ॥

यथोन्मुखो विलोकयति मानसोत्सुकेन मया न लक्षितेत्येवं वचनमा

(उपविश्य चर्चरी ।)

रे रे हंस किं गोप्यते ?

(इति नर्तित्वा उत्थाय ।)

यदि हंस गता ते नतभ्रूः

सरसो रोधसि द्वक्पथं प्रिया मे ।

मदखेलपदं कथं नु तस्याः

सकलं चोर गतं त्वया गृहीतम् ॥ ३२ ॥

(चर्चरी ।)

गत्यनुसारेण मया लक्ष्यते ।

(चर्चरीकयोपसृत्याञ्जलिं बद्ध्वा)

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरस्यास्त्वया ह्यत्र ।

विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥ ३३ ॥

(पुनश्चर्चरी)

कस्मात्त्वया शिक्षितमेतद्गतिलालसं

सा परं दृष्ट्वा जघनभरालसा ॥ ३४ ॥

(पुनश्चर्चरी । 'हंस, प्रयच्छ' इत्यादि पठित्वा द्विपदिकया निरूप्य । विहस्य ।
एष स्तेनानुशासी राजेति भयादुत्पातितः । यावदन्यमवकाशमत्र
गाहिष्ये । (द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य ।) अये, प्रियासहायश्चक्र
वाकस्तिष्ठति । तावदेनं पृच्छामि ।

(अनन्तरे कुटिलिका ।)

मर्मरराणितमनोहरे

(मल्लघटी ।)

कुसुमिततरुवरपल्लविते ।

(चर्चरी ।)

दयिताविरहोन्मादितः

कानने भ्रमति गजेन्द्रः ॥ ३५ ॥

(द्विलयान्तरे चर्चरी ।)

गोरोचनाकुङ्कुमवर्णं चक्र भण माम् ।

मधुवामरे क्रीडन्ती धन्या न दृष्टा त्वया ॥ ३६ ॥

(चर्चरिकयोपमृत्य जानुभ्यां स्थित्वा ।)

रथाङ्गनामन् वियुतो रथाङ्गश्रोणिबिम्बया ।

अयं त्वां पृच्छति र्थी मनोरथशतैर्वृतः ॥ ३७ ॥

कथं कः क इत्याह । मा तावत् । न खलु विदितोऽहमस्य ।

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं वृतः पतिद्विभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥ ३८ ॥

कथं तूष्णीं स्थितः ? भवतु । उपालभे तावदेनम् । (जानुभ्यां स्थित्वा)
तद्युक्तं तावदात्मानुमानेन वर्तितुम् । कुतः ?

सरसि नंलिनीपत्रेणापि त्वमावृतविग्रहां

ननु सहचरीं दूरे मत्वा विरौषि समुत्सुकः ।

इति च भवतो जायास्त्रेहात्पृथक्स्थितिभीरुता

मयि च विधुरे भावः कान्ताप्रवृत्तिपराङ्मुखः ॥ ३९ ॥

(उपविश्य) सर्वथा मदीयानां भाग्यविपर्ययाणामयं प्रभावः यावदन्य-
मवकाशमवगाहिष्ये । (द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च ।) अये,

इदं रुणद्धि मां पद्ममन्तःकणितषट्पदम् ।

मया दष्टाधरं तस्याः ससीत्कारमिवाननन् ॥ ४० ॥

इतोगतस्यानुशयो मा भूदित्यस्मिन्नपि कमलसेविनि भ्रमरे प्रणयित्वं
करिष्ये ।

मधुकर मदिराक्ष्याः शंस तस्याः प्रवृत्तिं

धरतनुरथवासौ नैव दष्टा त्वया मे ।

यदि मुरभिमवाप्स्यस्तन्मुखोच्छ्वासगन्धं

तव रतिरभविष्यत्पुण्डरीके किमस्मिन् ॥ ४२ ॥

(इति द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च ।) अये, करिणीसहायो नागा-
धिराजो नीपस्कन्धनिषण्णहस्तस्तिष्ठति । यावदेनं गच्छामि ।

(कुलिका ।)

करिणीविरहसंतापितः ।

(मन्दघटी ।)

कानने गन्धोद्धतमधुकरः ॥ ४३ ॥

(अतोऽन्तरे विलोक्य ।) अथवा न तावदयमुपसर्पणकालः ।

अयमचिरोद्गतपल्लवमुपनीतं प्रियतमाग्रहस्तेन ।

अभिलेदु तावदासवसुराभिरसं शल्लकीभङ्गम् ॥ ४४ ॥

(स्थानकेनावलोक्य ।) अये, कृतान्हिकः संवृत्तः । भवतु । समीप-

मस्य गत्वा पृच्छामि ।

(अनन्तरे चर्वरी ।)

अहं त्वां पृच्छामि आचक्ष्व गजवर
ललितप्रहारेण नाशिततरुवर ।

दूरविनिर्जितशशधरकान्ति-

दृष्टा प्रिया त्वया संमुखं यान्ती ॥ ४३ ॥

(पदद्वयं पुरत उच्यते ।)

मदकल युवतिशशिकला गजयूथष यूथिकाशबलकेशी ।

स्थिरयौवना स्थिता ते दूरालोके सुवालोका ॥ ४६ ॥

(सहर्षमाकर्ष्य ।) अहह, अनेन प्रियोपलब्धिशंसिना मन्द्रकण्ठगर्जि-
तेन समाश्रमितोऽस्मि । साधर्म्याद्भूयसी मे त्वयि प्रीतिः ।

मामाहुः पृथिवीभृतामधिपतिं नागाधिराजो भवा-

नव्युच्छिन्नपृथुप्रवृत्ति भवतो दानं ममाप्यर्थिषु ।

श्रीरत्नेषु ममोर्वशी प्रियतमा यूये तवेयं वशा

सर्वं मामनु ते प्रियाविरहजां त्वं तु व्यथां मानुभूः ॥ ४७ ॥

मुखमास्तां भवान् (द्विपदिक्रया परिक्रम्यावलोक्य च ।) अये, अयममौ

मुरभिकंदरो नाम विशेषरमणीयः सानुमान् । प्रियश्चायमप्सरसाम् ।

अपि नाम सुतनुरस्योपत्यकायामुपलभ्येत । (परिक्रम्यावलोक्य, च ।)

कथमन्धकारः । भवतु विद्युत्प्रकाशेनावलोकयामि । कथं मदीयेर्दु-

रितपरिणामैर्घोदयोऽपि शतहृदाशून्यः संवृत्तः । तथापि शिलोच्चय-

मेनमपृष्ट्वा न निवर्तिष्ये ।

(अनन्तरे खण्डिकः ।)

प्रसृतखरखुरदारितमेदिनिर्वनगहनेऽविचलः ।

परिसर्पति पश्यत लीनो निजकार्योद्युक्तः कोलः ॥ ४८ ॥

अपि वनान्तरमल्पकुचान्तरा
श्रयति पर्वत पर्वमु संनता ।

इदमनङ्गपरिग्रहमङ्गना

पृथुनितम्ब नितम्बवती तव ॥ ४९ ॥

कथं तूष्णीमेवास्ते । शङ्के विप्रकर्षान्न शृणोति । भवतु । समीपमस्य
गत्वा पृच्छामि ।

(अनन्तरे चर्चरी ।)

स्फटिकशिलातलनिर्मलनिर्भर

बहुविधकुसुमविरचितशेखर ।

किंनरमधुरोद्गीतमनोहर

दर्शय मम प्रियतमां महीधर ॥ ५० ॥

(चर्चरिकयोपसृत्याञ्जलिं वद्धा ।)

सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्ट्वा सर्वाङ्गसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन्मया विरहिता त्वया ॥ ५१ ॥

(तथैव प्रतिशब्दं शृणोति । आकर्ण्य सहर्षम् ।) कथं यथाक्रमं दृष्टेत्याह

भवतु । अवलोकयामि । (दिशोऽवलोक्य सखेदम् ।) अयं ममैवाय

कन्दरान्तरविसर्पां प्रतिशब्दः । (इति मूर्च्छति ।) (उत्थायोपविश

सविषादम् ।) अहह, श्रान्तोऽस्मि । यावदस्या गिरिनद्यास्तीरे तर

ङ्गवातमासेविष्ये । (द्विपदिकया परिक्रम्यावलोक्य च ।) इमां नवान्मु

कल्लुषां स्रोतोवहां पश्यता मया रतिरुपलभ्यते । कुतः ?

तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरशना

विकर्षन्ती फेनं वसनमिव संरम्भशिथिलम् ।

यथाविद्धं याति स्वलितमभिसंधाय बहुशो

नदीभावेनेयं ध्रुवमसहना सा परिणता ॥ ९२ ॥

भवतु । प्रसादयामि तावदेनाम् ।

(अनन्तरे कुटिलिका ।)

प्रसीद प्रियतमे सुन्दरि एनया

क्षुभिताकरुणविहङ्गमके नत्या ।

सुरसरित्तरिसमुत्सुकैणके

अलिकुलङ्गकारिते नदि ॥ ९३ ॥

(तेन कुटिलिकान्तरे चर्चरो ।)

पूर्वदिक्पवनाहतकल्लोलोद्गतबाहु-

र्मेघाङ्गैर्नृत्यति सललितं जलनिधिनाथः ।

हंसरथाङ्गशङ्खकुङ्कुमकृताभरणः

कारिमकराकुलकृष्णकमलकृतावरणः ।

वेलासलिलोद्वेल्लितहस्तदत्ततालो-

ऽवस्तृणाति दशादिशो रुद्धा नवमेघकालः ॥ ९४ ॥

(चर्चरीकयोपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा ।)

त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः

प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।

कमपराधलवं मम पश्यसि

त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ॥ ९५ ॥

कथं तूष्णीमेवास्ते । अथवा परमार्थतः सरिदियं नोर्वशी । अन्यथ

कथं पुरूरवसमपहाय समुद्राभिसारिणी भवेत् । अनिर्वेदप्राप्याणि

श्रेयांसि । भवतु । तमेवोद्देशं गच्छामि, यत्र मे नयनयोः स

सुनयना तिरोहिता । (परिक्रम्यावलोक्य च) इमं तावत्प्रियाप्रवृत्तये
सारङ्गमासीनमभ्यर्थये ।

अभिनवकुमुमस्तवकिततरुवरस्य परिसरे
मदकलकोकिलकूजितमधुपङ्गकारमनोहरे ।
नन्दनविपिने निजकारिणीविरहानलेन संतप्तो
विचरति गजाधिपतिरैरावतनामा ॥ ९६ ॥

(गलितकः । जानुभ्यां स्थिन्वा ।)

कृष्णसारच्छावर्योऽयं दृश्यते काननश्रिया ।
वनशोभावलोकाय कटाक्ष इव पातितः ॥ ९७ ॥

(चर्चरी ।)

सुरसुन्दरी जघनभरालसा पीनोत्तुङ्गघनस्तनी
स्थिरयैवना तनुशरीरा हंसगतिः ।
गगनोज्ज्वलकानने मृगलोचना भ्रमन्ती
दृष्टा त्वया तद्विरहसमुद्रान्तरादुत्तारय माम् ॥ ९८ ॥

(उपसृत्याञ्जलिं बद्ध्वा) हंहो हरिणीपते,

अपि दृष्टावानसि मम प्रियां वने
कथयामि ते तदुपलक्षणं शृणु ।
पृथुलोचना सहचरी यथैव ते
सुभगं तथैव खलु सापि वीक्षते ॥ ९९ ॥

कथमनादृत्य मद्रचनं कलत्राभिमुखं स्थितः । सर्वथोपपद्यते—परिभवा-
स्पदं दशाविपर्ययः । यावदन्यमवकाशमदगाहिष्ये । (परिक्रम्या-
वलोक्य च ।) हन्त, दृष्टमुपलक्षणं तस्या मार्गस्य ।

रक्तकदम्बः सोऽयं प्रियया घर्मान्तशांसि यस्येदम् ।

कुसुममसमग्रकेसरविषममपि कृतं शिखाभरणम् ॥ ६० ॥

किं न खलु शिलाभेदगतं नितान्तरक्तमिदमवलोक्यते ।

प्रभालेपी नायं हरिहतगजस्यामिषलवः

स्फुलिङ्गः स्यादशेर्गहनमभिवृष्टं पुनरिदम् ।

अरे रक्ताशोकस्तबकसमरागो मणिरयं

यमुद्धर्तुं पूषा व्यवसित इवालम्बितकरः ॥ ६१ ॥

स्तु } आदास्ये तावत् । (ग्रहणं नाटयति ।)

ग्रणयिनीबद्धास्वादो बाप्पाकुलनिजनयनः ।

गजपतिर्गहने दुःखितः परिभ्रमति क्षामितवदनः ॥ ६२ ॥

{ द्विपदिकयोपसृत्य गृहीत्वात्मगतम् ।)

मन्दारपुष्पैरधिवासितायां

यस्याः शिखायामयमर्पणयिः ।

सैव प्रिया संप्रति दुर्लभा मे

मैवैनमश्रूपहतं करोमि ॥ ६३ ॥

{ इत्युत्सृजति ।)

(नेपथ्ये ।)

रक्त, गृह्यतां गृह्यताम् ।

संगमनीयो मणिरिह शैलमुताचरणरागयोनिरयम् ।

आवहति धार्यमाणः संगममाशु प्रियजनेन ॥ ६४ ॥

राजा—(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) को मामनुशास्ति । (विलोक्य ।)

वान्मृगराजधारी । भगवन्, अनुगृहीतोऽहममुनोपदेशेन
गणिमादाय ।) हंहो संगममणे,

तया वियुक्तस्य निमग्नमध्यया
भविष्यसि त्वं यदि संगमाय मे ।

ततः करिष्यामि भवन्तमात्मनः

शिखामणिं बालमिवेन्दुमश्वरः ॥ ६९ ॥

(परिक्रम्यावलोक्य च) अये, किं नु खलु कुसुमरहितामपि लतामिमां
पश्यता मया रतिरुपलभ्यते । अथवा स्थाने मम मनो रमते । इयं हि—

तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधेरवाश्रुभिः

शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्तपुष्पोद्गमा ।

चिन्तामौनमिवास्थिता मधुलिहां शब्दैर्विना लक्ष्यते

न्नण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥ ६६ ॥

यावदस्यां प्रियानुकारिण्यां लतायां परिष्वङ्गप्रणयी भवामि ।

लते प्रेक्षस्व विना हृदयेन भ्रमामि

यदि विधियोगेन पुनस्तां प्राप्स्यामि ।

तदारण्येन विना करोमि निर्भ्रान्ति

पुनर्न प्रवेशयामि तां कृतान्ताम् ॥ ६७ ॥

(इति चर्चरिक्तयोपसृत्य लतामालिङ्गति । तत्रस्तदीयस्थानमाक्रम्यैव प्रविष्टोर्वशी ।

राजा—(निमीलिताक्षः स्पर्शं नाटयित्वा ।) अये, उर्वशीगात्रस्य
शाद्विव निर्वृतं मे हृदयम् । पुनरस्ति विश्वासः । कुतः ?

समर्थये यत्प्रथमं प्रियां प्रति

क्षणेन तन्मे परिवर्ततेऽन्यथा ।

अतो विनिद्रे सहसा विलोचने

करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः ॥ ६८ ॥

(शैनरुन्मीलय चक्षुषी ।) कथं सत्यमेवोर्वशी । (इति मूर्च्छितः पतति ॥)

—विक्रमोर्वशीये चतुर्थोऽङ्कः ।

Two music masters at the court of King Agnimitra,
each trying to prove his superiority
over the other.

गणदासः—कामं खलु सर्वस्यापि कुलविद्या बहुमता ।
न पुनरस्माकं नाट्यं प्रति मिथ्यागौरवम् । तथा हि—

देवानामिदमामनन्ति मुनयः शान्तं क्रतुं चाक्षुषं
रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा ।

त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते

नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम् ॥ ४ ॥

बकुलावलिका—(उपेत्य) आर्य, वन्दे ।

गणदासः—भद्रे, चिरं जीव ।

बकुलावलिका—आर्य, देवी पृच्छति—अप्युपदेशग्रहणे नाति-
क्लेशयति वः शिष्या मालविकेति ।

गणदासः—भद्रे, विज्ञाप्यतां देवी परमनिपुणा मेधाविनी
चेति । किं बहुना ?

यद्यत्प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै ।

तत्तद्विशेषकरणात्प्रत्युपदिशतीव मे बाला ॥ ५ ॥

बकुलावलिका—(आत्मगतम् ।) अतिक्रामन्तीमिवेरावतीं पश्यामि ।
(प्रकाशम्) कृतार्थेदानीं वः शिष्या, यस्या गुरुजन एवं तुप्यति ।

गणदासः—भद्रे, तद्विधानाममुलभत्वात्पृच्छामि—कुतो देव्या
तत्पात्रमानीतम् ?

बकुलावलिका—अस्ति देव्या वर्णाविरो भ्राता वीरसेनो नाम ।
स भर्त्रा नर्मदातीरेऽन्तपालदुर्गे स्थापितः । तेन शिल्पाधिकारे योग्येयं
दारिकेति भाणित्वा भगिन्या देव्या उपायनं प्रेषिता ।

गणदासः—(स्वगतम्) आकृतिविशेषप्रत्ययादेनामनूनवस्तुकां
संभावयामि । (प्रकाशम्) भद्रे, मयापि यशस्विना भवितव्यम् ।
यतः—

पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः ।

जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य ॥ ६ ॥

बकुलावलिका—अथ कुत्र वः शिष्या ?

गणदासः—इदानीमेव पञ्चाङ्गाभिनयमुपदिश्य मया विश्रम्यता-
मित्याभिहिता दीर्घिकावलोकनगवाक्षगता प्रवातंमासेवमाना तिष्ठति ।

बकुलावलिका—तेन हि पुनरनुजानातु मामार्यः । यावदस्या
आर्यस्य परितोषनिवेदनेनोत्साहं वर्धयामि ।

गणदासः—दृश्यतां सखी । अहमपि लब्धक्षणः स्वगृहं गच्छामि ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

(नेपथ्ये ।)

अलं बहु विकल्थ्य । राज्ञः समक्षमेवाक्योरधरोत्तरयोर्व्यक्ति-
र्भविष्यति ।

राजा—(आकर्ष्य ।) सखे, त्वत्सुनीतिपादपस्य पृष्पमुद्भिन्नम् ।

विदूषकः—फलमप्यचिरेण द्रक्ष्यसि ।

(ततः प्रविशति कंचुकी ।)

कञ्चुकी—देव, अमात्यो विज्ञापयति अनुष्ठिता प्रभोराज्ञेति ।
एतौ पुनर्हरदत्तगणदासौ

उभावभिनयाचार्यौ परस्परजयैषिणौ ।

त्वां द्रष्टुमुद्यतौ साक्षाद्भावाविव शरीरिणौ ॥ १० ॥

राजा—प्रवेशय ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रम्य ताभ्यां सह प्रविष्टः ।)
इत इतो भवन्तौ ।

गणदासः—(राजानं विलोक्य ।) अहो दुरासदो राजमहिमा ।

न च न परिचितो न चाप्यरम्य—

श्चकितमुपैमि तथापि पार्श्वमस्य ।

सलिलनिधिरिव प्रतिक्षणं मे

भवति स एव नवो नवोऽयमक्षणोः ॥ ११ ॥

हरदत्तः—महत्खलु पुरुषाकारमिदं ज्योतिः । तथा हि ।

द्वारे नियुक्तपुरुषाभिमतप्रवेशः

सिंहासनान्तिकचरेण सहोपसर्पन् ।

तेजोभिरस्य विनिवर्तितदृष्टिपातै-

र्वक्यादृते पुनरिव प्रतिवारितोऽस्मि ॥ १२ ॥

कञ्चुकी—एष देवः । उपसर्पतां भवन्तौ ।

उभौ—(उपेत्य) विजयतां देवः ।

राजा—स्वागतं भवन्त्याम् (परिजनं विलोक्य ।) आसने तावद्ब्र-
भवतोः ।

(उभौ परिजनोपनीतयोरासनयोरुपविष्टौ ।)

राजा—किमिदं शिष्योपदेशकाले युगपदाचार्याभ्यामत्रोपस्थानम् ।

गणदासः—देव, श्रूयताम् । तर्थादाभिनयविद्या शिक्षिता ।
दत्तप्रयोगश्चास्मि देवेन देव्या च परिगृहीतः ।

राजा—बाढं जाने । ततः किम् ।

गणदासः—सोऽहममुना हरदत्तेन प्रधानपुरुषसमक्षमयं मे न
पादरजसापि तुल्य इत्यधिकक्षितः ।

हरदत्तः—देव, अयमेव प्रथमं परिवादकरः । अत्रभवतः किल
मम च समुद्रपल्वलयोरिवान्तरमिति । तदत्रभवानिमं मां च शास्त्रे
प्रयोगे च विमृशतु । देव एव नौ विशेषज्ञः प्राश्निकः ।

विदूषकः—समर्थं प्रतिज्ञातम् ।

गणदासः—प्रथमः कल्पः । अवहितो देवः श्रोतुमर्हति ।

राजा—तिष्ठ यावत् । पक्षपातमत्र देवी मन्यते । तदस्याः
पण्डितकौशिकीसाहितायाः समक्षमेव न्याय्यो व्यवहारः ।

विदूषकः—सुष्ठु भवान्भणति ।

आचार्यौ—यद्देवाय रोचते ।

राजा—मौद्गल्य, अमुं प्रस्तावं निवेद्य पण्डितकौशिक्या सार्ध-
माहूयतां देवी ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रम्य सपरिव्राजिकया
देव्या सह प्रविष्टः ।) इत इतो भवती ।

भारिणी—(परिव्राजिकां विलोक्य ।) भगवति, हरदत्तस्य गणदा-
सस्य च संरम्भे कथं पश्यसि ।

परिव्राजिका—अलं स्वपक्षावसादशङ्कया । न परिहीयते प्रति-
वादिनो गणदासः ।

धारिणी—यद्यप्येवं राजपरिग्रहोऽस्य प्रधानत्वमुपहरति ।

परिव्राजिका—अयि, राज्ञीशब्दभाजनमात्मानमपि चिन्तयतु
भवती । पश्य ।

अतिमात्रभासुरत्वं पुष्यति भानोः परिग्रहादनलः ।

अधिगच्छति महिमानं चन्द्रोऽपि निशापरिगृहीतः ॥ १३ ॥

विदूषकः—अथि, उपस्थिता देवी पठिमार्दिकां पण्डितकौशिकीं
पुरस्कृत्य धारिणी ।

राजा—पश्याम्येनाम् । यैषा

मङ्गलालंकृता भाति कौशिक्या यतिवेषया ।

त्रयी विग्रहवत्येव सममध्यात्मविद्यया ॥ १४ ॥

परित्राजिका—(उपेत्य ।) विजयतां देवः ।

राजा—भगवति, अभिवादये ।

परित्राजिका—

महासारप्रसवयोः सदृशक्षमयोर्द्वयोः ।

धारिणीभूतधारिण्योर्भव भर्ता शरच्छतम् ॥ १५ ॥

धारिणी—जयत्वायपुत्रः ।

राजा—स्वागतं देव्यै । (परित्राजिकां विलोक्य ।) भगवति, क्रि-
यतामासनपरिग्रहः ।

(सव उपविशन्ति ।)

राजा—भगवति, अत्रभवतोर्हरदत्तगणदासयोः परस्परं विज्ञान-
संघर्षिणोर्भगवत्या प्राश्निकपदमध्यासितव्यम् ।

परित्राजिका—(सस्मितम्) अलमुपालम्भेन । पत्तने सति ग्रामे
रत्नपरीक्षा ।

राजा—नैतदेवम् । पण्डितकौशिकी खलु भगवती । पक्षपाति-
नाहं देवी च ।

आचार्यौ—सम्यगाह देवः । मन्व्यस्था भगवती नौ गुणदोषतः
परिच्छेत्तुमर्हति ।

राजा—तेन हि प्रस्तूयतां विवादः ।

परिव्राजिका—देव, प्रयोगप्रधानं हि नाट्यशास्त्रम् । किमत्र
वाग्व्यवहारेण । कथं वा देवी मन्यते ।

देवी—यदि मां पृच्छसि, एतेषां विवाद एव न मे रोचते ।

गणदासः—देव, न मां समानविद्यया परिभवनीयमवगन्तुमर्हसि ।

विदूषकः—भवति, पश्याम उरभ्रसंवादम् । किं मुधा वेत-
नदानेन ।

देवी—ननु कलहप्रियोऽसि ।

विदूषकः—मैवम् । अन्योन्यकलहप्रियोर्मत्तहस्तिनोरेकतरस्मि-
न्ननिर्जिते कुत उपशमः ।

राजा—ननु स्वाङ्गसौष्ठवातिशयमुभयोर्दृष्टवती भगवती ।

परिव्राजिका—अथ किम्

राजा—तदिदानीमतः परं किमाभ्यां प्रत्याययितव्यम् ।

परिव्राजिका—तदेव वक्तुकामास्मि ।

श्लिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था

संक्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता ।

यस्योभयं साधु स शिक्षकाणां

धुरि प्रतिष्ठापायितव्य एव ॥ १६ ॥

विदूषकः—श्रुतमार्याभ्यां भगवत्या वचनम् । एष पिण्डितार्थ
उपदेशदर्शनान्निर्णय इति ।

हरदत्तः—परमभिमतं नः ।

गणदासः—देवि, एवं स्थितम् ।

देवी—यदा पुनर्मन्दमेधाः शिष्या उपदेशं मलिनयन्ति, तदा-
चार्यस्य दोषो नु ।

राजा—देवि, एवमापठ्यते । विनेतुरद्रव्यपरिग्रहोऽपि बुद्धि-
लाघवं प्रकाशयतीति ।

देवी—(स्वगतम्) कथमिदानीम् । (गणदासं विलोक्यप्रकाशम् ।)
अलमार्यपुत्रस्योत्साहकारणं मनोरथं पूरयित्वा । विरम निरर्थ-
कादारम्भात् ।

विदूषकः—सुष्ठु भवती भणति । भो गणदास, संगीतपदं
लब्ध्वा सरस्वत्युपायनमोदकान्खादतः किं ते सुखनिग्रहेण विवादेन ।

गणदासः—सत्यसमयमेवार्थो देवीवाक्यस्य । श्रूयतामवसरप्रा-
प्तमिदानीम् ।

लब्धास्पदोऽस्मीति विवादभीरो-

स्तितिक्षमाणस्य परेण निन्दाम् ।

यस्यागमः केवलजीविकायै

तं ज्ञानपण्यं वाणिजं वदन्ति ॥ १७ ॥

देवी—अचिरोपनीतायां शिष्यायां पुनः प्रतिष्ठितस्योपदेशस्या-
न्याय्यं प्रकाशनम् ।

गणदासः—अत एव मे निर्वन्धः ।

देवी—तेन हि द्वावप्युपदेशं भगवत्यै दर्शयतम् ।

परिव्राजिका—देवि, नैतन्न्याय्यम् । सर्वज्ञास्याप्येकाकिनो
निर्णयाभ्युपगमो दोषाय ।

देवी—(जनान्तिकम् ।) मूढे परित्राजिके, मां जाग्रतीमपि सुप्तामिव करोषि । (इति सासूयं परावर्तते)

(राजा देवीं परित्राजिकायै दर्शयति ।)

परित्राजिका—

अनिमित्तमिन्दुवदने किमत्र भवतः पराङ्मुखी भवसि ।

प्रभवन्त्योऽपि हि भर्तृषु कारणकोपाः कुटुम्बिन्यः ॥ १८ ॥

विदूषकः—ननु सकारणमेव । आत्मनः पक्षो रक्षितव्यः ।

(गणदासं विलोक्य) दिष्ट्या कोपव्याजेन देव्या परित्रातो भवान् ।

सुशिक्षितोऽपि सर्व उपदेशेन निष्णातो भवति ।

गणदासः—देवि, श्रूयताम् । एवं जनो गृह्णाति । तदिदानीम्

विवादे दर्शयिष्यामि क्रियासंक्रान्तिमात्मनः ।

यदि मां नानुजानासि परित्यक्तोऽस्म्यहं त्वया ॥ १९ ॥

(आसनादुत्थातुमिच्छति ।)

देवी—(स्वगतम्) का गतिः । प्रभवत्याचार्यः शिष्यजनस्य ।

गणदासः—चिरमपदे शङ्कितोऽस्मि । (राजानमवलोक्य) अनुज्ञातं

देव्या । तदाज्ञापयतु देवः कारभिनभिनयवस्तुन्युपदेशं दर्शयिष्यामि ।

राजा—यदादिशति भगवती ।

परित्राजिका—किमपि देव्या मनसि वर्तते । ततः शङ्कितास्मि ।

देवी—भण विश्वब्धम् । प्रभवति प्रभुरात्मनः परिजनस्य ।

राजा—मम चेति ब्रूहि ।

देवी—भगवति, भणेदानीम् ।

परित्राजिका—देव, शर्मिष्ठायाः कृतिं चतुष्पदोत्थं छलिकं

दुष्प्रयोज्यमुदाहरन्ति । तत्रैकार्थसंश्रयमुभयोः प्रयोगं पश्यामि ।

तावता ज्ञायत एवात्र भवतोरुपदेशान्तरम् ।

आचार्यौ—यदाज्ञापयति भगवती ।

विदूषकः—तेन हि द्वावपि वर्गौ प्रेक्षागृहे संगीतरचनां कृत्वा तत्रभवतो दूतं प्रेषयतम् । अथवा मृदङ्गशब्द एव न उत्थापयिष्यति ।

हरदत्तः—तथा । (इत्युत्तिष्ठति)

(गणदासो धारिणीमवलोकयति ।)

देवी—(गणदासं विलोक्य) विजयी भव ।

(आचार्यौ प्रस्थितौ)

परित्राजिका—इतस्तावत् ।

आचार्यौ—(परिवृत्य ।) इमौ स्वः ।

परित्राजिका—निर्णयाधिकारे ब्रवीमि । सर्वाङ्गसौष्ठवाभिव्यक्तये विगतनेपथ्ययोः पात्रयोः प्रवेशोऽस्तु ।

उभौ—नेदमावयोरुपदेश्यम् । (इति निष्क्रान्तौ)

देवी—(राजानमवलोक्य) यदि राजकार्येष्वदीदृश्युपायनिपुणतार्यपुत्रस्य, तत शोभनं भवेत् ।

राजा—

अलमन्यथां गृहीत्वा न खलु मनस्विनि मया प्रयुक्तमिदम् ।

प्रायः समानविद्याः परस्परयशःपुरोभागाः ॥ ३० ॥

(नेपथ्ये मृदङ्गध्वनिः । सर्वे कर्णं ददति ।)

परित्राजिका—हन्त । प्रवृत्तं संगीतम् । तथा ह्येषा

जीमूतस्तानितविशङ्किभिर्मयूरैरुदग्रीवैरनुरसितस्य पुष्करस्य ।

निर्हादिन्युपाहितमव्यमस्वरोत्था मायूरी मदयति मार्जना मनांसि ॥ २१ ॥

राजा—देवि, तस्याः सामाजिका भवामः ।

देवी—(स्वगतम् ।) अहो अविनय आर्यपुत्रस्य ।

(सर्वे उत्तिष्ठन्ति ।)

विदूषकः—(अपवार्य ।) भोः, धीरं गच्छामः । तत्र भवती धारिणीः ।

वाद्यिष्यति ।

राजा—

धैर्याविलम्बिनमपि त्वरयति मां मुरजवाद्यरागोऽयम् ।

अवतरतः सिद्धिपथं शब्दः स्वमनोरथस्यव ॥ २२ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

—मालविकाग्निमित्रे प्रथमोऽङ्कः ।

A meeting arranged before King Agnimitra ostensibly to test the skill of the rival musician, but really to obtain the sight of Malvika who was closely watched by the Queen.

राजाः प्रविशति संगीतरचनायामासनस्थो राजा सवयस्यो धारिणी परिव्राजिकाः विभवतश्च परिवारः ।)

राजा—भगवति, अत्र भवतोराचार्ययोः प्रथमं कतरस्योपदेशं कुरुतः ।

परिव्राजिका—तनु समानेऽपि ज्ञानवृद्धभावे वयोवृद्धत्वाद्गण-
नः पुरस्कारमर्हति ।

राजा—मौद्गल्य, एवमत्र भवतोरावेद्यं नियोगमशून्यं कुरु ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य ।)

गणदासः—देव, शर्मिष्ठायाः कृतिर्लयमध्या चतुष्पदास्ति ।

तस्याश्चतुर्थवस्तुनः प्रयोगमेकमनाः श्रोतुमर्हति देवः ।

राजा—आचार्य, बहुमानादवहितोऽस्मि ।

(निष्क्रान्तो गणदासः ।)

राजा—(जनान्तिकम् ।) वयस्य,

नेपथ्यपरिगतायाश्चक्षुर्दर्शनसमुत्सुकं तस्याः ।

संहर्तुमधीरतया व्यवसितमिव मे तिरस्करिणिम् ॥ १ ॥

विदूषकः—(अपवार्य ।) उपस्थितं नयनमधु संनिहितमक्षिकं

च । तदप्रमत्त इदानीं पश्य ।

(ततः प्रविशत्याचार्यावेक्ष्यमाणाङ्गसौष्ठवा मालविका ।)

विदूषकः—(जनान्तिकम् ।) पश्यतु भवान् । न खल्वस्याः

प्रतिच्छन्दात्परिहीयते मधुरता ।

राजा—(अपवार्य ।) वयस्य,

चित्रगतायामस्यां कान्तिविसंवाद्शङ्कि मे हृदयम् ।

संप्रति शिथिलसमाधिं मन्ये येनेयमालिखिता ॥ २ ॥

गणदासः—वत्से, मुक्तसाध्वसा सत्त्वस्था भव ।

राजा—(आत्मगतम् ।) अहो सर्वस्थानानवद्यता रूपविशेषस्य ।

तथाहि ।

दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः

संक्षिप्तं निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।

मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावरालाङ्गुली

छन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसि श्लिष्टं तथास्या वपुः ॥ ३ ॥

मालविका—(उपगानं कृत्वा चतुष्पदवस्तु गायति ।)

दुर्लभः प्रियो मे तस्मिन्भव हृदय निराश-

महो अपाङ्गो मे परिस्फुरति किमपि वामः ।

एष स चिरदृष्टः कथं पुनरुपनेतव्यो

नाथ मां परार्थीनां त्वयि परिगणय सतृष्णाम् ॥ ४ ॥

(ततो यथारसमभिनयति ।)

विदूषकः—(जनान्तिकम् ।) भो; चतुष्पदवस्तुकं द्वारीकृत्य

त्वय्युपस्थापित आत्मा तत्रभवत्या ।

राजा—सखे, एवमेव समापि हृदयम् । अनया खलु

जनमिममुरक्तं विद्धि नाथेति गेये

वचनमभिनयन्त्याः स्वाङ्गनिर्देशपूर्वम् ।

प्रणयगतिमदृष्ट्वा धारिणीसिनिकर्षा-

दहमपि नुकुमारप्रार्थनाव्याजमुक्तः ॥ ५ ॥

(मालविका गतान्ते निष्क्रमितुमारब्धा ।)

विदूषकः—भवति, तिष्ठ किञ्चित् । वो विस्मृतः कर्मभेदः । तं

जावत्प्रक्ष्यामि ।

गणदासः—भद्रे, उपदेशविशुद्धा यातुमर्हसि ।

(मालविका निवृत्त्य स्थिता ।)

राजा—(आत्मगतम् ।) अहो, सर्वास्वस्थासु चारुता शोभा-

न्तरं पुष्यति । तथा हि ।

वामं संधिस्तिमितवलयं न्यस्य हस्तं नितम्बे

कृत्वा श्यामाविटपसदृशं खस्तमुक्तं द्वितीयम् ।

पादाङ्गुष्ठालुलितकुसुमे कुट्टिमे पातिताक्षं

नृत्तादस्याः स्थितमतितरां कान्तमृज्वायतार्धम् ॥ ६ ॥

देवी—ननु गौतमवचनमध्यार्यो हृदये करोति ।

गणदासः—देवि, मा मैवम् । दैवप्रत्ययात्संभाव्यते सूक्ष्मदर्शितः ।

गौतमस्य ।

मन्दोऽप्यमन्दतामेति संसर्गेण विपाश्चितः ।

पङ्काच्छिदः फलस्येव निकषेणाविलं पयः ॥ ७ ॥

(विदूषकं विलोक्य ।) ततः शृणुमो वयं दिवक्षितमार्यस्य ।

विदूषकः—(गणदासं विलोक्य) कौशिकीं तावत्पृच्छ । पश्चाद्यो
मया कर्मभेदो दृष्टस्तं भणिष्यामि ।

गणदासः—भगवति, यथादृष्टमभिधीयताम् । गुणो वा दोषो वा ।

परिव्राजिका—यथादृष्टं सर्वमनवद्यम् । कुतः ।

अङ्गैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः

पादन्यासो लयमनुगतस्तन्मयत्वं रसेषु ।

शाखायोनिर्मुद्गुरभिनयस्तद्विकल्पानुवृत्तौ

भावो भावं नुदति विषयाद्रागबन्धः स एव ॥ ८ ॥

गणदासः—देवः कथं वा मन्यते ।

राजा—वयं स्वपक्षे शिथिलाभिमानाः संवृत्ताः ।

गणदासः—अद्य नर्तयितास्मि ।

उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः ।

श्यामायते न युष्मामु यः काञ्चनमिवाश्लिषु ॥ ९ ॥

देवी—दिष्ट्या परिक्षिताराधनेनार्यो वर्धते ।

गणदासः—देवीपरिग्रह एव वृद्धिहेतुः । (विदूषकं विलोक्य ।)

गौतम, वदेदानीं यत्ते मनसि वर्तते ।

विदूषकः—प्रथमोपदेशदर्शने प्रथमं ब्राह्मणस्य पूजा कर्तव्या ।
सा ननु वो विस्मृता ।

परिव्राजिका—अहो प्रयोगाभ्यन्तरः प्रश्नः ।

(सर्वे प्रहसिताः ।)

(मालविका स्मितं करोति ।)

राजा—(आत्मगतम्) उपात्तसारश्चक्षुषा मे स्वविषयः । यद्नेन

स्मयमानमायताक्ष्याः किञ्चिदभिव्यक्तदशनशोभि मुखम् ।

असमग्रलक्ष्यकेसरमुच्छ्वसदिव पङ्कजं दृष्टम् ॥ १० ॥

गणदासः—महाब्राह्मण, न खलु प्रथमं नेपथ्यप्रदर्शनमिदम् ।
अन्यथा कथं त्वामर्चनीयं नार्चयिष्यामः ।

विदूषकः—मया नाम मुग्धचातकेनेव शुष्कघनगार्जितेऽन्तरिक्षे
जलपानमिष्टम् । अथवा पण्डितसंतोषप्रत्यया ननु मूढजातिः । यतोऽ
त्रभवत्या शोभनं भणितं ततोऽस्यै इदं पारितोषिकं प्रयच्छामि ।
(इति राज्ञो हस्तात्कटकमाकर्षति ।)

देवी—तिष्ठ तावत् । गुणान्तरमजानन्किनिमित्तं त्वमाभरणं
ददासि ।

विदूषकः—परकीयमिति कृत्वा ।

देवी—(आचार्ये विलेक्य) आर्यगणदास, दर्शितोपदेशा त्वे
शिष्या ।

गणदासः—वत्से, प्रतिष्ठस्वेदानीम् ।

(मालविका स्नेहाचार्येण निष्क्रान्ता ।)

विदूषकः—(जनान्तिकम्) एतावान्मे मतिविभवो भवन्तं सेवितुम् ।

राजा—अलमलं परिच्छेदेन । अहं हि

भाग्यास्तमयमिवाक्ष्णोर्हृदयस्य महोत्सवावसानमिव ।

द्वारपिधानमिव धृतेर्मन्ये तस्यास्तिरस्करणम् ॥ ११ ॥

विदूषकः—(जनान्तिकम् ।) दरिद्र इवातुरो वैद्येनौषधं दीयमान-
मिच्छसि ।

(प्रविश्य ।)

हरदत्तः—देव, मदीयमिदानीं प्रयोगमवलोकयितुं क्रियतां
प्रसादः ।

राजा—(अंतिमगतम् ।) अवसितो दर्शनार्थः । (दाक्षिण्यमवलम्ब्य
प्रकाशम् ।) ननु पर्युत्सुका एव वयम् ।

हरदत्तः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

(नेपथ्ये)

वैतालिकः—जयतु जयतु देवः । उपाखण्डो मध्यान्हः । तथा हि ।

पत्रच्छायासु हंसा मुकुलितनयना दीर्घिकापद्मिनीनां

सौधान्यत्यर्थतापाद्वलमिपरिचयद्वेषिपारावतानि ।

विन्दुक्षेपान्पिपासुः परिसरति शिखी भ्रान्तिमाद्वारियन्त्रं

सर्वैरुत्रैः समग्रस्त्वमिव नृपगुणैर्दीप्यते सप्तसप्तिः ॥ १२ ॥

विदूषकः—अविध अविध । अस्माकं पुनर्भोजनवेलोपस्थिता ।
उचितवेलातिक्रमे चिकित्सका दोषमुदाहरन्ति । (हरदत्तं विलोक्य ।)
किमिदानीं भणसि ।

हरदत्तः—नास्ति वचनस्यान्यस्यावकाशोऽत्र ।

राजा—तेन हि त्वदीयमुपदेशं श्रो वयं द्रक्ष्यामः । विश्राम्यतु
भवान् ।

हरदत्तः—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

—मालविकाग्निमित्रे द्वितीयोऽङ्कः ।

Vidushaka cleverly arranging to bring about the meeting of King Agnimitra and Malavika.

विदूषकः—एतत्प्रमदवनं पवनदरचलाभिः पल्लवाङ्गुलिभिस्त्वरयतीव भवन्तं प्रवेष्टुम् ।

राजा—(स्पर्शसुखं रूपयित्वा ।) अभिजातः खलु वसन्तः । सखे, पश्य ।

आमत्तानां श्रवणभुभगैः कूजितैः कौकिलानां

सानुक्रोशं मनसिजरुजः सह्यतां पृच्छतेव ।

अङ्गे चूतप्रसवसुरभिर्दक्षिणो मारुतो मे

सान्द्रस्पर्शः करतल इव व्यापृतो माधवेन ॥ ४ ॥

राजा—(विस्मयात् ।) एतदवलोकयामि ।

रक्ताशोकरुचा विशेषितगुणो बिम्बाधरालक्तकः

प्रत्याख्यातविशेषकं कुरबकं श्यामावदातारुणम् ।

आक्रान्ता तिलकक्रिया च तिलकैर्लग्नद्विरेफाञ्जनैः

सावज्ञेव मुखप्रसाधनविधौ श्रीर्माधवी योषिताम् ॥ ५ ॥

(उभौ नाय्येनोद्यानशोभां निर्वर्णयतः ।)

(ततः प्रविशति पर्युत्सुका भालविका ।)

मालविका—अविज्ञातहृदयं भर्तारमभिलषन्त्यात्मनोऽपि तावच्छ्रुजामि । कुतो विभवः स्निग्धस्य सखीजनस्येमं वृत्तान्तमाख्यातुम् । न जानेऽप्रतिकारगुरुकां वेदनां कियन्तं कालं मदनो मां नेष्यतीति । आ, कुत्र खलु प्रस्थितास्मि । आदिष्टास्मि देव्या । गौतमचापलादोलापरिभ्रष्टायाः सरुजो मम चरणः । त्वं तावद्गत्वा तपनीयाशोकस्य दोहदं निर्वर्तयेति । यद्यसौ पञ्चरात्राम्यन्तरे कुसुमं दर्शयति, ततोऽ

हमभिलाषपूरयितृकं प्रसादं दास्यामीति । यावन्नियोगभूमिं प्रथमं
गता भवामि, तावदनुपदं मम चरणालंकारहस्तया बकुलावलिकयाग-
न्तव्यम्, पारिदेवयिष्यामि तावाद्विस्त्रब्धं मुहूर्तकम् । (इति परिक्रामति)

विदूषकः—(दृष्ट्वा ।) वयस्य, एतत्खलु सीधुपानोद्वेजितस्य मत्स्य-
ण्डिकोपनता ।

राजा—अयि, किमेतत् ।

विदूषकः—एषा नातिपरिचारवेषोत्सुकवदनैकाकिनी मालविका-
ऽदूरे वर्तते ।

राजा—(सहर्षम्) कथं मालविका ।

विदूषकः—अथ किम् ।

राजा—शक्यमिदानीं जीवितमवलम्बितुम् ।

त्वदुपलभ्य समीप्सितां प्रियां

हृदयमुच्छ्वासितं मम विक्रवम् ।

तरुवृतां पथिकस्य जलार्थिनः

सरितमारसितादिव सारसात् ॥ ६ ॥

अथ क्व तत्रभवती ।

विदूषकः—एषा तरुराजिमव्यान्निष्क्रान्तेत एवाभिवर्तमाना
दृश्यते ।

राजा—(विलोक्य सहर्षम् ।) वयस्य, पश्यामि ।

विपुलं नितम्बविम्बे मध्ये क्षामं समुन्नतं कुचयोः ।

अत्यायतं नयनयोर्मम जीवितमेतदायाति ॥ ७ ॥

सखे, पूर्वस्मादितिमनोहरमवस्थान्तरमुपारूढा तत्रभवती । तथा हि ।

शरकाण्डपाण्डुगण्डस्थलेयमाभाति परिमिताभरणा ।

माधवपरिणतपत्रा कतिपयकुसुमेव कुन्दलता ॥ ८ ॥

विदूषकः—एषापि भवानिव मदनव्याधिना परिमृष्टा भविष्यति ।

राजा—सौहार्दमेवं पश्यति ।

मालविका—अयं स सुकुमारदोहदापेक्षी अगृहीतकुसुमनेपथ्य
उत्कण्ठिताया ममाशोकोऽनुकरोति । यावदस्य प्रच्छायशीतले
शीतले शिलापट्टके निषण्णात्मानं विनोदयामि ।

विदूषकः—श्रुतं भवता । उत्कण्ठितास्मीति तन्न भवती मन्त्रयति ।

राजा—नैतावता भवन्तं प्रसन्नतर्कं मन्ये । कुतः ।

बोढा• कुरबकरजसां किसलयपुटमेदशीकरानुगतः ।

अनिमित्तोत्कण्ठामपि जनयति मनसो मलयजातः ॥ ९ ॥

(मालविकोपविष्टा ।)

राजा—सखे; इतस्तावत् । आवां लतान्तरितौ भवावः ।

विदूषकः—इरावतीमिवादूरे समर्थये ।

राजा—नहि कमलिनीं लब्ध्वा ग्राहमपेक्षते मतङ्गजः ।

(इति विलोकमन्त्रिस्थतः ।)

मालविका—हृदय, निरवलम्बनादतिभूमिलङ्घिनस्ते मनोरथा-
द्विरम । किं मामायास्य ।

(विदूषको राजानमपेक्षते ।)

राजा—प्रिये, पश्य वामत्वं स्नेहस्य ।

औत्सुक्यहेतुं विवृणोषि तत्त्वं

तत्त्वावबोधैकरसो न तर्कः ।

तथापि रम्भोरु करोमि लक्ष्य-

मात्मानमेषां परिदेवितानाम् ॥ १० ॥

विदूषकः—सांप्रतं भवतो निःसंशयं भविष्यति । एषार्पितमद्वन-
संदेशा विविक्ते एनां बकुलावसिकोपस्थिता ।

राजा—अपि स्मरेदसावस्मदभ्यर्थनाम् ।

विदूषकः—किमिदानीमेषा दास्या दुहिता तव गुरुकं संदेशं
विस्मरति । अहं तावन्न विस्मरामि ।

(प्रविश्य चरणालंकारहस्ता ।)

बकुलावलिका—अपि सुत्रं सख्याः ।

मालविका—अहो बकुलावलिका । सखि, स्वागतं ते । उपविश ।

बकुलावलिका—(उपविश्य ।) सखि, त्वमिदानीं योग्यतया
नियुक्ता । तस्मादेकं चरणमुपनय । यावत्सालत्ककं सनूपुरं च करोमि ।

मालविका—(आत्मगतम् ।) हृदय, सुखितयालमुपस्थितोऽयं
विभव इति । कथमिदानीमात्मानं मोचयेयम् । अथवेदानीमेतद्वे-
मृत्युमण्डनं मे भविष्यति ।

बकुलावलिका—किं विचारयसि । उत्सुका खल्वस्य तपनी-
याशोकस्य मुकुलोद्गमे देवी ।

राजा—कथमशोकदोहदानिमित्तोऽयमारम्भः ।

विदूषकः—किंनु खलु जानासि त्वम् । मम कारणाद्देवी माम-
न्तःपुरनेपथ्येन योजयिष्यतीति ।

मालविका—सखि, मर्षय तावदेनम् । (इति पादमुपहरति ।)

बकुलावलिका—अयि, शरीरमासि मे । (इति नाट्येन चरणसं-
स्कारमारभते ।)

राजा—

चरणान्तनिवेशितां प्रियायाः

सरसां पश्य वयस्य रागरेखाम् ।

प्रथमामिव पल्लवप्रसूतिं

हरदग्धस्य मनोभवद्रुमस्य ॥ ११ ॥

विदूषकः—चरणानुरूपस्तत्रभवत्या अधिकार उपक्षिप्तः ।

राज —सम्यगाह भवान् ।

नवकिसलयरागेणाग्रपादेन बाला

स्फुरितनखरुचा द्वौ हन्तुमर्हत्यनेन ।

अकुसुमितमशोकं दोहदापेक्षया वा

प्रणमितशिरसं वा कान्तमार्द्रापराधम् ॥ १२ ॥

विदूषकः—प्रहरिष्यति तत्रभवती त्वामपराद्धम् ।

राजा—मूर्धा प्रतिगृहीतं वचः सिद्धिदार्शिनो ब्राह्मणस्य ।

—मालविकाग्निमित्रे तृतीयोऽङ्कः ।

The success of the clever move of Vidushaka in securing Malavika for King Agnimitra.

(ततः प्रविशति मालविका बकुलावलिका च ।)

बकुलावलिका—साखि, प्रणम भर्तारम् ।

मालविका—नमस्ते ।

राजा—शङ्के मे प्रतिकृतिं निर्दिशति ।

मालविका—(सहर्षम् । द्वारमवलोक्य ।) साखि, मां विप्र

भयसि ।

राजा—हर्षविषादाभ्यामत्रभवत्याः प्रीतोऽस्मि ।

सूर्योदये भवति या सूर्यास्तमये च पुण्डरीकस्य ।

वदनेन सुवदनायास्ते समवस्थे क्षणादूढे ॥ ७ ॥

बकुलावलिका—नन्वेष चित्रगतो भर्ता ।

उभे—(प्रणिपत्य ।) जयतु भर्ता ।

मालविका—सखि, तदा संभ्रमदृष्टे भर्तु रूपे यथा न वितृ-
ष्णास्मि, तथाद्यापि मया भावितोऽवितृष्णदर्शनो भर्ता ।

विदूषकः—श्रुतं भवता । तत्र भवती चित्रे यथा दृष्टस्तथा दृष्टो
भवानिति मन्त्रयति । मुधेदानीं मञ्जूषेव रत्नभाण्डं यौवनगर्वं वहसे ।

राजा—सखे, कुतूहलवानपि निसर्गशालीनः स्त्रीजनः । पश्य ।

कात्स्न्येन निर्वर्णयितुं च रूप-

मिच्छन्ति तत्पूर्वसमागमानाम् ।

न च प्रियेष्वायतलोचनानां

समग्रवृत्तीनि विलोचनानि ॥ ८ ॥

मालविका—सखि, कैषा पार्श्वपरिवृत्तवदनेन भर्ता मे स्निग्धया
दृष्ट्या निव्यायते ।

बकुलावलिका—नन्वियं पार्श्वगतेरावती ।

मालविका—सखि, अदक्षिण इव भर्ता मे प्रतिभाति । यः
सर्वं देवीजनमुज्झित्वैकस्या मुखे बद्धलक्ष्यः ।

बकुलावलिका—(आत्मगतम् ।) चित्रगतं भर्तारं परमार्थतः
संकल्प्यासूयति । भवतु । क्रीडिष्यामि तावदेतया । सखि, भर्तु-
र्वलमैषा ।

मालविका—ततः किमिदानीमात्मानमायासायिष्यामि । (इति
सासूयं परावर्तते ।)

जा—सखे, पश्य ।

भ्रूभङ्गभिन्नतिलकं स्फुरिताधरोष्ठं

सामूयमाननमितः परिवर्तयन्त्या ।

कान्तापराधकुपितेष्वनया विनेतुः

संदर्शितेव ललिताभिनयस्य शिक्षा ॥ ९ ॥

दूषकः—अनुनयसज्ज इदानीं भव ।

लविका—आर्यगौतमोऽत्र न संसेवते । (पुनःस्थानान्तराभि-
वतुमिच्छति ।)

लविका—(मालविकां रुद्ध्वा ।) न खलु कुपितेदानीं त्वम् ।

लविका—यदि चिरं कुपितामेव मां मन्यसे, एष प्रत्यानीयते

जा—(उपेत्य ।)

कुप्यसि कुवलयनयने चित्रार्पितचेष्टया किमेतन्मे ।

ननु तव साक्षादयमहमनन्यसाधारणो दासः ॥ १० ॥

लविका—जयतु भर्ता ।

लविका—(आत्मगतम् ।) कथं चित्रगतो भर्ता मयासूयितः ।

सप्रणयवदनमञ्जलिं करोति ।)

(राजा मदनकातर्यं रूपयति ।)

दूषकः—किं भवानुदासीन इव ।

जा—अविश्वसनीयत्वात्सख्यास्तव ।

दूषकः—अत्रभवत्यामयं तवाविश्वासः

जा—श्रूयताम् ।

पथि नयनयोः स्थित्वा स्थित्वा तिरोभवति क्षणा-
त्सरति सहसा बाह्वोर्मध्यं गतापि सखी तव ।

मनासिजरुजा क्लिश्यत्येवं समागममायया

कथमिव सखे विस्त्रब्धं स्यादिमां प्रति मे मनः ॥ ११ ॥

बकुलावलिका—सखि, बहुशः किल भर्ता विप्रलब्धः । ताव-
त्त्वयात्मा विश्वसनीयः क्रियताम् ।

मालविका—सखि, मम पुनर्मन्दभाग्यायाः स्वप्नसमागमोऽपि
भर्तुर्दुर्लभ आसीत् ।

बकुलावलिका—भर्ता कथयत्वस्या उत्तरम् ।

राजा—

उत्तरेण किमात्मैव पञ्चबाणाशिसाक्षिकम् ।

तव सख्यै मया दत्तो न सेव्यः सेविता रहः ॥ १२ ॥

बकुलावलिका—अनुगृहीताः स्मः ।

विदूषकः—(पारिक्रम्य ।) बकुलावलिके, एष बालाशोकवृक्षस्य
पल्लवानि लङ्घयति हरिणः । निवारयाम एनम् ।

बकुलावलिका—तथा ।

राजा—वयस्य, एवमेवास्मिन्क्षणक्षणेऽवहितेन त्वया भवितव्यम् ।

विदूषकः—एवमपि गौतमः संदिश्यते ।

बकुलावलिका—(पारिक्रम्य ।) आर्य गौतम, अहमप्रकाशे
तिष्ठामि । त्वं द्वाररक्षको भव ।

विदूषकः—युज्यते ।

(निष्क्रान्ता बकुलावलिका ।)

विदूषकः—इमं तावत्स्फटिकस्तम्भमाश्रितो भवामि । (इति तथा
कृत्वा ।) अहो सुखस्पर्शता शिलाविशेषस्य । (इति निद्रायते ।)

(मालविका ससाध्वसा तिष्ठति ।)

राजा—

विसृज सुन्दरि संगमसाध्वसं
तव चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।
परिगृहाण गते सहकारतां
त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि ॥ १३ ॥

मालविका—देव्या भयेनात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयामि

राजा—अयि, न भेतव्यम् ।

मालविका—(सोपालम्भम् ।) यो न बिभेति, स मया भट्टिनी-
दर्शने दृष्टसामर्थ्यो भर्ता ।

राजा—

दाक्षिण्यं नाम विम्बोष्ठि बैम्बिकांना कुलव्रतम् ।

तन्मे दीर्घाक्षि ये प्राणास्ते त्वदाशानिवन्धनाः ॥ १४ ॥

तदनुगृह्यतां चिरानुरक्तोऽयं जनः । (इति संक्षेपमुपजनयति ।)

(मालविका परिहरति ।)

राजा—(आत्मगतम् ।) रमणीयः खलु नवाङ्गनानां मदनविष-
यावतारः । तथा हि ।

हस्तं कम्पयते स्रग्द्धि रशनाव्यापारलोलाङ्गुलीः

स्वौ हस्तौ नयति स्तनावरणतामालिङ्ग्यमाना बलात् ।

।। तुं पक्ष्मलनेत्रमुन्नमयतः साचीकरोत्याननं

व्याजेनाप्यभिलाषपूरणमुखं निर्वर्तयत्येव मे ॥ १५ ॥

मालविकाग्निमित्रे चतुर्थोऽङ्कः ।

शिवपार्वतीसंवादः

Dialogue between Parvati (who was Practising austerities to secure God Shiva as her husband) and God Shiva who in the disguise of a Brahman had been to her to dissuade her from that resolve.

तमातिथेयी बहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।
 भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां वपुर्विशेष्वतिगौरवाः क्रियाः ३१
 विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सात्क्रियां परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
 उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः ॥ ३२ ॥
 अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।
 अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥
 अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
 चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥ ३४ ॥
 अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः करस्थदर्भप्रणयापहारिषु ।
 य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनैस्तवाक्षिसादृश्यामिव प्रयुञ्जते ॥ ३५ ॥
 यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
 तथाहि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥
 विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिस्तथा न गाङ्गः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।
 यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलैर्महीधरः पावित एष सान्वयः ॥ ३७ ॥
 अनेन धर्मः साविशेषमद्य मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ।
 त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३८ ॥

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना न मां परं संप्रतिपत्तुमर्हसि ।
 यतः सतां संनतगात्रि संगतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥ ३९ ॥
 अतोऽत्र किञ्चिद्भवतीं बहुक्षमां द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।
 अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥
 कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसखिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।
 अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयस्तपःफलं स्यात्किमतः परं वद ॥ ४१ ॥
 भवत्यनिष्टादपि नाम दुःमहान्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरदृशी ।
 विचारमार्गप्राहितेन चेतसा न दृश्यते तच्च कृशोदरि त्वयि ॥ ४२ ॥
 अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु कतः पितुर्गृहे ।
 पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं प्रसारयेत्पन्नगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥
 किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् ।
 वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका विभावरी यद्यस्त्रणाय कल्पते ॥ ४४ ॥
 दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
 अथोपयन्तारमलं समाधिना न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ४५ ॥
 निवेदितं निश्चसितेन सोप्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
 न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥ ४६ ॥
 अहो स्थिरः कोऽपि तवोप्सितो युवा चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।
 उपेक्षते यः श्लथलम्बिनीर्जटाः कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः ॥ ४७ ॥
 मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्षितां दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् ।
 शशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥ ४८ ॥
 अवैमि सौभाग्यमदेन वाञ्छितं तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।
 करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषो न वक्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥ ४९ ॥

क्रियच्चिरं श्राम्यसि गौरि विद्यते ममापि पूर्वाश्रमसंचितं तपः ।
 तदर्धभागेन लभस्व काङ्क्षितं वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥ ९० ॥
 इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।
 अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं विवर्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ॥ ९१ ॥
 सखी तदीया तमुवाच वणिनं निबोध साधो तव चेत्कुतूहलम् ।
 यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं कृतं तपः साधनमेतया वपुः ॥ ९२ ॥
 इयं महेन्द्रप्रभृतीनिधिश्रियश्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।
 अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्पिनाकराणि पतिमाप्नुमिच्छति ॥ ९३ ॥
 असह्यहुंकारनिवर्तितः पुरा पुरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।
 इमां हृदि व्यायतपातमस्तिणोद्विशोर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥ ९४ ॥
 तदाप्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूमरालका ।
 न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसंघातशिलातलेष्वपि ॥ ९५ ॥
 उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः सवाप्पकण्ठस्त्रलितैः पदैस्त्रियम् ।
 अनेकशः किंनरराजकन्यका वनान्तसंगीतसखीररोदयत् ॥ ९६ ॥
 त्रिभागशेषासु निशामु च क्षणं निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
 क्व नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवागसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ॥ ९७ ॥
 यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।
 इति स्वहस्तोल्लिखितश्च मुग्धया रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥ ९८ ॥
 यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेरपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
 तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरोरियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ९९ ॥
 द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।
 न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते मनोरथोऽस्याः शशिभौलिसंश्रयः ॥ ६० ॥

न वोद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा मन्वीभिर्ग्रोत्तरमाक्षितामिमाम् ।
 तपः कृशामभ्युपपत्स्यते सर्वा वृषेव सीतां तदवग्रहक्षतम् ॥ ६१ ॥
 अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया निवेदितां नैष्ठिकमन्दरस्तया ।
 अर्यादमेवं परिहास इत्युमामपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥
 अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
 कथंचिदद्रेस्तनया मिताक्षरं चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥
 यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः ।
 तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥
 अथाह वर्णां विदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।
 अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥
 अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।
 करेण शंभोर्वलयकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥
 त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयं कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
 वबूदुकूलं कलहंसलक्षणं गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥
 चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।
 अलक्तकाङ्गानि पदानि पादयोर्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥ ६८ ॥
 अयुक्तरूपं किमतः परं वद त्रिनेत्रवक्षः सुलभं तवापि यत् ।
 स्तनद्वयेऽस्मिन्हरिचिन्दनास्पदे पदं चितामस्मरजः करिष्यति ॥ ६९ ॥
 इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना यदूढया वारणराजहार्यया ।
 विलोक्य वृद्धोक्षमाधिष्ठितं त्वया महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥ ७० ॥
 द्भयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।
 कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥
 चपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
 चरेषु यद्दालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ ७२ ॥

निवर्तयास्मादसदीप्सितात्मनः क तद्विधस्त्वं क च पुण्यलक्षणा ।
 अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥ ७३ ॥
 इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
 विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तथा विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥ ७४ ॥
 उवाच चैनं परमार्थतो हरं न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम् ।
 अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥ ७५ ॥
 विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।
 जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥ ७६ ॥
 अकिञ्चनः सन्प्रभवः स संपदां त्रिलोकनाथः पितृसद्मगोचरः ।
 स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिना ॥ ७७ ॥
 विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
 कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥
 तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते ध्रुवं चिताभस्म रजोविशुद्धये ।
 तथाहि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसां ॥ ७९ ॥
 असंपदस्तस्य वृषेण गच्छतः प्रभिन्नादिग्वारणवाहनो वृषा ।
 करोति पादानुपगम्य मौलिना विनिद्रमन्दाररजोरुणाङ्गुली ॥ ८० ॥
 विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
 यमामनन्त्यात्मभवोऽपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ ८१ ॥
 अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
 ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ८२ ॥
 निवार्यतामालि किमप्ययं बटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
 न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ ८३ ॥

PART IV.
Pathos.

अजविलापः

Lamentation of King Aja at the sudden and dramatic death of his Queen Indumati by the dropping of a floral garland from Heaven.

विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
 अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ ४३ ॥
 कुसुमान्यपि गात्रसंगमात्प्रभवन्त्यायुरपोहितुं यदि ।
 न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधेः ॥ ४४ ॥
 अथवा मृदु वस्तु हिंसितुं मृदुनैवारभते प्रजान्तकः ।
 हिमसेकविपात्तिरत्र मे नलिनी पूर्वनिदर्शनं मता ॥ ४५ ॥
 स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।
 विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ ४६ ॥
 अथवा मम भाग्यविप्लवादर्शनिः कल्पित एष वेधसा ।
 यदनेन तरुर्न पातितः क्षापिता तद्विट्पाश्रिता लता ॥ ४७ ॥
 कृतवत्यासि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।
 कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥ ४८ ॥
 ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते विदितः कैतववत्सलस्तव ।
 परलोकमसंनिवृत्तये यदनापृच्छ्य गतासि मामितः ॥ ४९ ॥
 दयितां यदि तावदन्वगाद्विनिवृत्तं किमिदं तथा विना ।
 सहतां हतजीवितं मम प्रबलामात्मकृतेन वेदनाम् ॥ ५० ॥
 सुरब्रश्मसंभृतो मुखे ध्रियते स्वेदलवोद्गमोऽपि ते ।
 अथ चास्तमिता त्वमात्मना धिगिमां देहभृतामसारताम् ॥ ५१ ॥

मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।
 ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावानिबन्धना रतिः ॥ ९२ ॥
 कुसुमोत्खचितान्वलीभृतश्चलयन्मृङ्गरुचस्तवालकान् ।
 करभोरु करोति मारुतस्त्वदुपावर्तनशङ्कि मे मनः ॥ ९३ ॥
 तदपोहितुमर्हसि प्रिये प्रतिबोधेन विषादमाशु मे ।
 ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्रेरिव नक्तमोषधिः ॥ ९४ ॥
 इदमुच्छ्वसितालकं मुखं तव विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।
 निशि सुप्तमिवैकपङ्कजं विरताभ्यन्तरषट्पदस्वनम् ॥ ९५ ॥
 शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वन्द्वचरं पतत्रिणम् ।
 इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ ९६ ॥
 नवपल्लवसंस्तरेपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।
 तदिदं विषहिष्यते कथं वद वामोरु चिताधिरोहणम् ॥ ९७ ॥
 इयमप्रतिबोधशायिनीं रशना त्वां प्रथमा रहःसखी ।
 गतिविभ्रमसादनरिवा न शुचा नानुमृतेव लक्ष्यते ॥ ९८ ॥
 कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसीषु मदालसं गतम् ।
 वृषतीषु विलोलमीक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥ ९९ ॥
 त्रिदिवोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममी गुणास्त्वया ।
 विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥ १०० ॥
 मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।
 अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसांप्रतम् ॥ १०१ ॥
 कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।
 अलकाभरणं कथं नु तत्तव नेप्यामि निवापमाल्यताम् ॥ १०२ ॥

स्मरतेव सशब्दनूपुरं चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।
 अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे ॥ ६३ ॥
 तव निःश्रसितानुकारिभिर्बकुलैरर्घचितां समं मया ।
 असमाप्य विलासमेखलां किमिदं किंनरकण्ठ सुप्यते ॥ ६४ ॥
 समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।
 अहमेकरसस्तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥ ६५ ॥
 धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।
 गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥ ६६ ॥
 गृहिणी, सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
 करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हतम् ॥ ६७ ॥
 मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत्कथं नु मे ।
 अनुपास्यसि बाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥ ६८ ॥
 विभवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।
 अहतस्य विलोभनान्तरैर्मम सर्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥ ६९ ॥
 विलपन्निति कोसलाधिपः करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति ।
 अकरोत्पृथिवीरुहानपि स्तुतशाखारसबाष्पदूषितान् ॥ ७० ॥
 अथ तस्य कथंचिदङ्कतः स्वजनस्तामपनीय सुन्दरीम् ।
 विससर्ज तदन्त्यमण्डनामनलायागुरुचन्दनैधसे ॥ ७१ ॥
 प्रमदामनु संस्थितः शुचा नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।
 न चकार शरीरमशिसात्सह देव्या न तु जीविताशया ॥ ७२ ॥
 अथ तेन दशाहतः परे गुणशेषामुपदिश्य भामिनीम् ।
 विदुषा विधयो महर्द्धयः पुर एवोपवने समापिताः ॥ ७३ ॥

स विवेश पुरीं तया विना क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः ।
 परिवाहमिवावलोकयन्स्वशुचः पौरिवधूमुखाश्रुषु ॥ ७४ ॥
 अथ तं सवनाय दीक्षितः प्राणिधानाद्गुरुराश्रमस्थितः ।
 अभिषङ्गजडं विजाज्ञिवानिति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥ ७५ ॥
 असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तव विद्वानपि तापकारणम् ।
 न भवन्तमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थापयितुं पथश्च्युतम् ॥ ७६ ॥
 मयि तस्य सुवृत्तं वर्तते लघुसंदेशपदा सरस्वती ।
 शृणु विश्रुतसत्त्वसारं तां हृदि चैनामुपधातुमर्हसि ॥ ७७ ॥
 पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः समतीतं च भवच्च भावि च ।
 स हि निष्प्रतिघ्नेन चक्षुषा त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ७८ ॥
 चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणाबिन्दोः परिशाङ्कितः पुरा ।
 प्राजिघ्राय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥ ७९ ॥
 स तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।
 अशपद्भ्रव मानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्मिणा भुवि ॥ ८० ॥
 भगवन्परवानयं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे ।
 इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृतवाना सुरदुष्पदर्शनात् ॥ ८१ ॥
 ऋथकैशिकदंशमभवा तव भूत्वा महिषी चिराय सा ।
 उपलब्धवती दिवश्च्युतं विदशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८२ ॥
 तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतमुपास्थिता ।
 वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ ८३ ॥
 उदये मदवाच्यमुज्जता श्रुतमाविष्कृतमात्मवत्त्वया ।
 मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे पुनरक्लीबतया प्रकाश्यताम् ॥ ८४ ॥

रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतापि लभ्यते ।
 परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ ८९ ॥
 अपशोकमनाः कुटुम्बिनीमनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः ।
 स्वजनाश्रु किलातिसंततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ८६ ॥
 मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।
 क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसन्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ ८७ ॥
 अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम् ।
 स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥ ८८ ॥
 स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा ।
 विरहः किमिवानुतापयेद्बद्ध बाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ॥ ८९ ॥
 न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि ।
 द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥ ९० ॥

—रघुवंशे अष्टमः सर्गः ।

रतिविलापः

Lamentation of Rati when her husband, Cupid,
 the God of love was burnt to ashes by
 the anger of God Shiva.

अथ मोहपरायणा सती विवशा कामवधूर्विबोधिता ।
 विधिना प्रतिपादयिष्यता नववैधव्यमसह्यवेदनम् ॥ १ ॥
 अवधानपरे चकार सा प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने ।
 न विवेद तयोरतृप्तयोः प्रियमत्यन्तविलुप्तदर्शनम् ॥ २ ॥
 अयि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरः ।
 दृशे पुरुषाकृति क्षितौ हरकोपानलभस्म केवलम् ॥ ३ ॥

अथ सा पुनरेव विह्वला वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।
 विललाप विकीर्णमूर्धजा समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥ ४ ॥
 उपमानमभूद्विलासिनां करणं यत्तव कान्तिमत्तया ।
 तदिदं गतमीदृशो दशां न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः ॥ ५ ॥
 क्व नु मां त्वदधीनजीवितां विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः ।
 नालिनीं क्षतसेतुबन्धनो जलसंघात इवासि विद्रुतः ॥ ६ ॥
 कृतवानसि विप्रियं न मे प्रतिकूलं नच ते मया कृतम् ।
 किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते ॥ ७ ॥
 स्मरसि स्मर मेखलागुणैरुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।
 च्युतकेशरदूषितेक्षणान्यवतंसोत्पलताडनानि वा ॥ ८ ॥
 हृदये वससीति मत्प्रियं यद्वोचस्तदवैमि कैतवम् ।
 उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥ ९ ॥
 परलोकनवप्रवासिनः प्रतिपत्स्ये पदवीमहं तव ।
 विधिना जन एष वाञ्छितस्त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥ १० ॥
 रजनीतिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे घनशब्दविक्रवाः ।
 वसतिं प्रिय कामिनां प्रियास्त्वदृते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥ ११ ॥
 नयनान्यरुणानि घूर्णयन्वचनानि खल्यन्पदे पदे ।
 असाति त्वयि वारुणीमदः प्रमदानामधुना विडम्बना ॥ १२ ॥
 अवगम्य कथीकृतं वपुः प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदयः ।
 बहुलेऽपि गते निशाकरस्तनुतां दुःखमनङ्ग मोक्षयति ॥ १३ ॥
 हरितारुणचारुबन्धनः कल्पुंस्कोकिलशब्दसूचितः ।
 वद संप्रति कस्य बाणतां नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥ १४ ॥

अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता ।

विरुतैः करुणस्वनैरियं गुरुशोकामनुरोदितीव माम् ॥ १५ ॥

प्रतिपद्य मनोहरं वपुः पुनरप्यादिश तावदुत्थितः ।

रतिदूतिपदेषु कोकिलां मधुरालापनिसर्गपण्डिताम् ॥ १६ ॥

शिरसा प्रणिपत्य याचितान्युपगूढानि सवेपथूनि च ।

सुरतानि च तानि ते रहः स्मर संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे ॥ १७ ॥

रचितं रतिपण्डित त्वया स्वयमङ्गेषु ममेदमार्तवम् ।

ध्रियते कुसुमप्रसाधनं तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ॥ १८ ॥

विबुधैरसि यस्य दारुणैरसमाप्ते परिकर्मणि स्मृतः ।

तमिमं कुरु दक्षिणेतरं चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥ १९ ॥

अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना पुनरङ्काश्रयणी भवामि ते ।

चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय यावन्न विलोभ्यसे दिवि ॥ २० ॥

मदनेन विनाकृता रतिः क्षणमात्रं किल जीवितेति मे ।

वचनीयमिदं व्यवस्थितं रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥ २१ ॥

क्रियतां कथमन्त्यमण्डनं परलोकान्तरितस्य ते मया ।

समभेव गतोऽस्यतर्कितां गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥ २२ ॥

ऋजुतां नयतः स्मरामि ते शरमुत्सङ्गनिषण्णधन्वनः ।

मधुना सह सस्मितां कथां नयनोपान्तविलोकितं च यत् ॥ २३ ॥

क्व नु ते हृदयंगमः सखा कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ।

न खलूग्ररुषा पिनाकिना गमितः सोऽपि सुहृद्गतां गतिम् ॥ २४ ॥

अथ तैः परिदेविताक्षरैर्हृदये दिग्धशरैरिवाहतः ।

रतिमभ्युपपत्तुमातुरां मधुरात्मानमदर्शयत्पुरः ॥ २५ ॥

तमवेक्ष्य सरोद सा भृशं स्तनसंबाधमुरो जघान च ।
 स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ॥ २६ ॥
 इति चैनमुवाच दुःखिताः सुहृदः पश्य वसन्त किं स्थितम् ।
 तदिदं कणशो विकीर्यते पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम् ॥ २७ ॥
 आयि संप्रति देहि दर्शनं स्मर पर्युत्सुक एष माधवः ।
 दायितास्वनवस्थितं नृणां न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने ॥ २८ ॥
 अमुना ननु पार्श्ववर्तिना जगदाज्ञां ससुरामुरं तव ।
 विसतन्तुगुणस्य कारितं धनुषः पेलवपुष्पपात्रिणः ॥ २९ ॥
 गत एव न ते निवर्तते स सखा दीप इवानिलाहतः ।
 अहमस्य दशेव पश्य मामविषह्यव्यसनेन धूमिताम् ॥ ३० ॥
 विधिना कृतमर्धवैशसं ननु मां कामवधे विमुञ्चता ।
 अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभङ्गे पतनाय बह्वरी ॥ ३१ ॥
 तदिदं क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।
 विधुरां ज्वलनातिसर्जनान्ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥ ३२ ॥
 शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रलीयते ।
 प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥ ३३ ॥
 अमुनैव कषायितस्तनी सुभगेन प्रियगात्रभस्मना ।
 नवपल्लवसंस्तरे यथा रचयिष्यामि तनुं विभावसां ॥ ३४ ॥
 कुसुमास्तरणे सहायतां बहुशः सौम्य गतस्त्वमावयोः ।
 कुरु संप्रति तावदाशु मे प्राणिपाताञ्जालियाचितश्चिताम् ॥ ३५ ॥
 तदनु ज्वलनं मदर्पितं त्वरयेदक्षिणवातवीजनैः ।
 विदितं खलु ते यथा स्मरः क्षणमप्युत्सहते न मां विना ॥ ३६ ॥

ते चापि विधाय दीयतां सलिलस्याञ्जलिरेक एव नौ ।
 विभज्य परत्र तं मया सहितः पास्यति ते स बान्धवः ॥३७॥
 रलोकविधौ च माधव स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवाः ।
 वपेः सहकारमञ्जरीः प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा ॥ ३८ ॥

—कुमारसंभवे चतुर्थः सर्गः ।

सीताविलापः

Lamentation of Sita consequent on
 her abandonment.

व्यवस्थापितवाक्कथंचित्सौमित्रिरन्तर्गतबाष्पकण्ठः ।
 तैत्पातिकं मेघ इवाश्मवर्षं महीपतेः शासनमुज्जगार ॥ ९३ ॥
 तोऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना ।
 मूर्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं लतेव सीता सहसा जगाम ॥ ९४ ॥
 आकुवंशप्रभवः कथं त्वां त्यजेदकस्मात्पतिरार्यवृत्तः ।
 ति क्षितिः संशयितेव तस्यै ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ॥ ९५ ॥
 लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखं प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः ।
 स्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो मोहादभूत्कष्टतरः प्रबोधः ॥ ९६ ॥
 चावदद्भर्तुरवर्णमार्या निराकरिष्णोर्वृजिनादृतेऽपि ।
 आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं पुनः पुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द ॥ ९७ ॥
 आश्वास्य रामावरजः सतीं तामारुयातवाल्मीकिनिकेतमार्गः ।
 मन्नस्य मे भर्तृनिदेशरौक्ष्यं देवि क्षमस्वेति बभूव नम्रः ॥ ९८ ॥
 सीता तमुत्थाप्य जगाद वाक्यं प्रीतास्मि ते सौम्य चिराय जीव ।
 ङ्गौजसा विष्णुरिवाग्रजेन भ्रात्रा यदित्थं परवानासि त्वम् ॥ ९९ ॥

श्वश्रूजनं सर्वमनुक्रमेण विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामः ।
 प्रजानिषेकं मयि वर्तमानं सूनोरनुध्यायत चेतसेति ॥ ६० ॥
 वाच्यस्त्वया मद्रचनात्स राजा दह्यौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।
 मां लोकवादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥ ६१ ॥
 कल्याणबुद्धेरथवा तवायं न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।
 ममैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्यः ॥ ६२ ॥
 उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं वनं मया सार्धमसि प्रपन्नः ।
 तदास्पदं प्राप्य तथातिरोषात्सोढास्मि न त्वद्भवने वसन्ती ॥ ६३ ॥
 निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।
 भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यं कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥ ६४ ॥
 किंवा तवात्यन्तवियोगमोत्रे कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन् ।
 स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः ॥ ६५ ॥
 साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिरूर्ध्वं प्रसूतेश्वरितुं यतिष्ये ।
 भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥ ६६ ॥
 नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्स एव धर्मो मनुना प्रणीतः ।
 निर्वासिताप्येवमतस्त्वयाहं तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ॥ ६७ ॥
 तथेति तस्याः प्रतिगृह्य वाचं रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते ।
 सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभाराच्चक्रन्द विश्वा कुररीव भूयः ॥ ६८ ॥
 नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपात्तान्विजहुर्हरिण्यः ।
 तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावमत्यन्तमासीद्बुद्धितं वनेऽपि ॥ ६९ ॥
 तामभ्यगच्छद्बुद्धितानुसारी कविः कुशेध्माहरणाय यातः ।
 निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥ ७० ॥

तमश्रु नेत्रावरणं प्रमृज्य सीता विलापाद्विरता ववन्दे ।
 तस्यै मुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी दाश्वान्सुपुत्राशिषमित्युवाच ॥ ७१ ॥
 जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्रा ।
 तन्मा व्यथिष्ठा विषयान्तरस्थं प्राप्तासि वैदेहि पितुर्निकेतम् ॥ ७२ ॥
 उत्खातलोकत्रयकण्ठकेऽपि सत्यप्रतिज्ञेऽप्यविकल्थनेऽपि ।
 त्वां प्रत्यकस्मात्कलुषप्रवृत्तावस्त्येव मन्युर्भरताग्रजे मे ॥ ७३ ॥
 तवोरुकीर्तिः श्वशुर सखा मे सतां भवोच्छेदकरः पिता ते ।
 धुरि स्थिता त्वं पतिदेवतानां किं तन्न येनासि ममानुकम्प्या ७४
 तपास्विसंसर्गविनीतसत्त्वे तपोवने वीतभया वसास्मिन् ।
 इतो भविष्वत्यनघप्रसूतेरपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते ॥ ७५ ॥
 अशून्यतीरां मुनिसंनिवेशैस्तमोपहन्त्रीं तमसां वगाह्य ।
 तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः संपत्स्यते ते मनसः प्रसादः ॥ ७६ ॥
 पुष्पं फलं चार्तवमाहरन्त्यो बीजं च बालेयमकृष्टरोहि ।
 विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गामुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥ ७७ ॥
 पयोघटैराश्रमबालवृक्षान्संवर्धयन्ती स्वबलानुरूपैः ॥
 असंशयं प्राक्तनयोपपत्तेः स्तनंधयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥ ७८ ॥
 अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीं तां वाल्मीकिरादाय द्यार्द्रचेताः ।
 सायं मृगाध्यासितवेदिपार्श्वं स्वमाश्रमं शान्तमृगं निनाय ॥ ७९ ॥
 तामर्पयामास च शोकदीनां तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।
 निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशोरन्त्यां कलां दर्श इवौषधीषु ॥ ८० ॥
 ता इङ्गुदीस्त्रेहकृतप्रदीपमास्तीर्णमिध्याजिनतल्पमन्तः ।
 तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतोरुष्टजं वितेरुः ॥ ८१ ॥

तत्राभिषेकप्रयता वसन्ती प्रयुक्तपूजा विधिनातिथिभ्यः ।
वन्येन सा वल्कलिनी शरीरं पत्युः प्रजासंततये बभार ॥ ८२ ॥
अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यात्किमुत्सुकः शक्रजितोऽपिहन्ता ।
शशंस सीतापरिदेवनान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय ॥ ८३ ॥
बभूव रामः सहसा सबाष्पस्तुषारवर्षाव सहस्यचन्द्रः ।
कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥ ८४ ॥
निगृह्य शोकं स्वयमेव धमिन्वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ।
स भ्रातृसाधारणभोगमृद्धं राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ॥ ८५ ॥
तमेकभार्यां परिवादभीरोः साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य ।
वक्षस्यसंघट्टमुखं वसन्ती रेजे सपत्निरहितेव लक्ष्मी ॥ ८६ ॥

सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्यां

तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत्क्रतूनाजहार ।

वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः

सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुखं विषेहे ॥ ८७ ॥

—रघुवंशे चतुर्दशः सर्गः ६

PART V.
Proverbial Sayings
or
Maxims.

अर्थान्तरन्यासाः ।

Proverbial Sayings in the works of Kalidas which show his great mastery over generalising from particular instances and vice versa and establish his claim as a great teacher of morals and as an interpreter of human nature.

शाकुन्तलम् ।

बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ १. २ ॥

भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ १. १४ ॥

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् । ॥ १. १७ ॥

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ १. १९ ॥

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ २. १ ॥

कामी स्वतां पश्यति ॥ २. २ ॥

लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं

श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत् ॥ ३. ११ ॥

इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य

दुःखानि नूनमातिमात्रसुदुःसहानि ॥ ४. २ ॥

पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥ ४. ९ ॥

गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ॥ ४. १९ ॥

अनुभवति हि मूर्धा पादपस्तीव्रमुष्णं

शमयति परितापं छायया संश्रितानाम् ॥ ९. ७ ॥

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः

स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ ९. १२ ॥

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु

संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।

प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजात-

मन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥ ९. २२ ॥

उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥ ९. २६ ॥

शशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥ ५. २८ ॥

मनोरथानामतटप्रपाताः ॥ ६. १० ॥

स्रोतोवहां पथि निकामजलामतत्य

जातः सखे प्रणयवान्मृगतृष्णिकायाम् ॥ ६. १६ ॥

हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यपंः ॥ ६. २८ ॥

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्नि-

र्विप्रकृतः पन्नगः फणां कुरुते ।

प्रायः स्वं महिमानं

क्षोभात्प्रतिपद्यते जन्तुः ॥ ६. ३१ ॥

किं वाभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता

तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ ७. ४ ॥

स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया ॥ ७. २४ ॥

गण्डस्योपरि पिटिका संवृत्ता ।

कुतः किल स्वयमक्षिणी आकुलीकृत्याश्रुकारणं पृच्छसि ।

सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति ।

पिण्डखर्जूरैरुद्धैजितस्य तिन्तिण्यामभिलाषो भवेत् ।

विकारं खलु परमार्थतोऽज्ञात्वानारम्भः प्रतीकारस्य ।

स्निग्धजनसंविभक्तं खलु दुःखं सह्यवेदनं भवति ।

सागरमुज्झित्वा कुत्र वा महानद्यवतरति ।

क इदानीं सहकारमन्तरेण पल्लवितामतिमुक्तलतामर्हति ।

को वा शरीरनिर्वापयित्रीं शारदीं ज्योस्त्नां पटान्तेन निवार-

यिष्यति ।

अहो विघ्नवत्यः प्रार्थितार्थसिद्धयः ।

को नामोष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति ।

दिष्ट्या धूमावरुद्धदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहुतिः पतिता ।

न खलु धीमतां कश्चिद्विषयो नाम ।

अतिस्नेहः पापशङ्की ।

अविश्रमोऽयं लोकतन्त्राधिकारः ।

सर्वः प्रार्थितमर्थमधिगम्य सुखी संपद्यते जन्तुः ।

अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम् ।

प्रत्युत्पन्नमति स्त्रैणम् ।

आत्मकृतं चापलमप्रतिहतं दहति ।

नन्दवसरोपसर्पिणीया राजानः ।

एष नामानुगृहीतः यः शूलादवतार्य हस्तिस्कन्धे प्रतिष्ठापितः ।

उत्सवप्रियाः खलु मानुषाः ।

अहो सर्वास्ववस्थासु रमणीयत्वमाकृतिविशेषाणाम् ।

रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्थाः ।

भवितव्यता खलु बलवती ।

न कदापि सत्पुरुषाः शोकपात्रात्मानो भवन्ति ।

ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः ।

कः पतिदेवतामन्यः परामर्षुमुत्सहते ।

न खलु मातापितरौ भर्तृवियोगदुःखितां दुहितरं द्रष्टुं पारयतः ।

अवश्यंभाविनोऽचिन्तनीयः समागमो भवति ।

एषोऽत्रभवान्नदीमतिक्रम्य मृगतृष्णिकायां संक्रान्तः ।

सति खलु दीपे व्यवधानदोषेणैषोऽन्धकारमनुभवति ।

उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना ।

अन्याय्यः परदारणां व्यवहारः ।

विक्रमोर्वशीयम् ।

अहो नु खलु दुर्लभाभिनिवेशी मदनः ।

अतिस्नेहः खलु कार्यदर्शी ।

नास्त्यगतिर्मनोरथानाम् ।

ननु प्रथमं मेघराजिर्दृश्यते, पश्चाद्विद्युलता ।

सर्वत्र प्रमादी वैधेयः ।

लोप्त्रेण गृहीतस्य कुम्भीलकस्यास्ति वा प्रतिवचनम् ।

न खल्वक्षिदुःखितोऽभिमुखे दीपशिखां सहते ।

भवितव्यतानुविधायीनि बुद्धीन्द्रियाणि ।

सर्वत्रौदरिकस्याभ्यवहार्यमेव विषयः ।

शक्यमाशाबन्धेनात्मानं धारयितुम् ।

अन्यसंक्रान्तप्रेमाणो नागरका अधिकं दक्षिणा भवन्ति ।

न युक्तं सुभाषितं प्रत्याचरितुम् ।

छिन्नबन्धे मत्स्ये पलायिते निर्विण्णो धीवरा भणति, धर्मो

भविष्यतीति ।

दूरारूढः खलु प्रणयोऽसहनः ।

नास्ति विधेरलङ्घनीयम् ।

अये परावृत्तभागधेयानां दुःखं दुःखानुबन्धि ।

परिभावास्पदं दशाविपर्ययः ।

क्रो देवतारहस्यानि तर्कयिष्यति ।

वसुधाधरकन्दराभिसर्पी

प्रतिशब्दोऽपि हरेर्भिनत्ति नागान् ॥ १. १९ ॥

यदेवोपनतं दुःखात्सुखं तद्रसवत्तरम् ।

निर्वाणाय तरुच्छाया तप्तस्य हि विशेषतः ॥ ३. २१ ॥

स्वार्थात्सतां गुरुतस्मा प्रणयिक्रियैव ॥ ४. १९ ॥

विभावितैकदेशेन स्तेयं यदभियुज्यते ॥ ४. १७ ॥

मालविकाग्निमित्रम् ।

नन्वाकृतिविशेषेष्वादरः पदं करोति ।

कामं खलु सर्वस्य कुष्ठविद्या बहुमता ।

पत्तने सन्नि ग्रामे रत्नपरीक्षा ।

अन्योन्यकलृहितयोर्भक्तहस्तिनोरेकतरस्मिन्ननिर्जिते कुत उपशमः ।

विनेतुरद्रव्यपरिग्रहोऽपि बुद्धिलाघवं प्रकाशयति ।

अपरिनिष्ठितस्थोपदेशस्यान्याय्यं प्रदर्शनम् ।

सर्वज्ञस्याप्येकाकिनो निर्णयाभ्युपगमो दोषाय ।

सुशिक्षितोऽपि न सर्व उपदेशदर्शने निपुणो भवति ।

उपस्थितं नयनमधु संनिहितमक्षिकं च ।

अहो सर्वास्ववस्थास्वनवद्यता रूपस्य ।

अहो सर्वास्ववस्थासु चारुता शोभान्तरं पुष्यति ।

मया नाम शुष्कघनगर्जितेऽन्तरिक्षे जलपानमिच्छता चातका-

यितम् ।

पण्डितपरितोषप्रत्यया ननु मूढा जातिः ।

साधु । त्वं दरिद्र आतुर इम वैद्येनोपनीयमानमौषधमिच्छसि ।

उचितवेलातिक्रमे चिकित्सका दोषमुदाहरन्ति ।

निसर्गनिपुणाः स्त्रियः ।

न हि कमलिनीं दृष्ट्वा ग्राहमवेक्षते मतङ्गजः ।

मदः किल स्त्रीजनस्य सविशेषं मण्डनम् ।

चूताङ्कुरं विचिन्वत्योरावयोः पिपीलिकाभिर्दष्टम् ।

अनुरागोऽनुरागेण परीक्षितव्यः ।

भ्रमरसंबाध इति वसन्तावतारसर्वस्वभूतः किं न चूतप्रसवे
वतंसनीयः ।

न शोभते प्रणयिजने निरपेक्षता ।

अविषोऽपि कदाचिद्दंशो भवेत् ।

कुतूहलवानपि निसर्गशालीनः स्त्रीजनः ।

रमणीयः खलु नवाङ्गनानां मदनविषयावतारः ।

किं नु खलु ददुरा व्याहरन्तीति देवः पृथिवीं वार्षितुं स्मरति

बन्धनस्थितो गृहकपोतको बिडालिकालोके पतितः ।

आगामि सुखं वा दुःखं वा हृदयं समर्थीकरोति ।

चन्दनं खलु मया पादुकापरिभोगेण दूषितम् ।

अहो परिभवोपहारिणो विनिपाताः ।

सर्वोऽपि नववरो लज्जातुरो भवति ।

पुराणमित्येव न साधु सर्वं

न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।

सन्तः परीक्षान्यतरद्भजन्ते

मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ १. २ ॥

पात्रविशेषन्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः ।

जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य ॥ १. ६ ॥

अर्थं सप्रतिबन्धं प्रभुरधिगन्तुं सहायवानेव ।

दृश्यं तमासि न पश्यति दीपेन विना सचक्षुरपि ॥ १. ९ ॥

लब्धास्पदोऽस्मीति विवादभीरो-

स्तितिक्षमाणस्य परेण निन्दाम् ।

यस्यागमः केवलजीविकायै

तं ज्ञानपण्यं वणिजं वदन्ति ॥ १. १७ ॥

प्रायः समानविद्याः परस्परयशःपुरोभागाः ॥ १. २० ॥

मन्दोऽप्यमन्दतामेति संसर्गेण विपश्चितः ।

पङ्कच्छिदः फलस्येव निकषेणाविलं पयः ॥ २. ७ ॥

उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः ।

श्यामायते न युष्मासु यः काञ्चनमिवाग्निषु ॥ २. ९ ॥

स्थाने प्राणाः कामिनां दूत्यधीनाः ॥ ३. १४ ॥

न हि बुद्धिगुणेनैव सुहृदामर्थदर्शनम् ।

कार्यसिद्धिपथः सूक्ष्मः स्नेहेनाप्युपलक्ष्यते ॥ ४. ६ ॥

प्रतिपक्षेणापि पतिं

सेवन्ते भृर्तृवत्सलाः साध्व्यः ।

अन्यसरितां शतानि हि

समुद्रगाः प्रापयन्त्यब्धिम् ॥ ९. १९ ॥

रघुवंशः ।

हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ १. १० ॥

सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १. १८ ॥

संततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्मणे ॥ १. ६९ ॥

प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ १. ७९ ॥

भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां

प्रसादत्रिहानि पुरःफलानि ॥ २. २२ ॥

न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः

शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥ २. ३४ ॥

अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छ-

न्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ २. ४७ ॥

पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा

मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥ ३. ४६ ॥

पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ ३. ६२ ॥

प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ४. ६४ ॥

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुच्चामिव ॥ ४. ८६ ॥

सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः

कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥ ५. १३ ॥

पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः

कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ ५. १६ ॥

.....निर्गलिताम्बुगर्भं

शरद्धनं नार्दति चातकोऽपि ॥ ५. १७ ॥

.....भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥ ६. ३० ॥

न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य

वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदालिः ॥ ६. ६९ ॥

रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥ ६. ७९ ॥

मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम् ॥ ७. १५ ॥

धूमो निवर्त्येत समीरणेन

यतस्तुकक्षस्तत एव वह्निः ॥ ७. ५५ ॥

प्रतिकारविधानमायुषः

सति शेषे हि फलाय कल्पते ॥ ८. ४० ॥

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं

भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ ८. ४३ ॥

विषमप्यमृतं क्वचिद्भवे-

दमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥ ८. ४६ ॥

परलोकजुषां स्वकर्मभि-

र्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ ८. ८५ ॥

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां

विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।

क्षणमप्यवतिष्ठते श्वस-

न्यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥ ८. ८७ ॥

द्रुमसानुमतां किमन्तरं

यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥ ८. ९० ॥

अपथे पदमर्पयन्ति हि

श्रुतवन्तोऽपि रजोनिमीलिताः ॥ ९. ७४ ॥

कृप्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्धो

बीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ॥ ९. ८० ॥

अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥ १०. ६ ॥

तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥ ११. १ ॥

पावकस्य महिमा स गण्यते

कक्षवज्ज्वलति सागरेऽपि यः ॥ ११. ७९ ॥

खातमूलमनिलो नदीरथैः

पातयत्यपि मृदुस्तटद्गुमम् ॥ ११. ७६ ॥

निर्जितेषु तरसा तरस्विनां

शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥ ११. ८९ ॥

अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः ॥ १२. ३३ ॥

काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः ॥ १२. ६९ ॥

अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्था-

द्यशोधानानां हि यशो गरीयः ॥ १४. ३९ ॥

छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वे-

नारोपिताः झुद्धिमतः प्रजाभिः ॥ १४. ४० ॥

आज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया ॥ १४. ४३ ॥

त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ॥ १९. ३ ॥

धर्मसंरक्षणार्थैव प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गिणः ॥ १९. १४ ॥

वयोरूपविभूतीनामेकैकं मदकारणम् ॥ १७. ४३ ॥

न हि सिंहो गजास्कन्दी भयाद्द्विरिगुहाशयः ॥ १७. ९२ ॥

अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते ॥ १७. ६० ॥

स्वादुभिस्तु विषयैर्हृतस्ततो

दुःखमिन्द्रियगणो निवार्यते ॥ १९. ४९ ॥

कुमारसंभवः ।

शुको हि दोषो गुणसंनिपाते

निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥ १. ३ ॥

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने

ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव ॥ १. १२ ॥

अभ्यर्थनामङ्गभयेन साधु

मार्ध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥ १. ५२ ॥

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते

येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥ १. ५९ ॥

शाम्येत्प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥ २. ४० ॥

प्रयोजनापोक्षितया प्रभूणां

प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ ३. १ ॥

अप्यप्रसिद्धं यशसे हि पुंसा-

मनन्यसाधारणमेव कर्म ॥ ३. १९ ॥

प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां

पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥ ३. २८ ॥

आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः

समाधिभङ्गप्रभवो भवन्ति ॥ ३. ४० ॥

न हीश्वरव्याहृतयः कदाचि-

त्पुष्णन्ति लोके विपरीतमर्थम् ॥ ३. ६३ ॥

स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो

विवृतद्वारमिवोपजायतो ॥ ४. २६ ॥

दयितास्वनस्थितं नृणां

न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने ॥ ४. २८ ॥

प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ ९. १ ॥

क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः

पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ९. ९ ॥

न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं

सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९. ९ ॥

न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥ ९. १६ ॥

भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां

वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥ ९. ३१ ॥

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ९. ३३ ॥

न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ९. ४९ ॥

मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ९. ६४ ॥

अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी

श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ॥ ९. ७१ ॥

अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं

द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥ ९. ७९ ॥

न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ९. ८२ ॥

न केवलं यो महतोऽपभाषते

शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ ९. ८३ ॥

क्लेशः फलेन हि पुनर्नर्वातां विधत्ते ॥ ९. ८६ ॥

स्त्री दुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सताम् ॥ ९. १२

क्रियाणां खलु धर्म्याणां सत्पत्न्यो मूलकारणम् ॥ ६. १३ ॥

प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादरः ॥ ६. २० ॥

विक्रियायै न कल्पन्ते संबन्धाः सदनुष्ठिताः ॥ ६. २९ ॥

यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते ॥ ६. ५६ ॥

विनियोगप्रसादा हि किंकराः प्रभविष्णुषु ॥ ६. ६२ ॥

अशोच्या हि पितुः कन्या सद्भर्तृप्रतिपादिता ॥ ६. ७९ ॥

प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः ॥ ६. ८५ ॥

भवन्त्यन्यभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रताः ॥ ६. ८६ ॥

स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः ॥ ७. २२ ॥

कालप्रयुक्ता खलु कार्यविद्धि-

विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥ ७. ९३ ॥

विक्रिया न खलु कालदोषजा

निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥ ८. ६५ ॥

नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता

वेधसैव गुणदोषयोर्गतिः ॥ ८. ६६ ॥

कार्येष्ववश्यकार्येषु सिद्धये क्षिप्रकारिता ॥ १०. २५ ॥

मुदे न हृद्या किमु बालकेलिः ॥ ११. ४० ॥

प्रभुप्रसादो हि मुदे न कस्य ॥ १२. ३२ ॥

भवन्ति वाचोऽवसरे प्रयुक्ता

ध्रुवं फलाविष्टमहोदयाय ॥ १२. ४३ ॥

न कस्य वीर्याय वरस्य संगतिः ॥ १५. ५१ ॥

मेघदूतम् ।

याञ्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ॥ ६ ॥

आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां

सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रूणद्धि ॥ १० ॥

न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय

प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः ॥ १७ ॥

रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय ॥ २० ॥

स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥ २८ ॥

मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः ॥ ३८ ॥

आपन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानाम् ॥ ५३ ॥

के वा न स्युः परिभवपदं निष्फलारम्भयत्नाः ॥ ५४ ॥

संकल्पन्ते स्थिरगणपदप्राप्तये श्रद्धानाः ॥ ५५ ॥

सूर्यापाये न खलु कमलं पुष्यति स्वामभिरुत्याम् ॥ १७ ॥

प्रायः सर्वो भवति करुणावृत्तिरार्द्रान्तरात्मा ॥ ३० ॥

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ ४६ ॥

स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वयोगा—

दिष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति ॥ ४९ ॥

APPENDIX A.

The following is a summary of the Pratyabhijna philosophy of Kashmir, as given by Pandit Lachhmidhar Kalla in his lectures on the " Birthplace " of Kalidas .

According to the Pratyabhijna philosophy, there is only one existence, ^a self or ' Sadā Siva ', which may be described as having two aspects, transcendent and immanent, or Siva and Sakti, which are one in their essence, and are but two aspects of the same reality. ^b They are eternally related together like word and its meaning. ^c Sakti works in a variety of modes and has every hold on Siva. Indeed Sakti is Siva himself. ^d With his Sakti thus Siva manifests himself as the universe and he does this out of his free-will, without use of any other material: Universe is expansion out of the perfect freedom of God. ^e The process of manifestation is technically known as the Ābhās or reflection of Sakti ^f on Siva as distinguished from the ' Vivarta ' doctrine of the vedantins. ^g According to the Vivarta doctrine, the appearances are not real as they are non-existent in the supreme reality; while according to the Ābhās doctrine, the appearances are real in the sense that they are aspects of ultimate reality or परमशिव in whom they exist in the highly synthesized form as the experienced. The Ābhās and the the Vivarta doctrines both try to explain the phenomenon of diversity in unity but to the ' Vivarta ' this apparent division is of no consequence while to the ' Ābhās ' it is apparently a source of strengthening to the whole .

Thus Siva who in his supreme freedom and joy wills to create this universe, brings into operation his Sakti, which acts as the principle of Negation of the subjective idea, and brings out the objective reality, the 'Srishti'.^h By the necessity of his own creative power, Siva who is all along perfect freedom and light also limits himself as the individual soul or 'Jiva'—Siva *forgets* his own Sakti in the Jiva-State which is the result of his own free-will to create.ⁱ The creative Sakti acts as force of obscuration in order to create many out of the one. This aspect of the Sakti is technically known as तिरोधान or पिधान or Maya not in its vedantic sense as mere illusion but the *activity* which produces forgetfulness of the real nature of self.^j In other words विरमृति takes place on part of Siva of his own Sakti: or the reflection of Sakti on Siva is bedimmed. But the force of obscuration cannot be of a permanent character, it is only a temporary phase, though a necessary one, in the course of evolution. It vanishes when the course of involution begins, or technically speaking when the अनुग्रह aspect of Sakti reacts upon it.^k Realization of Sakti as belonging to self takes place through the method of recognition, or in other words, realization of the identity of self with God takes place through *recognition* of the Divine nature of self. *Recognition* is the only way to self-realization.^l Recognition or प्रत्यभिज्ञान takes place by some potent means such as that of the instruction of the Guroo or the study of the अध्यात्मदर्शन—the power of contemplation on self or once own *Pratyaya*: thus recognition ends in self-realization.^m Sakti is reflected in the pure light of Siva, or in other words, Siva regains his Sakti. Self-realization takes place or union by recognition is attained. The experience thus gained is not lost.

but is "synthetically" related to the divine experiencer. *Union* by *recognition* or the प्रत्यभिज्ञान is thus the chief essence of this system of philosophy. "

After gainig recognition what is left for one is to do good to others for "there is no divine curse on man that he should only be actuated by personal motives." The Pratyabhijna doctrine is preached for the good of mankind irrespective of caste, colour, creed or sex. The student should approach this philosophy as 'Dāsa' to whom it will be given free out of its abundance. •

APPENDIX B.

KALIDASA AND MUSIC.

BY

SARDAR G. N. MUJUMDAR, POONA.

Much has been said about Kālidāsa by both Western and Eastern scholars with regard to the different aspects of his works, such as the Alankāras, the religion, the philosophy etc. contained in his works. But no one has, as far as I know, dealt with Kālidāsa's music. This is my humble attempt to lay before this learned assembly a critical review of his seven works viz. Raghuvamsa, Kumārasambhava, Meghadūta, Rtusambhāra, Abhijnānasākuntala, Mālavikāgnimitra and Vikramorvasiya, considered from the musical point of view.

I deal with this subject in its three aspects: (A) vocal music, (B) instrumental music and (C) dancing.

(A) VOCAL MUSIC.

1. Kālidāsa seems to have a good musical ear. While describing the sweetness of Pārvati's voice he records his own experience of the harsh and disagreeable sound of a discordant Veenā.¹

2. Kālidāsa was a musician. He knew several Rāgas. In Kumārasambhava he says that Siva was awakened by the Kinnaras, who sang to him the कैशिक Rāga by means of several

1 स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।

अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना ॥

—कुमार० I.45.

मूर्च्छना². Names of three other Rāgas—भिन्नक, वलन्तिका and ककुभ occur in Vikramorvasiya IV.³ In the Sākuntala In and V he mentions Rāga as a general term.⁴

3. Kālidāsa gives the idea of the serial stages of practising music, and of the formalities essential for a musician.

(A) He implies that a drone (= tonic) is necessary for a singer to base his song upon. The accompaniment of the flute to the song is also suggested.⁵

2 स व्यबुध्यत बुधस्तवोचितः शातकुम्भकमलाकरैः समम् ।
मूर्च्छनापरिगृहीतकैशिकैः किनरैरुषसि गीतमङ्गलः ॥

—कुमार० VIII. 85.

3 पाटस्यान्ते भिन्नकः ।—विक्रमो० । IV.

एतदेव नर्तित्वा वलन्तिकयोपसृत्य जानुभ्यां स्थित्वा ।

—विक्रमो० IV.

इति ककुभेन षडुपभङ्गाः ।—विक्रमो० IV.

4 सूत्रधारः—आर्ये, साधु गीतम् । अहो रागाववद्वचित्तवृत्तिरालिखित
इव सर्वतो रङ्गः ।—शाकु० I.

सूत्रधारः—तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रपन्नं हतः ।—शाकु० I.

राजा—अहो रागपरिवाहिणी गीतिः ।—शाकु० V.

5 यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान्दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।

उद्गास्यतामिच्छति किनराणां तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥

—कुमार० I. 8.

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजङ्गिरापादितवंशकृत्यम् ।

शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चैरुद्गीयमानं वनदेवताभिः ॥

—रघु० II. 12.

- (B) In वर्णपरिचयं करोति he certainly tells us how a musician has to practise the notes, such as:—सा—रे, सासा—रेरे, सारेसा—रेगरे, सरेग,—रेगमा, सग—रेमा, सगरे—रेमाग, सरेगमा—रेगमाप.⁶ etc. etc.
- (C) By उपगानं—उपोहनं—कृत्वा Kālidāsa wants to show that a musician should first sing the notes of the mode (=rāga) to which the proposed song in set.⁷
- (D) वस्तु गायति means that Mālavikā after singing the notes of its mode sings the piece or song “दुल्लहो...”. The Vastu means what is now generally called चीज in Marathi. We find several such Prākṛta Vastus in Bharata's Nāṭyashāstra and three in Saṅgeeta Ratnākara. In the works of Kālidāsa there are such Prākṛta pieces (Vastus)—one in the Mālavikāgni-mitra, three in the Sākuntala and thirty-one in the Vikramorvashiya. As ancient original songs these are really most valuable with regard to music. In appendix No. 2 are given all these 35 Vastus.⁸

विदूषकः—भो वयस्य, संगीतशालाभ्यन्तरेऽवधानं देहि । कलविशु-
द्धाया गीतेः स्वरसंयोगः श्रूयते । जाने तत्रभवती
हंसपदिका वर्णपरिचयं करोतीति ।

—शाकु० V.

7 मालविका—(उपगानं—उपोहनं—कृत्वा.....)

—मालविका० II.

8 मालविका—(.....वस्तु गायति ।)

(E) Kālidāsa indicates that a musician must have a Muraja or some other kind of drum for keeping time and a stringed or wind instrument for accompaniment or drone. 9

It will be seen from above that the present practice of our musicians to learn first the seven notes and then their several combinations in ascent and descent is reflected in Kālidāsa. Even now they sing first the notes of a mode (नोम् थोम्) and then sing the song set to that mode. They require, while singing, a तबला or पखवाज and a तंबोरा, सारंगी or flute played by their side.

(B) INSTRUMENTAL MUSIC.

4. Kālidāsa appears to be well conversant with many drum-instruments. He gives the names of मुरज, मृदङ्ग, अङ्कुर, आलिङ्गय, ऊर्ध्वक, मर्दल etc. in his works; but he makes special mention of the Puskara instrument in the Mālavikāgnimitra. 10

9 शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः ।

संसक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किंनरीभिः ॥

निन्हादस्ते मुरज इव चेत्कन्दरेषु ध्वनिः स्यात् ।

संगीतार्थो ननु पशुपतेस्तत्र भावी समग्रः ॥

—मेघ० I. 59.

10 ध्वनत्सु तूर्येषु सुमन्द्रमङ्कुर्यालिङ्गयोर्ध्वकेऽवप्सरसो रसेन ।

—कुमार० XI. 37.

शिखरासक्तमेघानां व्यजन्ते यत्र वेश्मनाम् ।

अनुगर्जितसंदिग्धाः करणैर्मुंरजस्वनाः ॥—कुमार० VI. 40.

5. Kālidāsa seems to have practised Tāla (keeping time-music). He describes how Agnivarṇa, by his skilful beats the Puskara, caused the dancing girls to commit mistakes their regular gesticulations. ¹¹

6. Kālidāsa seems to have been a Viṇā-player. In Raghu I, while describing the position of the dead body of Indu-ri taken on the lap by her husband, the Viṇā comes first before his eyes. ¹² Kālidāsa, an unrivalled master of similes, would have certainly put another substitute there for comparison. But the similarity of the Viṇā at once strikes him because it was so familiar to him. It must have been

बलाहकाश्चाशनिशब्दमर्दलाः ।—ऋतुसंहार II. 4.

गीतानुगं वारिमृदङ्गवाद्यम् ।—रघु० XVI. 64.

(नेपथ्ये मृदङ्गध्वनिः । सर्वे कर्णे ददति ।)

परित्राजिका—हन्त प्रवृत्तं संगतिम् । तथा श्लेषा

जीमूतस्तनिताविशङ्किभिर्मयूरै-

रुद्रप्रार्थनुरसितस्य पुष्करस्य ।

निन्हादिन्युपहितमध्यमस्वरोत्था

मायूरी मदयति मार्जना मनासे ॥ —माल० I. 21.

त्वद्गर्भारध्वनिषु शनकैः पुष्करेष्वाहतेषु ।—मेघ० II. 6.

11 स स्वयं प्रहतपुष्करः कृती लोलमाल्यवल्यो हरन्मनः ।

नर्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः पार्श्ववर्तिषु गुरुष्वलज्जयत् ॥

—रघु० XIX. 14.

तालैः सिञ्जावलयसुभगैः कान्तया नर्तितो मे ।—मेघ० II. 19.

12 प्रतियोजयितव्यवल्लकीसमवस्थामथ सत्त्वविष्टवात् ।

स निनाय नितान्तवत्सलः परिगृह्योचितमङ्गमङ्गनाम् ॥

—रघु० VIII. 41.

his own experience of often taking it in his lap for tuning. He shows the special care taken by the Yaksa's wife and the Siddhas in wiping off the wet string of their lutes. ¹³ This is really a very minute yet most important point with regard to the stringed instruments. Only a practical instrumentalist or a musician is expected to show so much care of his instrument.

(C) DANCING.

7. As Nāṭya is closely connected with music, I include it in this category in the sense of gesticulation. His knowledge of the principles of nṛtya and nāṭya none can dispute. In the Mālavikāgnimitra it is clearly seen how masterly his study of that art was. He gives us, by using many technical terms, the most graphic description of the positions of Mālavikā in the course of, and after, her dance. In Vikramorvashiya IV, he uses many technical terms relating to the Prākṛta songs, their rhythm, as also to the dancing and stage directions connected with them; e. g. प्रावेशिकी, आक्षिप्तिका, द्विपदी, जम्भलिका, खण्डधारा, चर्चरी, खण्डक, खुरक, पाट, वामक, कुटिलिका, मल्लघटी, अर्धद्विचतुरस्रक, चतुरस्रक, कुलिमा, मन्दघटी, स्थानक, गलितक, etc. Also in the Raghuvamsha, Kumārasambhava and Meghadūta he gives us very

13 उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणाम्

मद्गोत्राङ्गं विरचिदपदं गेयमुद्रातुक्कामा ।

तन्त्रीमार्द्रां नयनसलिलैः सारयित्वा कथंचित्

भूयोभूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ती ॥—मेघ० II. 26.

सिद्धद्वन्द्वैर्जलकणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः ।—मेघ० I. 48.

ine descriptions of dancing ¹⁴ He makes mention of Bharata

14 (1) देवानामिदमामनन्ति मुनयः कान्तं क्रतुं चाक्षुषम् ।

रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा ॥

त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते ।

नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम् ॥

—माल० I. 4.

(2) दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः

संक्षिप्तं निबिडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।

मध्यः पाणिमेतोऽमितं च जघनं पादावरालङ्गुली

छन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसि श्लिष्टं तथास्या वपुः

—माल० II. 3.

(3) अङ्गैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः

पादन्यासो लयमनुगतस्तन्मयत्वं रसेषु ।

शाखायोनिर्मृदुरभिनयस्तादृक्कल्पानुवृत्तौ

भावो भावं नुदति विषयाद्रागबन्धः स एव ॥

—माल० II.

(4) वामं सन्धिस्तिमितवलयं न्यस्य हस्तं नितम्बे

कृत्वा श्यामाविटपसदृशं स्रस्तमुक्तं द्वितीयं ।

पादाङ्गुष्ठाललितकुसुमे कुट्टिमे पातिताक्षं

नृत्तादस्याः स्थितमतितरां कांतमृज्वायतार्धम् ॥

—माल० II. 6

(5) बकुला०—आज्ञप्तास्मि देव्या धारिण्या । अचिरप्रवृत्तो

छलिकं (चलितं) नाम नाट्यमन्तरेण कीदृशी मालविं

नाट्याचार्यमार्यगणदांसं प्रष्टुम् ।—माल० I.

- (6) गणदासः—इदानीमेव पञ्चाङ्गाभिनयमुपदिश्य..... ।
—माल० I
- (7) परिव्राजिका—देव शर्मिष्ठायाः कृतिं चतुष्पदोत्थं छलिक्रं
दुष्प्रयोज्यमुदाहरन्ति । —माल० I.
- (8) गणदासः—देव शर्मिष्ठायाः कृतिर्लयमध्या चतुष्पदास्ति ।
तस्याश्चतुर्थवस्तुनः प्रयोगमेकमनाः श्रोतुमर्हति
देवः ।—माल० II.
- (9) अभिनयान्परिचेतुमिवोद्यता
मलयमारुतकर्म्पतपल्लवा ।
अमदयत्सहकारलता मनः
सकलिका कलिकामजितामपि ॥—रघु० IX. 29.
- (10) श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगीतयः कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः ।
उपवनान्तलताः पवनाहृतैः किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः ॥
—रघु० IX. 35.
- (11) अङ्गसत्ववचनाश्रयं मिथः स्त्रीषु नित्यमुपधाय दर्शयन् ।
स प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः संजघर्ष सह मित्रसंनिधौ ॥
—रघु० XIX. 36
- (12) तौ सन्धिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं रसान्तरेषु प्रतिबद्धरागम् ।
अपश्यतामप्सरसा मृहूर्ते प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् ॥
—कुमार० VII. 91.
- (13) सुसंधिबन्धं ननृतुः सुवृत्तगीतानुगं भावरसानुविद्धम् ।
—कुमार० XI. 36.

author of Nāṭyasāstra.¹⁵

8. Kālidāsa seems to have studied works on music. The cries of peacocks have been, for instance, mentioned as of the same pitch as the Saḍja, the first note of our musica scale.¹⁶

I have tried to explain, as far as possible, the technical terms occurring in Kālidāsa's works, in appendix No. 1.

---

(14) पादन्यासैः कणितरशनास्तत्र लीलावधूतैः

रत्नच्छायाखचितवलिमिश्रामरैः क्लान्तहस्ताः ।

वेश्याः..... ॥—मेघ० I. 35.

15 देवदूतः—मुनिना भरतेन यः प्रयोगे

भवतीष्वष्टरसाश्रयो निवद्धः ।

ललितामिनयं तमद्य भर्ता

मरुतां द्रष्टु-मनाः सलोकपालः ॥

—विक्रमोर्थ० II. 17.

16 मनोभिरामाः शृण्वन्तां रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखाण्डिभिः ॥

—रघु० 1.39.

APPENDIX I.

- अङ्कयः—A kind of drum.
- अङ्गम्—A branch, a subdivision, an aspect, limb, body.
- अङ्गहारः—Gesticulation.
- अनुविद्ध—Accompanied by, full of.
- अभिनयः—Gesticulation.
- अर्थः—Meaning, outfit or apparatus.
- आक्षिप्तिका—A particular song or air which is sung by a
approaching the stage.
- आतोद्यम्—Any kind of musical instrument.
- आलापः—A form of the prelude of a Rāga.
- उद्गानम्—Singing in a high pitch (in गन्धारग्राम).
- उपगानम्—The prelude of a Rāga.
- उपदेशः—Instruction.
- उपवहनम्—See उपगानम् ।
- उपवीणय—To play upon a Viṇā in unison with singing,
Viṇa to.
- उपोहनम्—See उपगानम्.
- ऊर्ध्वकः—A kind of drum.
- ककुभः—Name of a Rāga, a kind of metre.
- करणः—A term for various beats on a drum.
- केला—Art, a measure of timing.
- कलिका—The bottom of a peg of the Indian lute.
- किन्नरः—Celestial bard.
- कीचकः—The Bamboo tree.
- कुटिलिका— } A peculiar movement or gesture.
कुलिका— }
- कृतिः—Composition, action.
- कैशिक—Name of a ग्रामराग.

- खण्डकः—A kind of dance of air, name or a metre.
- खण्डधारा— " " " "
- खुरकः—A kind of dance.
- गलितकः—A kind of dance or gesticulation.
- चतुरस्रकः—Name of various postures in dancing.
- चर्चरी-रिका—A kind of gesture of song, musical symphony.
Striking the hand to beat time.
- चलितम्—A song consisting of four parts and recited with certain gestures or gesticulation.
- चतुष्पद—Having four parts.
- छलिक-तम्—See चलितम्.
- जम्भलिका—A kind of song.
- तन्त्री—Vīṇā, a kind of guitar, string.
- तानः—The drone or tonic. Accompaniment.
- तालः—Rhythm, timing in music.
- तेना—A meaningless combination of characters used in singing the prelude of a Rāga.
- तूर्यः—See आतोद्यम् ।
- दुन्दुभिः—A kind of drum.
- द्विपदिका—A peculiar movement. A kind of metre.
- नर्तकी—A dancing girl.
- नर्तयितृ—A dancing teacher.
- नाट्यम्—Gesticulation with language.
- नृत्तम्—Simple dancing.
- नृत्यम्—Gesticulation without language.
- नेपथ्यम्—Costume of an actor, the part of a stage behind the scenes.
- षट्कः—A kind of drum.
- परिवादिनी—A lute.
- षाटः—A combination of letters in drum-beating.

पादन्यासः—Stepping in dancing.

पुष्करः—A kind of drum.

प्रयोगः—Representation.

प्रावेशिकी—Relating to the entrance on the stage.

प्राशिकः—An umpire, an examiner.

प्रेक्षागृहम्—A theatre.

भरतः—Name of the author of Nāṭyashastra.

भावः—Emotion, condition of the mind or body.

भिन्नकः—Name of a Rāga.

भेरी—A kettle-drum.

मन्दघटी—A kind of metre.

मर्दलः—A kind of drum.

मल्लघटी—A kind of dancing or pantomimic gesture.

मायूरी—One of the special beats on the Pushkara drum.

मार्गः—Style of singing, dancing or acting.

मार्जना—A form of beating on a drum.

मुरजः—A kind of drum.

मूर्च्छना—The regular ascent and descent of the notes
complete musical scale.

मृदङ्गः—A kind of drum.

मृदु—Beautiful.

रसः—Sentiment, flavour.

रागः—A musical mode.

लयः—Regulated time in music.

वंशः—The Bamboo, a flute ;—कृत्यम् Playing on the flute.

वर्णः—Elements of singing.

वलन्तिका—A peculiar Rāga.

वलकी—Viṇā, a lyre.

वस्तु—A composition, a piece, plot.

वितन्त्री—A lyre having discordant strings.

वृत्तिः—Style of dramatic representation Action.

वेणुः—Flute.

शङ्खः—A conch.

शाखायः—(Gesticulation by) poses of the hand.

षड्जसंवादिनी—Resembling the shadja, the first note of a musical scale or drone

संगीतकम्—Music, comprising dancing etc.

संगीतरचना—Preliminaries of representation.

संगीतशाला—Concert-hall.

सत्त्वम्—Life, purity, style; the pegs of a lyre by which its strings are strained

संधिः—Critical junctures or situations in a drama.

स्थानम्—See तानः

स्थानकः—A particular point or situation in dramatic action.

स्वरः—A tone, a note.

APPENDIX II

(1) दुलहो पिहो तस्मिन् .	...	...	...	मालविका II. 4.
(2) ईसीसि चुम्बिआइं .	...	...	...	शाकुंतले I. 1.
(3) अहिणवमहुलोलुवो .	...	...	...	शाकुंतले V. 1.
(4) अविसअगमणम् .	...	...	...	शाकुंतले VII. 1. (Kashmir Mss.)
(5-35) चर्चरी .	...	...	...	विक्रमो . IV.

Vide pages 135-149 of this Book.

E N D.

Printed by Dinkar Sitaram Sakhalakar at the Lokasevak Press,
Khatav Building, Girgaon, Bombay No. 4

Published by Keshav Appa Padhye, B. A. LL. B at New
Bhatwadi, Girgaon, Bombay No. 4

Appendix C.

It is a well-known fact to readers of Sanskrit Literature that the writings of Kalidas are embellished with Similes unparalleled for their exquisite beauties and appropriateness. We propose to give a few selections of these.

अभिज्ञानशाकुन्तले

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः ।

चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥ १-३० ॥

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।

स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्तास्तदन्यतेजोऽभिभवाद्भवन्ति ॥ २-७ ॥

सुरयुवतिसंभवं किल मुनेरपत्यं तदुज्जिताधिगतम् ।

अर्कस्योपरि शिथिलं च्युतमिव नवमालिकाकुसुमम् ॥ २-८ ॥

कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वादद्वैधीभवति मे मनः ।

पुरः प्रतिहतं शैले स्रोतः स्रोतोवहो यथा ॥ २-१७ ॥

स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः ।

दिवस इवार्धश्यामस्तपात्यये जीवलोकस्य ॥ ३-१९ ॥

धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहुतिः पतिता ॥ ४ ॥

शकुन्तला—(पितरमाश्लिष्य ।) कथमिदानीं तातस्याङ्गात्परि-

भ्रष्टा मलयतरुन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्ये ॥ ४ ॥

यूथानि संचार्य रप्रितप्तः शीतं दिवास्थानमिव द्विपेन्द्रः ॥ ५-९ ॥

नातिश्रमापनयनाय न च श्रमाय ।

राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् ॥ ९—६

तथापीदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा ।

जनाकीर्णं मन्ये हुतवहपरीतं गृहमिव ॥ ९—१०

कास्विद्वगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।

मन्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुपत्राणाम् । ९—१३

तमस्तपति धर्माशौ कथमाविर्भविष्यति । ९—१४

इदमुपनतमेवं रूपमक्लिष्टकान्ति

प्रथमपरिगृहीतं स्यान्न वेति व्यवस्यन् ।

भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं

न च खलु परिभोक्तुं नैव शक्नोमि हातुम् ॥ ९—१९ ॥

व्यपदेशमाविलयितुं किमीहसे जनमिमं च पातयितुम् ।

कूलंकषेव सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतरुं च ॥ ९—२१ ॥

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।

वाशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥ ९—२८ ॥

संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते । ९—३६

साक्षात्प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं

चित्रार्पितां पुनरिमां बहु मन्यमानः

स्रोतोवहां पथि निकामजलाम्मतीत्य

जातः सखे प्रणयवान्मृगतृष्णिकायाम् ॥ ९—१६

सरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।

कल्पिष्यमाणा महते फलाय वसुंधरा काल इवोत्तबीजा ॥ ९—२४ ॥

महतस्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे ।

स्फुलिङ्गावस्थया वन्हिरेधापेक्ष इव स्थितः ॥ ७-१९

अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्धरागया नवोषसा भिन्नमिवैकपङ्कजम् ॥ ७-१६

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि ।

उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥ ७-२२

मेघदूते ।

रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णां

भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमङ्गे गजस्य ॥ १९ ॥

संसर्पन्त्या सपदि भवतः स्रोतासि च्छाययासौ

स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा ॥ ११ ॥

या वः काले वहति सलिलोद्गारमुच्चैर्विमाना

मुक्ताजालग्रथितमलकं कामिनीवाभ्रवृन्दम् ॥ ६२ ॥

कुमारसम्भवे ।

पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः १-१

तया दुहित्रा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकासे ।

विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ १-२४ ॥

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।

अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥ १-२७ ॥

कुबेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम् ।

अपविद्धगदो बाहुर्भङ्गशाख इव द्रुमः ॥ २-२२ ॥

पर्याकुलात्वान्मरुतां वेगभङ्गोऽनुमीयते ।

अम्भसामोघसंरोधः प्रतीपगमनादिव ॥ २-२९ ॥

लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं यूयं किं बलवत्तरैः ।

अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः ॥ २-२७ ॥

भवलब्धवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः ।

उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥ २-३२ ॥

तदिच्छान्ते विभो स्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये ॥

कर्मबन्धच्छिदं धर्मं भवस्येव मुमुक्षवः ॥ २-९१ ॥

उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।

शंभोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लोहवत् ॥ २-९९ ॥

तद्गच्छ सिद्धैः कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरभाव्य एव ।

अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वां बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः । ३-१८ ॥

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम्

पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा संचारिणी पल्लविनी लतेव ॥ ३-९४ ॥

क्व नु मां त्वदधीनजीवितां विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः ।

नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो जलसंघात इवासि विद्रुतः ॥ ४-६ ॥

तमवेक्ष्य रुरोद् सा भृशं स्तनसंबाधमुरो जघान च ।

स्वजनस्य हि दुखमग्रतो विवृतद्वारामिवोपजायते ॥ ४-२६ ॥

विधिना कृतमर्धवैशसं ननु मां कामवधे विमुञ्चता ।

अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरी ॥ ४-३१ ॥

इति देहविमुक्तये स्थितां रतिमाकाशभवा सरस्वती ।

शफरीं हृदशोषविक्रवां प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् ॥ ४-३९ ॥

तदिदं परिरक्ष शोभने भवितव्यप्रियसंगमं वपुः ।

रविपीतजला तपात्यये पुनरोधेन हि युज्यते नदी ॥ ४-४४

अथ मदनवधूरुपप्लवान्तं व्यसनकृशा परिपालयांबभूव ।

शशिन इव दिवातनस्य लेखा किरणपरिक्षयधूसरा प्रदोषम् ४-४६

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।

पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥५-४॥

किमित्यपस्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् ।

वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतरका विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ५-४४

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्षितां दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् ।

शशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा सचेतसः कस्य मनो न दूयते । ४८

अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने ।

उत्पत्तये हविर्भोक्तुर्यजमान इवारणिम् ॥ ६-२८ ॥

सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा ।

निवृत्तपर्जन्यजलाभिषेका प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥ ७-११ ॥

मूर्ते च गङ्गायमुने तदानीं समाचरे देवमसेविषाताम् ।

समुद्रगारूपविपर्ययेऽपि सहंसपाते इव लक्षमाणे ॥ ७-४२

विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ७-६३ ॥

गणाश्च गिर्यालयमभ्यगच्छन्प्रशस्तमारम्भमिवोत्तमार्थाः ॥ ७-७१

रघुवंशे.

मन्दः ऋवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्धाहुरिव वामनः ॥ १-३ ॥

अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसूरभिः ।

मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ १-४ ॥

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्कितस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ १-२० ॥

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥ १-२२ ॥

काप्यभिरुत्या तयोरासीद्भ्रजतोः शुद्धवेषयोः ।

हिमनिर्मुक्तयोयोगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ १-४६ ॥

विधेः सायंतनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।

अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ १-९६ ॥

असह्यपीडं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे ।

अरुंतुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ १-७१ ॥

मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २-२ ॥

पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥ २-३ ॥

आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ २-७ ॥

अवाकिरन्बाललताः प्रसूनैराचारलजैरिव पौरकन्याः ॥ २-१० ॥

स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।

अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोभ्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् २-२९

राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥२-३२॥
 उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥२-३९॥
 तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम् ।
 नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवाद्भिर्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥२-७३॥
 शरीरसादादशमग्रभूषणा मुखेन मालक्ष्यत लोभ्रपाण्डुना ।
 तनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी ॥३-२॥
 पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥३-२२॥
 स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।
 लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥३-२८॥
 ततार विद्वङ्गः पवनातिपातिभिर्दिशो हरिद्भिर्हरितामिवेश्वरः ३-३०
 विभावसुः साराथिनेव वायुना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।
 बभूव तेनातितरां सुदुःसहः कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥३-३७॥
 शशाक निर्वापायितुं न वासवः स्वतश्च्युतं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः ३-९८
 मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।
 फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ४-९ ॥
 रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत्सह्यलग्न इवार्णवः ॥ ४-९३ ॥
 यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
 बालातपमिवाञ्जानामकालजलदोदयः ॥ ४-६१ ॥
 यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः ॥९-४॥
 आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नवार इवावशिष्टः ॥९-१९॥
 न कारणात्स्वाद्धिमिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ९-३७
 शिलाविभङ्गै मृगराजशावस्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह । ६-३

सहस्रधात्माव्यरुचद्विभक्तः पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युतेव । ६-९
 रराज धाम्ना रघुसूनुरेव कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः ६-६
 मदोत्कटे रोचितपुष्पवृक्षा गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ६-७
 कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्येराजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।
 नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ ६-२२
 तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितिशो रुचये बभूव ।
 शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ६-४४
 नृपं तमावर्तमनोज्ञनाभिः सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री ।
 महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनिव ॥ ६-९२
 आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्विराजः ॥ ६-६०
 अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥ ६-६९
 दुकूलवासाः स वधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ।
 वेलासकाशं स्फुटफेनराजिर्नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ७-१९
 हस्तेन हस्तं परिगृह्य वध्वाः स राजसूनुः सुतरां चकासे ।
 अनन्तराशोकलताप्रवालं प्राप्येव चूतः प्रतिपल्लवेन । ७-२१
 मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदीर्णैर्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनैरजांसि ।
 बभुः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः पर्याविलानीव नवोदकानि । ७-४०
 आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।
 शस्त्रक्षताश्चद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूद्गुधिरप्रवाहः ॥ ७-४२
 शिलीमुखोत्कृत्तशिरः फलाढ्या च्युतैः शिरस्त्रैश्चषकोत्तरेव ।
 रणक्षितिः शोणितमद्यकुल्या रराज मृत्योरिव पानभूमिः ॥ ७-४९

व्यूहावुभौ तावितरेतरस्माद्भङ्गं जयं चापतुरव्यवस्थम् ।
 पश्चात्पुरोमारुतयोः प्रवृद्धौ पर्यायवृत्त्येव महार्णवोर्मा ॥ ७-९४
 निवारयामास महावराहः कल्पक्षयोद्भूतमिवार्णवाम्भः ॥ ७-९६
 हृष्टापि सा ह्रीविजिता न साक्षाद्वाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् ।
 स्थलीनवाम्भःपृषताभिवृष्टा मयूरकेकाभिरिवाभ्रवृन्दम् ॥ ७-९९
 सदयं बुभुजे महाभुजः सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति ।
 अचिरोपनतां स मेदिनीं नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥ ८-७
 अहमवे मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।
 उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित् ॥ ८-८
 न तु सर्प इव त्वचं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् । ८-१॥
 यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ दृष्टशाते रघुराश्रवौ जनैः ।
 अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोगतौ ॥ ८-१६
 अनृणत्वमुपेयिवान्बभौ परिधेमुक्त इवोष्णदीधितिः । ८-३०
 क्षणमात्रासखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।
 निमिमलिनरोत्तमप्रिया हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥ ८-३७ ॥
 पातिरङ्कनिषण्णया तया करणापायविभिन्नवर्णया ।
 समलक्ष्यत बिभ्रदाविलां मृगलेखामुषसीव चन्द्रमाः ॥ ८-४२ ॥
 प्रबुद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम् ।
 दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥ १०-९ ॥
 आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥ १०-११ ॥

बभौ सदशनज्यौत्सना सा विभोर्वदनोद्गता ।

निर्यातशेषा चरणाद्भ्रुवोर्ध्वप्रवर्तिनी ॥ १०-३७ ॥

स्रष्टुर्वरातिसर्गात्तु मया तस्य दुरात्मनः ।

अत्यारूढं रिपोः सोढं चन्दनेनेव भोगिनः ॥ १०-४२ ॥

सैकताम्भोजबलिना जाह्नवीव शरत्कृशा ॥ १०-६९ ॥

ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात्सूर्यकान्त इव ताडकान्तकः ११-२३

तेन शैलगुरुमप्यपातयत्पाण्डुपत्रमिव ताडकासुतम् ॥ ११-२८ ॥

सा किलाश्वसिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुतौ वरौ ।

उद्वामेन्द्रसिक्ता भूर्बिलमग्नाविवोरगौ ॥ १२-९ ॥

स जहार तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणः ।

नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे ॥ १२-२९ ॥

तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णोर्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः १४-८

मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥ १४-३७ ॥

पौरैषु सोऽहं बहुलीभवन्तमपां तरङ्गेष्विव तैलबिन्दुम् ।

सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥ १४-३८ ॥

गङ्गा निषादाहृतनौविशेषस्ततार संधामिव सत्यसंधः ॥ १४-९२ ॥

जनास्तदालोकमथात्प्रतिसंहतचक्षुषः ।

तस्थुस्तेऽवाङ्मुखाः सर्वे फलिता इव शालयः ॥ १५-७८ ॥

अगस्त्यचिह्नादयनात्समीपं दिगुत्तरा भास्वति संनिवृत्ते ।

आनन्दशीतामिव बाष्पवृष्टिं हिमस्रुतिं हैमवतीं ससर्ज ॥ १६-४४ ॥

वनेषु सायंतनमल्लिकानां विजृम्भणोद्गन्धिषु कुड्मलेषु ।

प्रत्येकनिक्षिप्तपदः सशब्दं संख्यामिवैषां भ्रमरश्चकार ॥ १६-४७ ॥

पश्यावरोधैः शतशो मदीयैर्विगाह्यमानो गलिताङ्गरागैः ।

संन्योदयः साभ्र इवैष वर्णं पुण्यत्यनेकं सरयूप्रवाहः ॥ १६-९८ ॥

तेनावरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सरिद्वरां ताम् ।

आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्वृतो मरुत्वाननुयातलीलः ॥ १६-७१ ॥

तस्य सन्मन्त्रपूताभिः स्नानमद्भिः प्रतीच्छतः ।

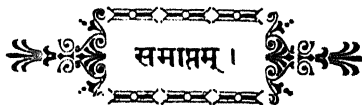
ववृधे वैद्युतस्याग्नेर्वृष्टिसेकादिव द्युतिः ॥ १७-१६ ॥

बभौ भूयः कुमारत्वादाधिराज्यमवाप्य सः ।

रेखाभावादुपाख्यः सामग्र्यमिव चन्द्रमाः ॥ १७-३० ॥

सर्पस्येव शिरोरत्नं नास्य शक्तित्रयं परः ।

स चकर्ष परस्मात्तदयस्कान्त इवायसम् ॥ १७-६३ ॥

K. A. Padhye B. A. LL. B. has really obliged the lovers of Sanskrit Literature and particularly those of Kalidasa's books by bringing out this small book. The arrangement followed in this book is particularly happy. It affords great facility to the study of the works of Kalidas in their different aspects, thus to the study of Kalidas's mind and art. It would have much added to the utility of the book, if Mr. Padhye had given his own appreciation of the important passages at the beginning of each chapter. As it is, however, the book is very useful and will surely help to promote the study of Kalidas and his works.

H. D. VELANKAR, M. A.,
Professor of Sanskrit, Wilson College.

Dear Mr. Padhye,

Lovers of Sanskrit Literature and particularly of Kalidasa will be thankful to you for bringing together in a handy form selections from the works of Kalidasa and some of his *bon mots*.

Your selection has been made with care and judiciousness. The features of the muse of Kalidasa are well brought out in your volume. His unrivalled command over Sanskrit, the ease and grace of his style, his lofty conception of the Supreme Being, his power of compressing suggestive thoughts in a few well chosen words, his apt similes, his spirited dialogues—these and several other excellences are well illustrated in these selections. I hope your disinterested effort of yours will increase the circle of the teachers and students of the prince of Sanskrit poets.

Yours Sincerely,

P. V. KANE, M. A. LL. M.,
Vakil, High Court.